

3 1970

Leto XVIII

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XVIII. letnik Ljubljana 1970 3. zvezek

Vsebina tretjega zvezka

- Jože Šorn: Cinkarne v Zagorju, Šentjanžu in Celju — Stran 129
Vlado Valenčič: Ljubljansko stavbeništvo od srede 19. do začetka
20. stoletja — Stran 135
Marija Verbič: Upor idrijskih podložnikov leta 1627 — Stran 147
Dušan Ludvik: Zdravnik komedijant von Aichenberg — Stran 150
Bogo Jakopič: Začetek kranjskega ustanovnega zavoda za gluho-
neme v Ljubljani — Stran 153
Fran Vatovec: Ljubljanski festival — Stran 155
Ferdinand Tancik: Grbi v kapli sv. Jurija na ljubljanskem gradu
— Stran 158
Božo Račič: Slamnati »lojstri« — Stran 170
Iz dela naših zavodov in društev — Stran 173
Nove publikacije — Stran 178
Sommaire — Stran 191

Na ovitku

Alojzij Schaffenrath, zahodna stena kapele sv. Jurija na ljubljanskem
gradu, 1819—1825 (Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani)

Ureja uredniški odbor

Glavni urednik dr. Pavle Blaznik

Odgovorni urednik dr. Jože Šorn

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za občo in narodno
zgodovino — Predstavniki Majda Kunaver — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča«
v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun
pri SDK podružnica 501-8-87/1 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina
12 din, posamezna številka 5 din

CINKARNE V ZAGORJU, ŠENTJANŽU IN CELJU

JOŽE SORN

Veliko govorimo o zgodovini železarstva in premogovništva, le redkokdaj pa se spomnimo na pisane kovine cink, baker in svinec. Zato se nam je zdelo prav, da opišemo zgodovino njihovega rudarstva in fužinarstva. Za začetek bomo na kratko obdelali cink.

Cink oziroma — kot pravi industrija — surovi cink je končni proizvod taljenja cinkove rude. Le-ta nastopa v naravi najpogosteje v zvezi s svinčevo rudo. Zato ni nič čudnega, da so tudi na slovenskem ozemlju in v njegovi soseščini nakopali največ cinkove rude v rudnikih, kjer so pridobivali pretežno svinčevo rudo.

V Avstriji je bilo cinkove rude znatno manj kot pa na primer svinčeve ali celo železove rude. Da bomo dobili pravo podobo o pomenu izkopa cinkove rude in o količini pridobljenega surovega cinka, bomo morali na kratko obseči vse bivše avstrijske dežele (dežele ogrske krone puščamo tokrat ob strani).

1. CINKOVA RUDA V AVSTRIJI

Najprej moramo opozoriti na dve pomembni dejstvi: na prvo, ki ugotavlja, da se je povečala proizvodnja cinka nič prej kot šele proti koncu predmarčne dobe, in na drugo, ki zatrjuje, da je bila prav Galicija nekaj desetletij vodilni proizvajalec tako cinkove rude kot surovega cinka in da jo je Koroška dohitela šele pod konec 19. stoletja, ker so se pač galicijski rudniki izčrpali. Za orientacijo glede vodilnega dogajanja nam bo tu povsem zadoščalo, če bomo napravili preseke skozi štiri različna leta. Tako so 1877 v Avstriji nakopali od 24.000 ton cinkove rude: Galicija skoraj 56 %, Koroška 30 %, Tirolska že znatno manj, le 10 %, železarsko zelo pomembna Štajerska komaj 3 %, Kranjska kot peta in poslednja omembe vredna cinkova dežela nezatni 1 % te rude. Leta 1890 je Galicija nakopala 54 % rude, Koroška že 32 %, Tirolska manj kot 9 %, Štajerska 6 %, Kranjska niti ne 0,1 %. Glavna tekmeča sta si torej bila Galicija in Koroška. Do preobrata je prišlo

prav v letu 1891, ko je Galicija nakopala le še 43 %, vsa Koroška pa že 43 %; Tirolska je s svojimi 11 % močno zaostajala. Vsi drugi rudniki so proizvedli bode 3 % cinkove rude. Od imenovanega leta dalje je Koroška stalno napredovala (Galicija pa stalno nazadovala), dokler ni dosegla leta 1910 svojih 90 %, Galicija pa svojih 6 % (Češka 4 %, ostale pokrajine pa tega leta niso nič nakopale).¹

2. CINKOVA RUDA V OSREDNJI SLOVENIJI

Ker je zgodovina o kopanju cinkove rude v obrobni predelih slovenske zemlje še kar zadovoljivo popisana,² nam preostane kot dopolnilo obdelava te rudarske panoge na Kranjskem in na južnem Štajerskem, predvsem pa oris historijata talilnic cinkove rude ali cinkarn, proizvajalcev surovega cinka. Prav preseneča nas, da na obrobju, kjer so pridobili največ cinkove rude, ni bilo večje ali pa sploh ni bilo nobene cinkarne, da pa so tu v sredini, kjer tako rekoč ni bilo cinkove rude, v primernih časovnih razmikih zrastle tri cinkarne, vse tri znatnega pomena.

Ko si odmislimo omenjene obrobne rudnike cinkove rude, namreč rudnike v Rablju, Bleibergu nad Beljakom ter na Peci in okoli nje, se vprašamo, kje v osrednjih delih Slovenije so kopali cinkovo rudo in jo — z uvoženimi količinami vred — v cinkovih fužinah talili v surovi cink? V splošnem skromna nahajališča cinkove rude so bila na terenu med Vačami in Ponovičami, v hribih takoj južno od Litije, na ozemlju med Mokronogom in Šmarješkimi Toplicami, še zlasti pa okoli Trebelnega, dalje okoli Radeč pri Zidanem mostu, končno na Bohorju in v njegovi bližini (Planina nad Sevnico, teren severno in vzhodno od Sevnice). Prezreti tudi ne smemo okolice Šoštanja in pa Ožbolta ob Dravi.

Le malo kopov cinkove rude je obratovalo pod firmo samostojnega pridobitnega podjetja. Največkrat so jih eksploatirale družbe, ki so imele svoje težišče drugje (premog, svinec). Kot samostojna podjetja je treba ome-

niti le tri firme. Najstarejša specializirana družba se je konstituirala leta 1850 in se je imenovala Rudnik srebro vsebujočega svinca, bakra in cinka v Dravskem gozdu (Drauwalder silberhältige Bley-, Kupfer- und Zink Bergbau).³ Večinski deležnik je bil Jakob Krušnik iz Radelj ob Dravi, manjšinska pa Ivan Baumgartner in Karl Kranz, dva ljubljanska podjetnika, ki sta se tudi sicer živahno udeleževala gospodarskih poslov (rudniki svinca in premoga, veletrgovina). Firma je sicer imela v naslovu besedo 'cink', toda zaradi revnih rud ni bil učinek njenega dela kaj prida, saj je na primer leta 1851 nakopalo 33 delavcev 235 ton železove rude (ki je sploh ni imela v programu!), leta 1852 pa okoli 60 kg srebra in 17 ton svinčevega glaja (torej o cinku nič podatkov).⁴ Zaradi revnosti rud ni bila družba od leta 1855 dalje kakih 25 let nič več aktivna.⁵

V letu 1874 sta bili ustanovljeni naslednji dve družbi (istočasno tudi poslednji dve družbi pred prevratom). Prva izmed njih se je imenovala Rudnik cinkove rude Trebelno, lastnika pa sta ji bila radeški tovarnar Jožef Terček in Jožef Plaznik iz Hotemeža.⁶ Rudo sta, kolikor sta je pač nakopala, prodajala šentjanški cinkarni. Drugo podjetje se je imenovalo Rudnik svinca in cinka Friderici na Bohorju.⁷ Družbo so sestavljali nekaj domačini, nekaj pa Dunajčani. Tudi to podjetje je kopalo cinkovo rudo s spremenljivo srečo (obe družbi sta vsaj pravno obstajali tudi še v stari Jugoslaviji).

Končno naj omenimo, da so od leta 1877 dalje kopali cinkovo rudo pri Jablanci blizu Litije bratje Stareti iz Mengša,⁸ lastniki tamkajšnje pivovarne in manjšega premogovnika blizu Zagorja. Ker so zaradi tega že bili rudarski podjetniki, jim ne moremo reči, da so se specializirali na izkop cinkove rude.

Čeprav bomo vse druge kope cinka omenili pri cinkarnah, ki so jih eksploatirale v lastnem imenu, se nam zdi kljub temu smiselno, da že kar tu povemo, koliko cinkove rude so v osrednjih delih Slovenije nakopali v letih, ko so je nakopali največ ali pa najmanj (računano v tonah):

	1871	1876	1884	1891	1894	1900
Kranjska	507	255	28	46	65	30
Juž. Štajerska	472	745	0	25	40	0
Skupaj	979	1000	28	71	105	30

V splošnem vidimo, da so tod po letu 1876 nakopali vse manj in manj cinkove rude; najuspešnejša so bila leta med 1845 in 1876. Na južnem Štajerskem so poslednjič kopali cinkovo rudo leta 1894, na Kranjskem pa leta 1900. Potem je zamrla tovrstna rudarska dejavnost pred prevratom.⁹

Avstrija je sicer imela 2—3 manjše cinkarne že v začetku 19. stoletja, toda vse so bile zunaj slovenskega ozemlja.¹⁰ Na Slovenskem sta v predmarčni dobi (pred tem jih tako ni bilo) delovali le dve cinkarni; obe sta bili šibki in kratkotrajni in nista bili kakšne posebne vrednosti. Prva je bila erarna in je pričela delovati v Železni Kapli okoli leta 1820 ter je bila v bistvu le del tamkajšnje svinčarne (kdaj je ustavila delo, še ne vemo točno), druga je bila Rosthornova na Prevaljah in je obratovala skromna štiri leta (1824 do 1828).¹¹

Pomembnejši obrati so zrastle proti koncu gospodarsko konjunkturne predmarčne dobe. Po skoraj 15-letnem premoru je pričela z delom v Zagorju ob Savi fužina za cink, ki približno 20 let ni imela niti na slovenskem ozemlju niti v njegovi okolici domala nobene konkurence. Bila je last znane Premogokopne združbe v Zagorju ob Savi in je bila le eden izmed več industrijskih in rudarskih obratov omenjenega podjetja. Firma se je konstituirala poleti 1842 in je prvenstveno eksploatirala premog, v drugi vrsti pa pridobivala surovi svinec, surovo železo itd. Cinkarna v Lokah pri Zagorju z dvema pečema za taljenje cinkove rude je bila kot prvi obrat zagorske cinkarne koncesionirana konec leta 1842, spomladi naslednjega leta pa je pričela redno obratovati. Leta 1844 je rudarska oblast koncesionirala drugi obrat zagorske cinkarne, ki je deloval v Toplicah v neposredni bližini Zagorja. Rudo je pričel taliti že proti koncu istega leta.¹²

Obrat v Lokah je talil cinkovo rudo, ki jo je družba kopala na terenu med Vačami in Ponovičami (tu je kopala tudi bakrovo in svinčevo rudo). Ko pa je steklo delo še v topliškem obratu, je začela eksploatirati cinkovo rudo ob Paki pri Šoštanjju. Tu je postavila tudi drobilec za rudo, phalnico in pražarno.¹³ Prav kmalu se je izkazalo, da je tudi šoštanjjska ruda prerevna za pomembnejšo eksploatacijo, ker je vsebovala le 10 % cinka. Zaradi tega in zaradi velike geografske oddaljenosti od talilnih peči so ti kopi postali nerentabilni. Zategadelj se je družba preusmerila v nakup koroške cinkove rude, predvsem rabeljske rude.

Obe peči v Lokah sta imeli majhno zmogljivost: letno sta dali le po 90 ton surovega cinka. Ko je steklo še taljenje v Toplicah, se je proizvodnja povečala in dosegla včasih tudi po 300 ton cinka letno.

V Toplicah je stala v bližini cinkarniškega obrata majhna peč za pridobivanje koksa; letega so pri taljenju primešali cinkovi rudi. Koncesija zanjo je bila sicer dana že leta 1843, toda podatek o dodajanju koksa rudi

datira šele v maj 1847; ne prej ne pozneje se ne omenja koks v zvezi s cinkom, pa tudi sicer ne vemo, kako in koliko časa so potekali poskusi z razžveplanjem zagorskega rjavega premoga.

Premogokopno združbo v Zagorju ob Savi (od 1858: 'Združba v Zagorju ob Savi') je kupila leta 1880 dobro znana Trboveljska premogokopna družba. Ta proizvodnje surovega cinka ni ustavila, ker je bila zagorska cinkarna še vedno rentabilna. Opazi pa se, da je pričela produkcija cinka kmalu pešati, saj je npr. leta 1893 proizvedla 689 ton cinka, naslednjega leta pa 623 ton. Delo v cinkarni so dokončno ustavili leta 1907.¹⁴

Druga cinkarna je bila utemeljena v Šentjanžu na Dolenjskem ob tamkajšnjem rudniku premoga. Le-tega je kupil leta 1862 dunajski trgovec in industrialc Ludwig Kuschel in ob njem takoj sezidal še fužino za cink, ki je pričela redno obratovati že leta 1863.¹⁵ Talil je predvsem koroško rudo, ker je bilo dolenjske premalo, čeprav jo je kopal v lastni režiji od leta 1868 dalje južno od Mokronoga, vzhodno od Sevnice in v okolici Zidanega mosta.¹⁶

Šentjanška proizvodnja surovega cinka se je dvigala hitreje kot pa nekad zagorska proizvodnja. Tako je leta 1863 pridobil podjetnik 259 ton cinka, naslednjega leta 351 ton, leta 1865 že 560 ton, končno leta 1866 kar 700 ton.¹⁷ Proizvodnja seveda ni bila večja samo zaradi izdatnejše koroške rude, ampak tudi zaradi zmogljivosti in kvalitetnejših peči, ki jih je Kuschel montiral že ob samem začetku, medtem ko je morala zagorska cinkarna dolgo vrsto let delati s starim tipom peči in je šele s pomočjo večjih investicij zamenjala zastarele lüttiške peči (po mestu Lüttich, Liège) s sublimacijskimi pečmi, kjer je ostalo v žlindri manj čistega cinka.

Močan proizvajalec koroške svinčeve in cinkove rude je bila v tem času Bleiberger Bergwerks-Union. Ta je leta 1871 resno obravnavala misel, da bi zgradila lastno cinkarno kje v bližini večje železniške postaje (česar Kuschel ni imel!). Misel je res imela realno osnovo, saj so na primer prav tega leta na Koroškem nakopali 80 % vse notranjeavstrijske cinkove rude (na Kranjskem in južnem Štajerskem le 20 % te rude, druge v tem delu Avstrije pa je bil izkop povsem neznaten), sta pa le kranjski dve fužini talili to rudo. Vendar se je pokazalo, da Bleiberška rudarska unija nima dovolj investicijskega kapitala za postavitev in opremo moderne cinkarne in vse je ostalo pri starem. Tako sta torej predvsem iz koroške rude natalili obe cinkarni 784 ton ali 44 % celotne avstrijske proizvodnje surovega cinka (Galicija iz svoje rude 51,6 %, Tirolska pa iz svoje 4,4 %).

Zaradi nadaljnjih modernizacij sta mogli predelati naši dve cinkarni še več koroške rude, namreč toliko, da sta pridobili leta 1872 kar 918 ton surovega cinka, leta 1875 pa celo 1177 ton.

Ob teh številkah se moramo vprašati, kakšno mesto po vrednosti zavzema surovi cink v družbi z drugimi montanskimi proizvodi na Kranjskem. Leta 1864 na primer je znašala vrednost privatne proizvodnje v tej deželi za surovo železo 38,92 %, za rjavi premog 27,64 %, za surovi cink 10,57 %, proizvodnja ostalih montanskih panog skupaj (svinec, baker itd.) pa manj kot 8 %. Čeprav je cink močno zaostajal za premogom, kaj šele za surovim železom, je kljub temu zasedel tretje in tako rekoč poslednje mesto v vrednostni lestvici. S tem je ponazorjena struktura rudarstva in fužinarstva na Kranjskem, medtem ko je bilo na južnem Štajerskem prav obratno: prevladoval je premog, sledilo mu je surovo železo. Kaj je bilo tu na tretjem mestu, ni lahko ugotoviti.

Kuschel je zašel leta 1872 v krizo in prodal vso svojo dolenjsko lastnino eni izmed vodilnih dunajskih bank. Dve leti pozneje je to premoženje kupila neka dunajska delniška družba za montansko industrijo, od nje pa maja 1878 spet Kuschel sam. Ko je podjetnik postal samolastnik, je delo v cinkarni ustavil konec junija 1878.

Tretja cinkova fužina je bila državna cinkarna v Celju. Že pri utemeljevanju tega obrata je bilo določeno, da bo to fužina za taljenje izključno rabeljske cinkove rude. Od takrat dalje sta rabeljski rudnik in celjska cinkarna dejansko bili proizvodjalna, to je, poslovna enota; nekaj tudi zato, ker sta oba obrata bila erarna last. Cinkarno so pričeli graditi leta 1873, delo pa je steklo oktobra 1875.¹⁸ Prvi direktor je postal Julij Pogačnik, do takrat rudniški in fužinski upravitelj podjetja za izkop bakrove rude in njeno taljenje v Škofjem nad Škofjo Loko. Od trenutka, ko so prvič prižgali peči v tej najmodernejši in največji cinkarni na Slovenskem, pa do konca leta 1875 je obrat proizvedel le 32 ton cinka, potem pa se je produkcija zelo naglo večala.

Da bomo njeno kapaciteto in položaj med avstrijskimi cinkarnami konkretno opredelili, bomo k primerjavi pritegnili še Galicijo oziroma njene peči za pridobivanje surovega cinka v mestu z imenom Kaczyka. Na ta način dobimo naslednjo razpredelnico o proizvodnji (gl. tabelo na str. 132).

Galicijske cinkove fužine so z letom 1902 še bolj napredovale v proizvodnji. Ko je leta 1907 prenehala obratovati cinkarna v Zagorju, je bil odnos med proizvodnjo peči v Galiciji in Celju takle: peči v Kaczyki 8303 tone,

Leto	Galicij- skega cinka v tonah	Sloven- skega cinka v tonah	Od tega celjska v tonah	celjska v % slov.	cinkarna v % avstr. cinka
1876	1815	1994	494	25	13
1878	1736	1887	500	26	14
1882	1923	3077	1539	50	31
1888	1445	2557	1453	57	36
1890	2173	3313	1859	56	34
1893	1927	3943	2565	65	44
1897	3941	3362	2563	76	35
1899	3548	3644	3077	84	43

v Celju 2906 ton (= 26 % celotne avstrijske proizvodnje). Leta 1909 je bil odnos že boljši v korist Celja, kajti njegova cinkarna je takrat proizvedla 30 % avstrijske produkcije. Odnos 70 % : 30 % v korist Galicije je v glavnem veljal za ves čas pred prvo svetovno vojno.¹⁹

V letu 1914 je celjska cinkarna dogradila objekt za proizvodnjo žveplene kisline in objekt za proizvodnjo modre galice. Postala je delno tudi kemična tovarna.

Po prevratu je prešla kot bivša avstrijska državna last v roke kraljevine SHS. Ker je bila nova državna administracija glede vprašanja tržišča neelastična in neprilagodljiva, jo je dala leta 1922 v zakup privatni družbi. Od najnižje količine 210 ton leta 1921 se je proizvodnja po šestih letih povzpela že na 1760 ton surovega cinka. Cinkovo rudo pa je morala še nadalje kupovati v tujini, ker rude iz slovenske Koroške ni bilo dovolj.

4. ŠTEVILO DELAVSTVA

Ko smo se tako seznanili z nahajališči cinkove rude in s cinkarnami samimi, moramo odgovoriti še na vprašanje, kakšen je bil splošen gospodarski pomen teh rudnikov in fužin.

Brez posebnega obotavljanja lahko takoj odgovorimo, da izkop cinkove rude ni dajal lastnikom nobenega posebne omembe vrednega dobička, če že ne vsaj občasno čisto izgubo. Drugače je bilo s surovim cinkom. Cene so sicer zelo nihale (8—12 fl za cent ali 56 kg), če pa orientacijsko določimo ceno za cent surovega cinka na 10 fl, potem vidimo, da so podjetniki za tono cinka prejeli približno 180 fl. Kosmati dobiček vseh treh cinkarn bi leta 1876 po tem računu utegnil znašati 359.000 fl. Po odbitku vseh stroškov (nakup rude, gorivo za fužine, mezde, investicije) bi moglo ostati čistega dobička vsaj 25 % ali nekako 90.000 fl.

Ker so vso rudo uvažali, so zanjo iztržili denar rudniki Rabelj, Bleiberg itd. Tudi čisti dobiček ni ostal doma. Lastniki zagorske

cinkarne so bili podjetniki iz Innsbrucka, Salzburga in z Dunaja, lastnik šentjanskega obrata z Dunaja, lastnik celjske cinkarne pa državi erar. Tako so ostale doma skoraj izključno samo mezde; denar za prodano gorivo že znatno manj, ker so cinkarne dostikrat imele — podobno kot fužine za železo — svoje lastne gozdove. Morda so kaj malega zaslužili še privatni kovači in drugi rokodelci, kmečki prevozniki itd. To pa bi bilo v glavnem tudi vse, kar je — razen nepremičnin — ostalo v deželi.

Kot je osrednja Slovenija bila šibka v izkopu cinkove rude pa močna v proizvodnji surovega cinka, tako je bilo tudi število rudarjev v cinkovih rudnikih skromno, število fužinskih delavcev v cinkarnah pa znatno. Tabela za Kranjsko v letu 1874 kaže zaposleno strukturo v področju, imenovanem „montanisticum“ (= rudarstvo in fužinarstvo):

Ruda, rudnina	Zaposlenih		
	moških	žensk	otrok
rjavi premog	835	24	5
živosrebrna ruda	739	4	0
železova ruda	424	14	1
cinkova ruda	25	9	2
rjavi manganovec	34	0	0
svinčeva ruda	15	5	0
črni premog	20	0	0

Seveda so bili pri fužinskem delu spet veliki skoki: absolutno so prevladoval talilnice železa, precej manj ljudi je odpadlo na vse druge talilniške obrate, kar se konkretno pravi, na idrijske peči in na obe cinkarni:

Fužine	Zaposlenih		
	moških	žensk	otrok
za železo	309	0	0
za živo srebro	160	0	0
za cink	101	7	0
za svinec	2	0	0

Potemtakem je bilo v vseh rudnikih in fužinah na Kranjskem zaposlenih 2664 moških, 63 žensk in 8 otrok, skupaj 2735 ljudi.

Toda vrniti se moramo k cinku. Če hočemo spoznati pravo mesto slovenskega cinkovega rudarstva in fužinarstva v okviru Avstrije, moramo k vrednotenju pritegniti tudi Galicijo, ki je bila glede tega vodilna dežela. Tabela, sestavljena za leto 1875, nam pove, da je imela Galicija glede na nakopano količino cinkove rude nesorazmerno veliko število rudarjev; ker pa gre tu gotovo za delavce, ki so istočasno kopali tudi svinčevo rudo, je razumljivo, da nobena statistika ni nikoli niti od daleč poskušala ugotoviti, kdo je v istem

svinčevo-cinkovem rudniku izkopal samo svinec in kdo samo cink. Podobna ugotovitev velja tudi za Koroško in Kranjsko. Gre le za to, da vidimo, kako malo je pomenila osrednja Slovenija v tej panogi rudarstva:

Dežela	Zaposlenih			Proizvodnja cink. rude v tonah
	moških	žensk	otrok	
Galicija	624	177	95	14.122
Koroška	26	18	12	7.743
Kranjska	11	1	0	72

V proizvodnji surovega cinka so številke že znatno bolj realne, ker so fužine za cink služile res samo taljenju te rude in njihovi fužinarji niso bili zaposleni s taljenjem še kakšne druge rude.

Mesto	Zaposlenih			Proizvodnja sur. cinka v tonah
	moških	žensk	otrok	
Kaczyka	177	38	11	1589
Zagorje + Šentjanž	122	17	4	1117
Celje	70	0	0	32

Šentjanška cinkarna je imela več fužinarjev kot zagorska. V letih pred ukinitvijo je zaposlovala 70 moških, 10 žensk in 3 otroke. Po likvidaciji pa se je povečalo število delavcev v zagorski fužini in že dve leti pozneje je zaposlovala 84 moških in 14 žensk. Število fužinarjev je seveda nihalo, toda do preloma je prišlo sredi leta 1899, ko je število padlo od 78 na 52 delavcev, pozneje še na manj.

5. POLOŽAJ DELAVSTVA

V naslednjih odstavkih želimo nekaj malega spregovoriti še o delovnem času, o nekaterih bonitetah, ki so jih uživali cinkarji, in o bratovskih skladnicah kot prvotni obliki socialnega zavarovanja.

Tja do prvih desetletij 19. stoletja so rudarji in fužinarji v Avstriji delali v posadah ali šihtih, ki so trajali sedem ali pa osem ur. V predmarčni dobi (1815—1848) se je zaradi vse večjega povpraševanja po gospodarskih dobrinah pričela proizvodnja dvigati, kar je konkretno za delavce pomenilo podaljšanje delovnega dne. Tako so koroške fužine železa v Treibachu vpeljale 10-urni šiht že leta 1806, hüttenberški knapi pa so bili leta 1837 prisiljeni zamenjati svoj 8-urni šiht za posado, ki je trajala pri nekaterih podjetnikih 10 ur, pri drugih pa 12 ur. Prav tako na 12-urni šiht so morali leta 1847 pristati delavci podjetij grofa Eggerja na Koroškem.²⁰

V prvi cinkarni na Kranjskem so fužinarji imeli — podobno kot vsi delavci Premogo-

kopne združbe v Zagorju ob Savi — posado, ki je trajala 12 ur. Pričeli so delati ob 6. uri zjutraj na znak zvona, končali pa ob 18. uri. Ker je bila vmes ena ura odmora (od 12. do 13. ure), so učinkovito delali 11 ur. Plavžarji so delali vseh sedem dni v tednu. Otrok do 14. leta starosti niso zaposlovali. Vsi ti delavci so prejeli mezo in uživali brezplačno stanovanje ter deputatni premog, niso pa dobivali hrane in obleke.²¹

Kuschlovo podjetje v Šentjanžu, sestavljeno iz premogovnika in cinkarne (ter rudnikov cinka), je zgradilo 10 družinskih hiš z 99 stanovanji, torej tako imenovane kasarne, kjer je stanovalo 170 delavcev. Tu stanovanja niso bila brezplačna. Podjetnik jih je dajal v najem »po zmerni ceni«. Brezplačno so prejeli le deputatni premog in vrtičke. Na voljo je bil špital; kdaj je bil zgrajen, še nismo ugotovili, vsekakor pa je leta 1873 že funkcioniral. V istem letu se omenja tudi šola. Tako špital kot šola je delno vzdrževalo podjetje, delno pa bratovska skladnica.²²

Ko je steklo delo v zagorski cinkarni, je tam bratovska skladnica že obstajala, šentjanški rudarji in fužinarji pa so jo dobili leta 1866; njena začetna glavica je znašala 1435 fl, osem let pozneje je imela 12.590 fl premoženja.

Celjska cinkarna ni imela svoje lastne bratovske skladnice. Delovno enoto sta sestavljala rudnik Rabelj in cinkarna in prav zato je bila tudi bratovska skladnica ena in enotna za oba obrata.

OPOMBE

1. Statistiki rudarstva in fužinarstva je posvetila C. kr. statistična Centralna komisija na Dunaju posebno serijo publikacij s skupnim naslovom *Der Bergwerks-Betrieb im Kaiserthume Oesterreich* (nadaljevanje nekdanjih *Tafeln zur Statistik*). Naše navedbe so izračunane na osnovi podatkov, ki jih imajo zvezki za citirana leta. — 2. Predvsem *Der Bergwerks-Betrieb* (vsi letniki), dalje H. Wiessner, *Geschichte des Kärntner Bergbaues*, II. Teil, *Geschichte des Kärntner Buntmetallbergbaues...*, Klagenfurt 1951 (Archiv... 36/37 Bd) — v celoti, končno I. Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*, Maribor 1954 (Poljudno-znanstvena knjiga, 4), str. 159, 170—171.
3. Arhiv Slovenije (AS), Ljubljana, *Steiermärkisches Berghauptbuch für den Cillier Kreis* — V. Rudarska knjiga A, str. 185. — 4. *Bericht der Grätzer Handels- und Gewerbekammer...* im Jahre 1852, Gratz, tabela H. — 5. *Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen*, XXVI, Wien 1878, str. 232. — Leta 1878 je rudarska oblast zagrozila družbi, da ji bo zaradi nedelavnosti rudnik odtegnila, če se ne bo oglašila v 60 dneh. — 6. AS, *Verschiedene Werkskomplexe*, Supplement Band, sign. M 3, str. 458. — 7. AS, *Steiermärkisches Berghauptbuch...* —

V. Rudarska knjiga C, str. 781. — 8. AS, Verschiedene Werkskomplexe, Suppl. Band, str. 522. — 9. Der Bergwerks-Betrieb za citirana leta. — 10. Za Dellach v dravski dolini in Döllach v möllski dolini (obe erarni) ter Komposchevo v Lainachu prim. Wiessner, op. cit., str. 119. — 11. Za Kaplo prim. Wiessner, op. cit., str. 225, za Prevalje med drugimi Mohorič, op. cit., str. 73. — 12. Vsi podatki o zagorski cinkarni, o koksu in o rudnikih so vzeti iz Arhiva rudnika Zagorje (ARZ), spisi v jamomernici in v fasciklih VI in VIII. — 13. AS, Steiermärk. Berghauptbuch... V. Rudarska knjiga A, str. 465. — 14. Der Berg-

werks-Betrieb za citirana leta. — 15. Der Bergwerks-Betrieb za leto 1863. — 16. AS, Posestna knjiga, str. 114, in Verschiedene Werkskomplexe, Suppl. Band, sign. M 3, str. 347, 355, 436. — 17. Der Bergwerks-Betrieb za citirana leta. — 18. Oesterr. Zeitschrift, XXIII, 1875, str. 123, XXIV, 1876, str. 103, ter Der Bergwerks-Betrieb za citirano leto. — 19. Der Bergwerks-Betrieb za citirana leta. — 20. Wiessner, Geschichte des Kärntner Bergbaues, III. Teil, Kärntner Eisen (Archiv... 41. u. 42. Bd), Klagenfurt 1953, str. 101, 106, 122. — 21. ARZ, fasc. VI in VIII. — 22. Der Bergwerks-Betrieb za citirano leto.

I.

Obrtni red iz 1859 je odpravil posebne lokalne predpise za stavbne obrti, ki so do tedaj veljali, in je uvedel enotno obrtno zakonodajo za avstrijske dežele. Obrti stavbnih mojstrov, zidarjev, kamnosekov in tesarjev so bile uvrščene med koncesionirane obrti, ki so jih smeli opravljati le s posebnim oblastvenim dovoljenjem, v nasprotju s prostimi obrtniki, ki je zanje zadostovala prijava. Koncesije stavbnim mojstrom je podeljevala deželna vlada, prej je podeljevanje obrtne pravice za to obrt sodilo v področje magistrata. Obrtni red je v enem samem členu urejal vprašanje stavbnih obrti. Zidarji, kamnoseki in tesarji, ki so hoteli svojo obrt samostojno opravljati, to je ne pod vodstvom stavbnega mojstra, so morali dokazati, da so si pri opravljanju obrti pridobili praktično usposobljenost. Stavbni mojster, ki je nameraval pri visokih zgradbah voditi dela raznih stavbnih obrti, je moral dokazati, da je tri leta praktično delal v stavbni obrti ali pa da je bil toliko časa v izvršilni službi kakšnega stavbnega oblastva. Razen tega je moral z izpitom pri deželnem stavbnem oblastvu pokazati potrebno višje znanje. Izpita ni bilo treba zahtevati od tistih, ki je bila njihova usposobljenost drugače dokazana.¹

Obrtni red je bil z zakonom od 15. marca 1883 spremenjen in dopolnjen. Člen 23 je predvidel, da bo poseben zakon določil splošna načela za ugotavljanje usposobljenosti stavbnih obrti kakor tudi obseg njihovih pravic.² To se je zgodilo z zakonom, izdanim 26. decembra 1893.³ Šele ta zakon je prinesel podrobnejše predpise glede opredelitve poslov, ki so jih smele opravljati obrti stavbnih, zidarskih, kamnoseških, tesarskih in vodnjakarskih mojstrov. Določal je tudi način, kako dokazati usposobljenost za posamezne obrti. Koncesije za obrti stavbnega, zidarskega, kamnoseškega in tesarskega mojstra je po tem zakonu podeljevala deželna vlada, le koncesijo vodnjakarskega mojstra je dajala obrtna oblast prve stopnje, v Ljubljani je bil to magistrat. Ministrske naredbe od 26. decembra 1893 so določile predmete in način izpitov za stavbne obrti ter šole, ki je z njihovo dovršitvijo bila za podelitev koncesije priznana ugodnost krajše dobe praktičnega dela v stroki.⁴

Ker se omejujem le na stavbne in zidarske mojstre ter na njihovo delo, naj navedem obseg pravic, kot jih jim je določil zakon iz 1893. Stavbni mojster je bil upravičen voditi gradbe visokih ter sorodnih zgradb skupaj z

dela raznih stavbnih obrti in jih izvajati s svojim lastnim pomožnim osebjem. Le v tistih krajih, ki jih je notranje ministrstvo sporazumno s trgovinskim ministrstvom in s pristankom deželnega odbora proglasilo za izvzete — na Kranjskem so bili izvzeti le notranji okraji Ljubljane — je moral stavbni mojster pri delih tesarske, kamnoseške in vodnjakarske stroke uporabljati za ta dela upravičene obrtnike. Taka dela je smel opravljati sam le, če si je pridobil koncesijo tudi za te obrti. Glede del s področja koncesioniranih ali rokodelskih obrti, ki so prišle pri gradbah v poštev (mizarji, ključavničarji, steklarji, pleskarji, kleparji itd.), je moral stavbni mojster brez izjeme uporabljati za taka dela upravičene obrtnike.

Zidarski mojster je imel pravico graditi visoke in sorodne zgradbe v neizvzetih krajih, toda monumentalne zgradbe, gledališča, dvorane, razstavne zgradbe, muzeje, cerkve in druge težavnejše zgradbe s statično zahtevnimi konstrukcijami je smel graditi le pod vodstvom stavbnega mojstra. Pri gradbah je moral za dela iz tesarske, kamnoseške in vodnjakarske stroke uporabljati za to upravičene obrtnike. Isto je veljalo za dela s področja drugih koncesioniranih ali rokodelskih obrti (mizarjev, ključavničarjev, steklarjev itd.).⁵

V primeri s predpisi obrtnega reda iz 1859 je zakon od 26. decembra 1893 natančneje določil pogoje usposobljenosti za stavbne obrti. Gotovo je bila pri tem odločilna tudi želja, zagotoviti ustrezno raven kvalitete, ki je bila potrebna zlasti pri gradbi večjih in zahtevnejših zgradb. Iz tega razloga je bila verjetno pristojnost za podeljevanje koncesije obrti stavbnega mojstra že v obrtnem redu iz 1859 pridržana deželni vladi, 1893 pa je prišlo v njeno pristojnost tudi podeljevanje zidarskih, tesarskih in kamnoseških obrtnih koncesij.

Obrtni red iz leta 1859 ni podrobneje razmejeval področja med stavbnimi in zidarskimi mojstri. Visoke zgradbe v mestih so mogli zidarski mojstri še samostojno graditi. Zato so si nekako dve desetletji po uveljavljenju obrtnega reda tudi poznejši vodilni ljubljanski stavbeniki pridobivali le koncesije za obrt zidarskega mojstra. Magistrat, ki je te koncesije tedaj podeljeval, je v nekaterih primerih prosilce zavrnil, ker je sodil, da niso dovolj usposobljeni za mestne zidarske mojstre. Deželna vlada pa je bila v tem pogledu širokosrčnejša, prizivu prosilca zoper magistratno odločbo je ugodila in mu iz-

dala koncesijo.⁶ Prvo koncesijo stavbnega mojstra v Ljubljani po obrtnem redu iz 1859 je dobil 1861 Janez Veit, stavbni vodja pri družbi južne železnice. Koncesija mu je bila potrebna, da bi samostojno gradil za železnico več visokih zgradb, ki jih železniška družba ni nameravala graditi več v lastni režiji.⁷ Na drugem področju se kot stavbni mojster ni uveljavil. Nadaljnje koncesije obrti stavbnih mojstrov so bile podeljene ljubljanskim stavbenikom šele v začetku osemdesetih let. Tedaj je gradba visokih zgradb prehajala vedno bolj v roke stavbnih mojstrov, zidarski mojstri so opravljali v mestnem okolišu manj pomembna gradbena dela, njihovo področje so bili predvsem zunanji deli mesta s pritličnimi hišami in gospodarskimi poslopji. Najbrž je bilo to tudi v zvezi s stavbnim redom za Kranjsko iz 1875. Ta stavbni red in stavbni red za Ljubljano iz 1896 sta prinesla gradbene predpise, ki so za njihovo izvajanje pri gradbah bili potrebni strokovno bolj usposobljeni stavbeniki.⁸ Tudi gradba večjih in višjih stavb je postavljal enake zahteve. V izvzetih delih mesta, to je v notranjih okrajih Ljubljane, so gradili po uveljavitvi zakona iz 1893 le stavbni mojstri. Zidarskim mojstrom, ki niso imeli koncesije pred omejenim zakonom, so bile gradbe v notranjih okrajih dovoljene le pod nadzorstvom stavbnih mojstrov.⁹

II.

V prvih dveh desetletjih obravnavanega obdobja razmere za stavbeništvo niso bile ugodne. Gradbena dejavnost je bila zelo omejena, gradili so malo, prevladovala so gradbe v predmestjih, kjer so zidali največ pritlične enostanovanjske hiše.¹⁰ Število hiš ob ljudskih štetjih kaže, kako se je razvijala gradbena dejavnost od srede prejšnjega stoletja pa do 1910, ko je bilo zadnje štetje pred prvo svetovno vojno.

Leto	Število hiš	Prirastek
1857	1002	—
1869	1044	42
1880	1173	129
1890	1292	119
1900	1596	304
1910	1863	267

Stavbno gibanje je postalo nekoliko živahnejše v sedemdesetih letih, večji obseg pa je zajelo šele v zadnjem desetletju prejšnjega stoletja, zlasti po potresu. Vendar je treba glede prirastka v desetletju 1890—1900 pripomniti, da gre 106 hiš na račun dela Vodmata, ki je bil 1896 inkorporiran Ljubljani. Na drugi strani pa moramo upoštevati, da je bilo po potresu 1895 mnogo hiš poškodovanih

in so jih porušili ter so povečini na istih stavbiščih zgradili nove stavbe. Število novo zgrajenih hiš je bilo zato večje kot le razlika med številom hiš od enega do drugega ljudskega štetja. Od potresa pa do konca 1906 je bilo porušeni 154 hiš, na njihovem mestu so jih zgradili 133, ki jih je tudi treba upoštevati pri ocenjevanju stavbnega gibanja.¹¹ Za obseg stavbne dejavnosti pa ni odločilno le število novo zgrajenih hiš, temveč tudi njihov obseg. Gradili so manj pritličnih, bolj pa eno- in večnadstropne hiše. Leta 1890 je bilo v Ljubljani 40 % vseh hiš pritličnih, 30,6 % eno-, 20,6 % dvo-, 8,2 % tri- in 0,6 % štirnadstropnih. Leta 1910 je bilo 653 oz. 36,9 % hiš pritličnih, 552 oz. 31,2 % je bilo eno-, 372 oz. 21 % dvo-, 152 oz. 8,6 % tri-, 35 oz. 2 % štiri- in 3 oz. 0,2 % pet- in večnadstropnih, za 2 oz. 0,1 % število nadstropij ni bilo ugotovljeno.¹²

Že iz navedenih števil vidimo, da so se razmere za ljubljansko stavbeništvo v primeri s prejšnjimi desetletji znatno izboljšale. Gospodarski razvoj v sedemdesetih letih je postal živahnejši in gradbena dejavnost se je poživila. V dobi do potresa je bilo zgrajenih večje število pomembnejših javnih zgradb, pa tudi zasebna podjetnost se je povečala, kar se je pokazalo v gradnji večjih najemniških stanovanjskih hiš. Pri tem je imela znaten delež Kranjska stavbna družba. Gradbeni razvoj tega obdobja sem že obravnaval, zato tega ne bom ponavljal.¹³

Ob povečani stavbni dejavnosti se je povečalo število stavbnih in zidarskih mojstrov. Sredi stoletja so bili v Ljubljani štirje zidarski mojstri in še pri tem številu so se slišale pritožbe o nezadostni zaposlenosti.¹⁴ Neposredno pred potresno katastrofo je bilo 5 stavbnih in 4 zidarski mojstri. Razlika pa ni bila le v številu, marveč v načinu organizacije stavbnega dela ter zmogljivosti in gospodarski moči mojstrov. Prej so le posamezniki izmed mojstrov bili tudi stavbni podjetniki, ki so zaposlovali večje število stavbnih delavcev, razpolagali s stavbnim orodjem, materialom in drugimi sredstvi ter izvajali stavbna dela za stavbne gospodarje in z njimi obračunavali opravljeno delo. Največkrat so le vodili in nadzorovali gradbe, ki so jih izvajali stavbni gospodarji sami z najetimi zidarji in so se zadovoljili z mojstrskim grošom.¹⁵ Stavbeništvo je bilo še v okvirih rokodelstva. Z gospodarskim razvojem je sčasoma na tem področju prišlo do sprememb. Stavbenik je postal kapitalističen podjetnik, v želji za večjim zaslužkom, se je začel, alko je imel dovolj kapitala, ukvarjati tudi s špekulacijskimi gradnjami. V Ljubljani smo dobili tak primer najprej v Kranjski stavbni družbi, ki je na svojih zemljiščih gradila najemniške stano-

vanjske hiše in jih potem prodajala. Posamezni stavbeniki, ki niso imeli toliko kapitala, so si le bolj poredko privoščili take posle. Na splošno pa so stavbeniki, ki so se hoteli uveljaviti, morali poleg strokovne usposobljenosti imeti tudi nekaj kapitala, da so mogli izvajati večja stavbna dela. Da bi si zagotovili po ugodnih pogojih stavbni material, so nekateri ljubljanski stavbeniki imeli svoje operkarne.

Na razmere v stavbeništvu je ugodno vplivala gradnja številnih velikih zgradb za državo, deželo in občino, pa tudi sicer so zgradili več pomembnih, javnosti namenjenih zgradb. Nekaj jih je bilo zgrajenih že pred potresom; v letih po potresu pa je bilo treba razna poškodovana ali pa zastarela javna poslopja nadomestiti z novimi. Država je zgradila vladno in sodno palačo ter dve gimnazijski poslopji. Na mestu nekdanjega vice-domskega je bil zgrajen nov deželni dvorec, že pred potresom so začeli graditi deželno bolnišnico. Mnogo je gradilo mesto; zgrajeno je bilo več zgradb za ljudske šole, licej s konviktom, zgradba srednje tehniške šole, ubožnica, poslopje meščanske imovine (kresija), Mestni dom, več vojašnic itd.¹⁶ Od srede stoletja je Ljubljana dobila štiri nove cerkve, protestantsko, Srca Jezusovega, sv. Jožefa in salezijansko na Rakovniku. Protestantsko cerkev z župniščem je 1850 sezidal Anton Treo in sodi pravzaprav še v prejšnjo dobo.¹⁷ Deželno gledališče, sedanje operno, so zgradili nekaj let pred potresom, Narodni dom in nemško gledališče sta nastala po prizadevanju v ta namen ustanovljenih društev. Med navedenimi javnimi zgradbami je bilo več reprezentativnih, nekaj se jih je odlikovalo po svoji monumentalnosti.

Projekti za večino omenjenih stavb so bili sicer delo tujih arhitektov, toda gradili so jih ljubljanski stavbeniki. Gotovo je gradnja reprezentativnih in drugih velikih javnih stavb pripomogla, da se je ljubljansko stavbeništvu iz svoje nekdanje nepomembnosti razvilo v dokaj močno gospodarsko stroko. Njegova zmogljivost ni bila le zadostna, da je krila vse potrebe za stavbna dela v mestu, marveč so ljubljanski stavbeniki gradili tudi zunaj Ljubljane. Kranjska stavbna družba je gradila mnogo v mestih ob kvartnerski obali in je imela posebnega stavbnega mojstra kot zastopnika za okraj Volosko-Opatija. V času po ljubljanskem potresu, ko je bilo treba obnavljati in popravljati poškodovana poslopja, so mislili, da kapaciteta domačega stavbeništva ne bo zadostovala. Tuja stavbna podjetja so pričela ponujati svoje usluge. Dve večji stavbni podjetji iz Zagreba ter eno iz Prage so ustanovili v Ljubljani podružnice, ki jim je bila podeljena koncesija za opravljanje obrti

stavbnih mojstrov. Tudi nekaj posameznih stavbnih in zidarskih mojstrov iz drugih dežel si je pridobilo koncesije za podružnice v Ljubljani. Precej jih je bilo tudi, ki so si prizadevali za koncesije stavbnih obrti, toda magistrat jih je zavrnil, ker niso mogli dokazati usposobljenosti ali pa niso bili dovolj zanesljivi oziroma niso imeli dovolj kapitala.¹⁸ Zdi se pa, da so tuji stavbeniki, ki so si preskrbeli stavbne koncesije za Ljubljano, precenjevali možnosti dela in zaslužka v popotresnih razmerah. Nekateri, ki so si oskrbeli koncesije, sploh niso odprli podružnic, drugi pa, ki je njihovo delo bilo omejeno predvsem na čiščenje ruševin in najnujnejša popravila ter prezidave, so kmalu zapustili Ljubljano.

Področje stavbenikov je tedaj obsegalo tudi projektiranje; stavbni mojster je bil obenem arhitekt, večino stavb, ki jih je gradil, je sam projektiral v vseh detajlih. Le v bolj redkih primerih je zahtevnejši zasebni gradbeni gospodar poveril izdelavo načrtov arhitektu in je bila stavbenikova naloga, da gradi po predloženih načrtih. Pač pa so javne zgradbe gradili po načrtih, ki so jih izdelali od gradbenega gospodarja izbrani projektanti, množili pa so se tudi primeri, da so načrte pridobivali z razpisanimi natečaji. Večji stavbeniki so zaposlovali tehnike, ki so opravljali projektantska dela. Povečini so se taki projektanti po nekaj letih osamosvojili kot stavbni mojstri.

Do prve svetovne vojne ljubljanski stavbni mojstri niso izvajali železobetonskih konstrukcij, npr. stropov, stopnišč, ki so jih tedaj pričeli pri nas uvajati v stavbarstvu. Kolikor so bile predvidene pri stavbah, ki so jih gradili, so za njihovo izvajanje pritegnili posebno stavbna podjetja, specializirana za taka dela. Prvotno so železobetonska dela v Ljubljani opravljala podjetja z Dunaja ali iz Gradca, pozneje je nastalo tudi v Ljubljani podjetje za železobetonske konstrukcije.

Zaradi živahnega stavbnega gibanja v popotresni dobi se je število stavbnih obrti občutno povečalo. Leta 1910 je v Ljubljani delalo 12 stavbnih in 9 zidarskih mojstrov. Največ stavbnih mojstrov je prišlo v Ljubljano od drugod, toda tisti, ki so največ gradili in postali najpomembnejši, so bili pravzaprav domačini. Bili so sinovi stavbenikov, ki so delali v Ljubljani sredi preteklega stoletja.¹⁹

III.

V tem razdobju je bilo v Ljubljani preveč stavbenikov, da bi jih bilo mogoče na tem mestu vse omeniti. Zato se hočem omejiti na pomembnejše po obsegu ali značaju njihovega dela. Na prvem mestu je bila Kranjska stavbna družba, ustanovljena 1873 v obliki

Stavbenik Viljem Treo

delniške družbe.²⁰ Kot pravna oseba je morala imeti za opravljanje stavbne obrti namestnika, ki je bil usposobljen stavbenik. To funkcijo je poverila Viljemu Treu, sinu stavbenika Antona Trea, od katerega je kupila stavbno podjetje z vsem inventarjem in stavbnim materialom. Viljem Treo je ostal tehnični vodja do 1891, ko se je osamosvojil.²¹ Kot projektant je pri družbi sodeloval, toda le prva leta, arhitekt Julij Dörfel iz Dunaja, ki je bil član družbinega upravnega odbora.²² Viljema Trea je kot tehnični vodja nasledil arhitekt in stavbni mojster Gustav Gerlach, nemški državljani; koncesijo za obrt stavbnega mojstra si je pridobil 1873 v Černovicah (Bukovini). Ker se v ljubljanske razmere ni mogel vživeti, je službo 1894 odpovedal in se preselil na Dunaj.²³ Začasno je tehnično vodstvo prevzel družbin stavbni mojster Anton Wolf, dokler ni 1896 postal ravnatelj in tehnični vodja arhitekt Rudolf Göbel.²⁴ Wolf, rojen na Dunaju, se je v tem mestu teoretično in praktično usposobil za stavbenika. Koncesijo za stavbnega mojstra mu je 1893 podelila deželna vlada v Ljubljani, izpit mu je bil spregledan glede na dokazano usposobljenost, da si je na dunajski obrtni stavbni šoli obiskoval le dva petmesečna tečaja. Pri Kranjski stavbni družbi je služboval do 1905.²⁵ Arhitekt Göbel je bil rojen v Frankfurtu ob Maini, domovinsko je imel na Češkem. Ko je prišel v Ljubljano, si je prizadeval, da bi bil oproščen izpita za stavb-

nega mojstra, kar mu pa ni uspelo. L. 1899 se je osamosvojil; magistratu je prijavil, da bo opravljal obrt stavbnega podjetnika. Ker ni imel pravice za obrt stavbnega ali zidarskega mojstra, je izjavil, da bo za dela, ki sodijo v stavbne obrti, uporabljal upravičene obrtnike prizadetih strok. Ni se dalo ugotoviti, do kdaj je ostal v Ljubljani.²⁶ Večjih stavbnih del pa ni izvajal. Od maja 1896 je bil pri Kranjski stavbni družbi kot stavbni mojster Franc Kaudela. Rojen je bil na Dunaju, kjer je tudi napravil izpit za stavbnega mojstra in si pridobil koncesijo za to obrt. Pozneje je to obrt opravljal v Gablonzu, od koder je prišel v Ljubljano. Pri stavbni družbi je ostal do konca julija 1898, naslednjega leta si je izposloval koncesijo za samostojno opravljanje obrti v Ljubljani.²⁷ Tudi J. Töpfl, ki je 1905 stopil v službo Kranjske stavbne družbe, je koncesijo za stavbnega mojstra dobil na Dunaju. Izvajal je družbino stavbno obrt v okraju Volosko-Opatija.²⁸ V Ljubljani je bil od 1906 namestnik za opravljanje obrti stavbni mojster Rudolf Treo, rojen 1877 v Ljubljani. Bil je sin Viljemovega brata Antona. Dovršil je stavbne študije na višji obrtni šoli na Dunaju, izpit za stavbnega mojstra je naredil 1906 v Ljubljani. Službo stavbnega mojstra pri družbi je 1911 zapustil in postal profesor za dekorativno in tehniško konstruktivno risanje ter stavbarstvo na tedaj preosnovani stavbni obrtni šoli v Ljubljani.²⁹ L. 1912 je Kranjska stavbna družba postavila za namestnika pri opravljanju stavbne obrti stavbnega mojstra Adolfa Fiedlerja. Rojen je bil v Plznu, kjer je z zrelostnim izpitom dovršil državno obrtno šolo. Po nekaj več kot enoletnem službovanju v Žatcu je prišel v Ljubljano k stavbnemu mojstru Filipu Supančiču, pri katerem je bil dobro leto, nato je stopil v službo Kranjske stavbne družbe, kjer je ostal do 1924.³⁰

Viljem Treo, prvi in dolgoletni tehnični vodja Kranjske stavbne družbe, je bil rojen 1845 v Ljubljani. Bil je sin iz Furlanije priseljenega Antona Trea, ki je postal v Ljubljani zidarski mojster. Viljem je stavbno stroko študiral v Holzmindenu (Braunschweig). Praktično se je stavbeništva izučil pri očetu in drugih stavbenikih, postal je kmalu očetov družabnik in zastopnik pri opravljanju stavbne obrti. Leta 1869 je dobil pravico za samostojno opravljanje zidarske obrti. Koncesijo za obrt stavbnega mojstra si je pridobil 1892, potem ko je zapustil službo pri Kranjski stavbni družbi. Izpita je bil oproščen že 1875, ker je dokazal zadostno prakso v stavbni obrti. Leta 1890 ga je deželna vlada določila za začasnega načelnika stavbne zadruge. Viljem Treo je obrt opravljal do 1920; umrl je 9. avgusta 1926.³¹ Stavbeništvo

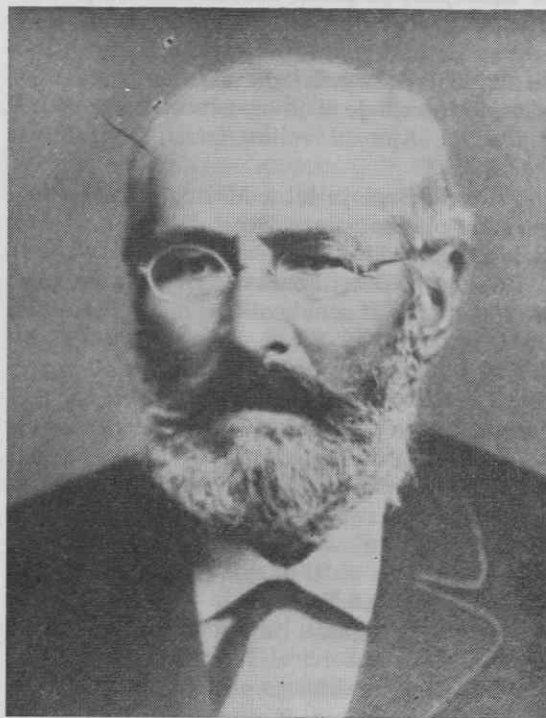
se je posvetil tudi sin Roman, ki je postal stavbni mojster v Ljubljani. Leta 1910 je sicer dobil koncesijo za okraj Celje, ker je nameraval opravljati obrt v Trbovljah, toda leto pozneje je to koncesijo vrnil, ker mu je deželna vlada dala novo koncesijo v Ljubljani.³² Roman Treo je že 1924 umrl in ni imel v ljubljanskem stavbeništvu takega pomena, kot sta ga imela oče in stari oče.

Tudi Franc Faleschini ml. je, kot Viljem Treo, nadaljeval obrt svojega očeta, ljubljanskega zidarskega mojstra, ki je prišel iz Možaca (Moggio) v Furlaniji, kjer je bil tudi sam rojen leta 1840. Dovršil je višjo realko v Benetkah, študiral tehniko na univerzi v Padovi, kjer je 1866 diplomiral in nato dve leti obiskoval akademijo za arhitekturo v Benetkah. Dve leti je bil v praksi pri civilnem inženirju in arhitektu ter 1872 opravil praktični inženirski izpit. Od 1872 do 1880 je vodil pri očetu, stavbeniku v Ljubljani, razna stavbna dela in izdeloval načrte in proračune za visoke zgradbe. Ko je oče zaradi starosti opustil posle, si je pridobil 1880 koncesijo za opravljanje zidarske obrti. Naslednjega leta je postal avstrijski državljan in dobil domovinsko pravico v Ljubljani. Tedaj je prosil za koncesijo obrti stavbnega mojstra. Magistrat je predlagal, naj se oprostijo izpita, ker je z gradbo več visokih zgradb v mestu in na deželi dokazal visoko stopnjo teoretičnega znanja, praktične izkušnje in zanesljivost. Podelitev koncesije Faleschiniju je magistrat priporočal tudi, ker razen Viljema Treo ni bilo v deželi drugega stavbnega mojstra. Deželna vlada je prošnji ugodila, oprostila je Faleschinija izpita in mu izdala koncesijo za opravljanje obrti stavbnega in tesarskega mojstra. Leta 1898 je Faleschini stopil v družbo s svojim zetom stavbnim mojstrom Edmundom Schupplerjem, s katerim sta vodila stavbno obrt pod firmo Faleschini & Schuppler do 1910, ko je bil nad podjetjem in premoženjem obeh družbenikov odprt konkurz. V konkurznem postopku je prišlo do prisilne poravnave med upniki in obema kridatarjema, ki sta bila obsojena zaradi zakrivljenega bankrota in pomanjkljivega knjigovodstva. Po zaključnem konkurzu si je Faleschini zopet preskrbel koncesijo za opravljanje obrti, ki jo pa zaradi starosti in pomanjkanja obratnih sredstev ni mogel več uspešno izvajati. Umrl je 1917 v velikem uboštvi. Njegov propad so zakrivile največ družinske razmere.³³

Filip Supančič, edini domačin po poreklu, ki je postal v tem obdobju stavbni mojster, je bil sin ljubljanskega zidarskega mojstra. Po osnovni šoli je dovršil tri razrede gimnazije. Od 1864—1867 se je izučil zidarske, od 1867—1868 pa tesarske stroke. V zimskih

mesecih 1865—1867 je bil risar pri stavbeniku Antonu Treu. Od 1869—1871 je napravil vse načrte za stavbe, ki jih je gradil oče in ga je pozneje pri teh gradbah tudi zastopal kot stavbni vodja. Zidarsko obrt je začel samostojno opravljati 1881, ko je dobil koncesijo za zidarskega mojstra. Izpit za stavbnega mojstra je napravil 1882 ter si je nato preskrbel koncesijo za opravljanje te obrti. Kot stavbenik si je pridobil vpliv tudi v javnem življenju. Opravljal je več pomembnejših funkcij. Bil je od osemdesetih let pa do 1912 član trgovske in obrtne komisije za stavbno obrt pri deželni vladi. Od 1901—1912 je zastopal trgovsko in obrtno zbornico kot poslanec v deželnem zboru. Leta 1891 je bil izvoljen za člana ljubljanskega občinskega sveta; to funkcijo je obdržal do 1893. Stavbno obrt je opustil 1911; umrl je 1928.³⁴

Večjo vlogo v ljubljanskem stavbeništvu so imeli člani družine Tönnies. Njen začetnik v Ljubljani je bil Gustav Tönnies iz Stralsunda v Prusiji, ki je bil sicer tesarski mojster, ustanovil pa je tudi stavbno podjetje.³⁵ Kot prvi si je pridobil koncesijo za obrt stavbnega mojstra sin Adolf in sicer 1883 pri namestništvu v Trstu, kjer je stavbno podjetje Gustava Tönniesia izvajalo večja stavbna dela za južno železnico. Istega leta je dobil koncesijo tudi v Ljubljani.³⁶ Po Adolfovi smrti 1900 je za podjetje postal nosilec koncesije njegov brat Gustav, ki je imel do tedaj stavbno, tesarsko in kamnoseško obrt v Tr-

Gustav Tönnies, ustanovitelj stavbnega podjetja

stu, kjer je bil tudi član izpitne komisije za navedene obrti.³⁷ Leta 1918 je dobil koncesijo za obrt stavbnega mojstra inženir Rudolf Tönnies, Adolfov in Gustavov brat, ki je bil prej stavbenik v Sarajevu.³⁸ Stavbno podjetje G. Tönnies je bilo po prvi svetovni vojni preosnovano v družbo z omejeno zavezo ter je delalo do druge svetovne vojne.

Edmund Schuppler, ki je bil že omenjen kot Faleschinijev družabnik, je bil rojen na Moravskem. Dovršil je meščansko in višjo obrtno šolo ter je bil potem zaposlen pri stavbnih podjetjih kot risar, polir in stavbni vodja. V Ljubljani je služboval pri stavbnem podjetju G. Tönnies, 1897 si je pridobil koncesijo ter se osamosvojil kot stavbni mojster. Naslednjega leta je koncesijo vrnil, ker je stopil v družbo s Faleschinijem. Postal je tudi član izpitne komisije za stavbno stroko pri deželni vladi. Po konkurzu firme Faleschini & Schuppler je zapustil Ljubljano.³⁹

Robert Smielovski je bil rojen v Biali (Galicija). Stavbarstvo je študiral na državni obrtni šoli v Gradcu, nato se je zaposlil v stavbeništvu. Leta 1891 je stopil v službo pri stavbeniku Filipu Supančiču, 1897 je napravil izpit za stavbnega mojstra ter dobil koncesijo za opravljanje te obrti. Ostal pa je še naprej tehniški poslovodja pri Supančiču in se je osamosvojil šele 1900.⁴⁰ Stavbno obrt je opravljal še v razdobju med obema vojnama.

Ferdinand Trummler je bil koncesioniran zidarski mojster na Dunaju, kjer je bil rojen, domovinsko pravico pa je imel v Olomucu. V Ljubljano je prišel kot stavbni vodja škofijskih zavodov v Št. Vidu. Začel pa se je ukvarjati tudi z drugimi stavbnimi posli. Leta 1901 je napravil izpit za stavbnega mojstra, leto pozneje si je izposloval koncesijo. V Ljubljani, kjer ni veliko gradil, je ostal le nekaj let.⁴¹

Friderik Sogl je bil z Moravskega. Dovršil je višjo obrtno šolo v Brnu. Potem ko je bil nekaj časa polir, je prišel v Ljubljano. Leta 1907 si je pridobil koncesijo za obrt stavbnega mojstra. Kot stavbenik je delal menda do 1911.⁴²

Josip König iz Grünwalda na Češkem je izpit za stavbnega mojstra napravil 1896 v Pragi. Že prej je sodeloval pri raznih gradbah v Ljubljani. V letih 1906—1907 je gradil kemično tovarno v Mostah ter si je nato izposloval koncesijo za obrt stavbnega mojstra. V Ljubljani je ostal tudi po prvi svetovni vojni; njegova obrt je bila 1928 izbrisana v obrtnem registru.⁴³

Valentin Scagnetti je bil rojen v Vidmu pri Krškem. Absolviral je strokovno šolo za stavbno obrt na državni obrtni šoli v Gradcu. Stavbno obrt je samostojno opravljal najprej v Krškem, od koder je 1909 prišel v Ljublja-

no, kjer je dobil koncesijo za obrt stavbnega mojstra. Koncesijo je opustil 1922. Imel je tudi parno žago in tovarno parketov.⁴⁴

Ervin Luke je bil rojen v Marijinih laznih na Češkem, absolviral je višjo obrtno šolo. Verjetno 1906 se je zaposlil kot tehnik pri Filipu Supančiču, navedenega leta se namreč pojavi njegovo ime v gradbenih spisih, kjer se omenja kot Supančičev zastopnik. Koncesijo za obrt stavbnega mojstra si je izposloval 1911, vendar obrti menda ni opravljal, naslednjega leta je namreč že zapustil Ljubljano in odšel v Leoben.⁴⁵

Leta 1909 je bilo v Ljubljani ustanovljeno podjetje za izdelovanje betonskih predmetov in za betonske zgradbe pod firmo Zajec & Horn. To podjetje je izvajalo betonske konstrukcije v zgradbah, ki so jih gradili drugi stavbeniki. Pri tem podjetju se je takoj ob ustanovitvi zaposlil inženir Emil Reich. Rojen je bil v Budinu na Češkem, študiral je na tehnični visoki šoli v Pragi. Pod njegovim vodstvom je podjetje Zajec & Horn napravilo stropovje in stopnišča v novem delu Marijanišča na Poljanski cesti ter stropovje v stavbi špediterja Ranzingerja. Leta 1911 si je Reich izposloval koncesijo za obrt stavbnega mojstra, vendar je v Ljubljani ni dolgo opravljal; že 1913 se je odselil v Prago.⁴⁶

Od navedenih stavbnih mojstrov so le nekateri imeli večji pomen za ljubljansko stavbeništvu. Drugi so omenjeni le, ker so delali pri večjih in pomembnejših stavbenikih in so tako prispevali k obsegu in pomenu njihovega dela. Nekateri izmed stavbnih mojstrov so sicer opravljali v Ljubljani obrt le krajšo dobo in so zapustili skromnejše dokaze svojega delovanja. Omenjeni pa so zaradi posebnosti, ki jih kaže njihovo delo.

Zanimivo je, da je bilo toliko stavbenikov tujega porekla in da so prišli od drugod, največ z Dunaja in Češke. Edini pravi domačin in Slovenec je bil Filip Supančič. Nekateri stavbni mojstri so bili sicer po rojstvu Ljubljančani, bili pa so potomci tujih, priseljenih stavbnih podjetnikov. Eden izmed razlogov, mogoče celo glavni, za tako stanje je bilo gotovo vprašanje teoretične strokovne izobrazbe, potrebne kandidatom za obrt stavbnih mojstrov. Tisti, ki so prišli iz nemških ali čeških dežel, so študirali stavbarstvo na tamkajšnjih obrtnih šolah ali celo tehničnih visokih šolah. Tudi stavbenika Treo in Tönnies sta poskrbela, da so sinovi, ki so si za poklic izbrali stavbeništvu, študirali to stroko v tujini, ker v Ljubljani ni še bilo te možnosti. Povprečnemu Slovencu pa je tak študij, ki je zahteval znatnejša gmotna sredstva, bil težko dostopen. Zato so se morali domačini zadovoljiti z manj zahtevno obrtjo zidarskih mojstrov. Ker pa je tem bilo delovno področje

po gradbenih predpisih v mestih omejeno, so v Ljubljani prevladovali stavbni mojstri. Od 12 stavbnih mojstrov, ki so bili 1910 v Ljubljani, je bil eden Slovenec, dva rojena Ljubljancana neslovenskega rodu in devet priseljenih in tujega porekla, čeprav so se posamezniki sčasoma poslovenili. Zidarskih mojstrov je bilo devet, od teh pet Slovencev, drugi so bili priseljeni in tujega porekla.⁴⁷ Glede na obseg delovnega področja je opravljanje obrti stavbnega mojstra zahtevalo precej kapitala. To je tudi bil morda razlog, ki je marsikoga odvrnil od te obrti. Kajti le stavbni mojstri, ki so imeli zadostna obratna sredstva, so dosegli večji obseg stavbne dejavnosti.

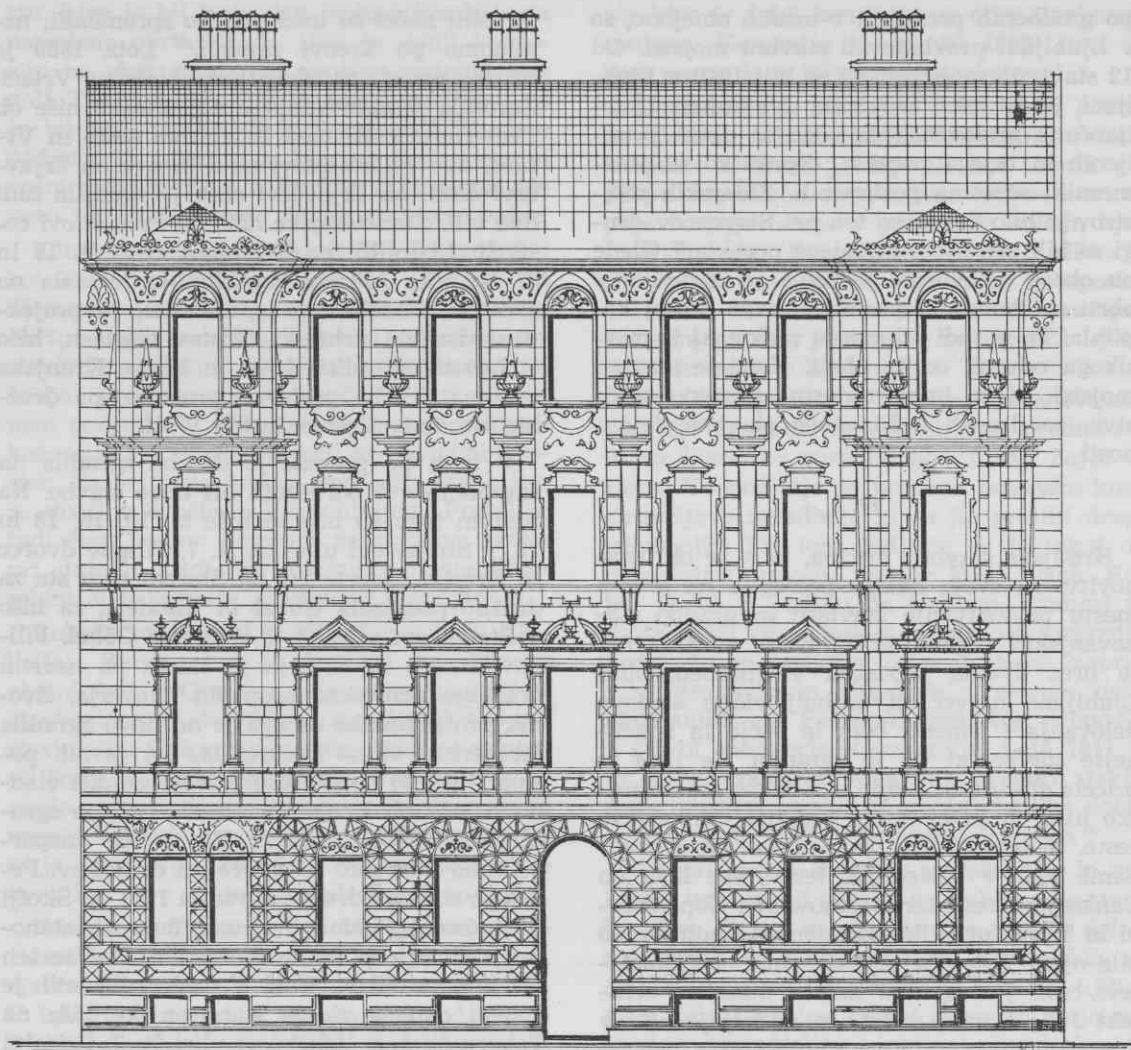
IV.

Kranjska stavbna družba, ki si je ob ustanovitvi za svojo nalogo postavila na prvem mestu pridobivanje stavbišč in gradbo stanovanjskih najemniških hiš za svoj račun, je brez dvoma zapustila v gradbeni sliki Ljubljane največ in najbolj vidne sledove delovanja.⁴⁸ Omenil bom le večje in značilnejše stavbe, ki jih je zgradila. Že 1874 je pričela graditi na svojih stavbiščih stanovanjske hiše ob južni strani sedanje Cankarjeve ceste. V tem okolišu je nadaljevala z gradbami tudi v naslednjih letih; vse hiše ob Cankarjevi cesti ter Beethovnovi, Župančičevi in Tomšičevi ulici, zgrajene do potresa, so bile njeno delo. Za prvi dve hiši na Cankarjevi cesti je napravil načrte dunajski arhitekt Julij Dörfel, načrte za nadaljnje hiše v tem okolišu je za Kranjsko stavbno družbo podpisal Viljem Treo, ki je bil verjetno tudi projektant. Po Treovem načrtu, ki je bil izbran na natečaju, je družba zgradila poslopje Kranjske hranilnice (sedaj sedež ZKS). Ta stavba pa ni ostala v prvotni obliki, 1934 je bilo nadzidano drugo nadstropje ter fasada preurejena. Večje stavbe, zgrajene po naročilu zasebnikov, so Schleimerjeva hiša na Titovi cesti št. 4, Mundova hiša na Rimski cesti št. 10, zidana po načrtu Ivana Hráskýja, ter Terpotitzeva hiša na Resljevi cesti št. 12. Kranjska stavbna družba je kmalu po ustanovitvi nastopila kot stavbenik velikih javnih zgradb. Leta 1874 je pričela graditi šola na Grabnu (Zoisova cesta), 1881 mestno klavnico, 1883 muzejsko poslopje, 1886 pehotno vojašnico na Taboru, 1888 otroško bolnišnico na Poljanah, 1889 koncertno dvorano Filharmonije. Načrte teh poslopij so naročniki dali izdelati drugim projektantom. Za dvorano Filharmonije je dobil prvo nagrado načrt A. Wagnerja, ki je bil v letih 1874—1883 ljubljanski mestni inženir in je nato postal profesor državne obrtne šole v Gradcu. Konkurenčni načrt je predložil tudi Viljem Treo.

Prvotni načrt so med gradbo spremenili, nedvomno po Treovi zamisli.⁴⁹ Leta 1889 je družba pričela zazidavati stavbišča na Vrtači. Zgradila je stanovanjske najemniške hiše ob Prešernovi cesti med Erjavčevo cesto in Vrtačo, dve v Levstikovi ulici in dve ob Erjavčevi cesti; ob Erjavčevi cesti je zgradila tudi dve vili. Stanovanjske hiše na Prešernovi cesti št. 13 in 15, na Erjavčevi cesti št. 19 in 21 ter vilo Alberta Zeschka, ki je stala na prostoru Kidričevega spomenika, je projektiral družbin arhitekt Gustav Gerlach, hišo v Levstikovi ulici, kjer je imela Kranjska stavbna družba poslovne prostore, pa družbin stavbni mojster Anton Wolf.

V letih po potresu je družba zgradila na stavbiščih več porušenihiš nove stavbe. Na Starem trgu so bile to hiše št. 10, 16, 18 in 28, v Stritarjevi ulici pa št. 7, Filipov dvorec in Kresija. Načrte hiš na Starem trgu sta za družbo podpisala Göbel in Kaudela, za hišo v Stritarjevi ulici št. 7 Wolf ter Göbel. Filipov dvorec in Kresijo je zidala po načrtih graškega arhitekta Leopolda Theyerja. Zvonik protestantske cerkve je na novo zgradila ter cerkev stilno preuredila. Od javnih poslopij je lebo po potresu pričela graditi vladno palačo ob Prešernovi cesti, 1897 je zgradila električno centralo. Ko je bilo razparcelirano škofijsko zemljišče pri cerkvi sv. Petra, je stavbna družba zgradila 1904 ob Škofji ulici (sedaj Rozmanova) več manjših stanovanjskih hiš za razne naročnike. Načrte teh hiš je napravil A. Wolf. V naslednjih letih je v tem okolišu zidala stanovanjske hiše na Taboru št. 5, v Vrhovčevi ulici št. 3, Prisojni ulici št. 1 in 3. Na Poljanah je zgradila stanovanjsko hišo na Poljanski cesti št. 18 ter vile v Ulici Stare pravde št. 3, Zarnikovi ulici št. 15 in 19. Večjo stanovanjsko hišo je zidala zadrugi za gradbo stanovanj v Gregorčičevi ulici št. 7. Njeno delo so tudi vile na Večni poti št. 1, 3 in 5, Prešernovi cesti št. 27 ter Cesti v Rožno dolino št. 6. Sodeč po podpisih na načrtih, je navedene zgradbe projektiral Rudolf Treo z izjemo vil na Večni poti št. 1 in Prešernova cesta št. 27, ki je zanj načrta podpisal A. Fiedler. Večje in pomembnejše stavbe Kranjske stavbne družbe iz začetka tekočega stoletja so vojaška skladišča na Kodeljevem, skladišča spediterja Ranzingerja na Masarykovi cesti, zavetišče za neozdravljivo bolne, sedaj porodnišnica na Šlajmerjevi ulici, nemško, sedaj dramsko gledališče, zidano po načrtu dunajskega arhitekta Aleksandra Grafa, ter bančno poslopje Kreditnega zavoda v Čopovi ulici. Prvi načrti za ta zavod je napravil arhitekt Teodor Schrein, pozneje je bil spremenjen, podpisal pa ga je R. Treo.

Slika o obsegu dela in pomenu Kranjske stavbne družbe bi bila pomanjkljiva, če ne

Filip Supančič, fasada hiše na Prešernovi cesti (MALj, Reg. I fasc. 1141, fol. 935)

bi omenil njenih gradb zunaj Ljubljane, kjer je že v prvih letih obstoja izvedla večja gradbena dela. Leta 1875 je zgradila v Postojni hotel ter rudniško bolnišnico v Trbovljah, naslednjega leta pa je prezidala grad v Begunjah za žensko kaznilnico. Največja in najpomembnejša gradba zunaj Ljubljane je bilo operno gledališče na Reki, dovršeno 1885; projektirala sta ga znana graditelja gledališč Fellner in Helmer. Leta 1890 je družba dobila prvo naročilo za gradbo vil v Opatiji; v naslednjih letih je v Opatiji in sosednjih letoviških krajih zgradila več vil pa tudi nekaj hotelov. Leta 1896 ji je bila oddana gradba gimnazijskega poslopja v Kranju, ki ga je dokončala naslednjega leta. V istem času je zgradila cerkev v Vodicaх po načrtih arhitekta Jeblingerja. V letih pred prvo svetovno vojno je Kranjska stavbna družba razmahnila svoje delovanje po raznih mestih. Gradila je razen v Opatiji še v Malem Lošinjju, Novem mestu, Celovcu in tudi drugje. Kot je

navajala v svojih oglasih, je zaposlovala od 2000 do 4000 delavcev. V lastnih obratih je pridobivala velik del stavbnega materiala, ki ga je pri gradbah potrebovala. Imela je dve opekarni pri Ljubljani, kamnolom v Podpeči in tesarski obrat.⁵⁰

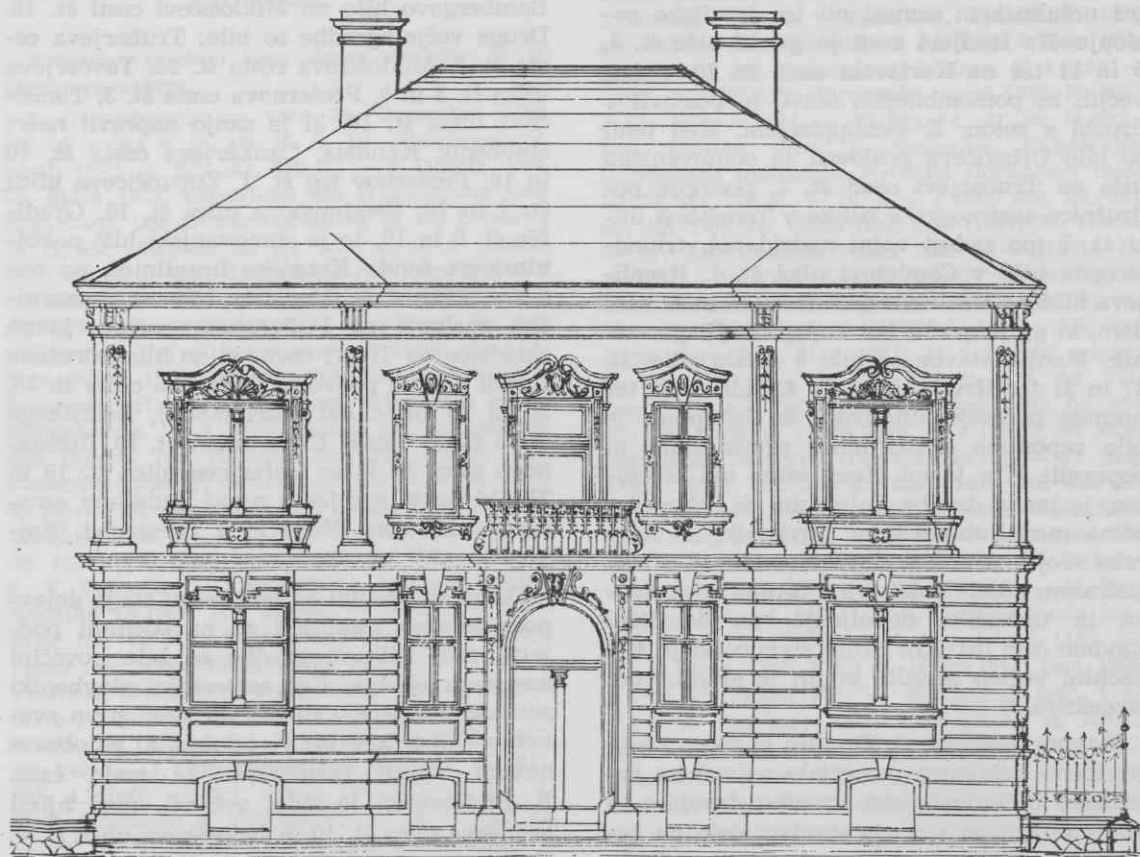
Viljem Treo je tudi kot samostojen stavbenik postavil več pomembnejših zgradb. Prva velika stavba — gradil jo je še kot zidarski mojster skupaj s Francem Faleschinijem starejšim — je bila realka, dograjena 1874 po načrtih dunajskega arhitekta Aleksandra Bellona. Značilnejše njegove zgradbe so: Bambergovi hiši v Kolodvorski ulici (Moša Pijadejevi) št. 13 (bila je pred nekaj leti porušena) in v Dalmatinovi ulici št. 10, ki ju je verjetno tudi sam projektiral, Mundova hiša na Rimski cesti št. 12, po načrtu Ivana Hráskýja, Wettachova vila na Prešernovi cesti oziroma Tomšičevi ulici št. 13, po načrtu dunajskega arhitekta Alfreda Bayerja, vila Tomšičeva ulica št. 15, Gorupove hiše v Go-

rupovi ulici, lastni hiši v Kersnikovi ulici št. 5 in 7, ter hiša v Gradišču št. 11, ki jo je projektiral inženir Fran Žužek. Na Miklošičevi cesti sta njegovi zgradbi hotel »Union« in poslopje Ljudske posojilnice, ki je obe projektiral arhitekt Josip Vancaš. Leta 1906 je prevzel zidarska dela nove župne cerkve na Viču, ki je zanjo napravil načrt arhitekt H. Pascher. Odbor cerkvenega stavbnega društva je oddal delo Treu, ker je bil izkušen stavbenik in je imel zadostna obratna sredstva, da ga ni bilo treba vsak teden sproti zalagati z denarjem. Med zadnjimi pomembnimi stavbami, ki jih je zgradil Treo, je bila hiša na Mestnem trgu št. 23. Projektiral jo je, vsaj fasado, arhitekt F. Schmidinger, rojen Ljubljčan, železobetonske konstrukcije v tej stavbi je izvedlo podjetje Zajec & Horn.⁵¹ Leta 1908 je stopil pri Treu v službo arhitekt Karel Brännler iz Češke.⁵² Verjetno je projektiral katero izmed Treovih zgradb.

Prva večja zgradba Filipa Supančiča, še preden je imel koncesijo za obrt stavbnega mojstra, je bila šola v Kamniku. Tudi v Ljubljani je bilo med prvimi njegovimi stavbami šolsko poslopje in sicer na Ledini, zgrajeno 1888 po načrtu Frana Kaudele. Večji

obseg so zavzela njegova stavbna dela sredi devetdesetih let, zlasti neposredno po potresu. Leta 1894 je gradil hišo v Šubičevi ulici št. 3 ter poleg te lastno hišo na Prešernovi cesti, ki so ji v poznejših letih sledile nadaljnje tri ob Prešernovi cesti za lasten račun zgrajene hiše. Tudi za svoj račun je zidal na Rimski cesti hiši št. 18 in 20. Na stavbiščih po potresu porušenih stavb je zgradil hiše Stari trg št. 8, 12 in 14, Židovska steza št. 2, Prešernov trg št. 3, Dvorni trg št. 3 in Ključavničarska ulica št. 2. Ob Dalmatinovi ulici je sezidal hotel Štrukelj (sedaj Turist, ki pa je bil po zadnji vojni prezidan), Krisperjevo hišo na Miklošičevi cesti št. 20 po načrtih Maksa Fabianija, ter hišo na Resljevi cesti št. 30. Ko so začeli zazidavati stavbišča, nastala po porušenju bolnišnice na Ajdovščini, je Supančič na tem prostoru zgradil več stanovanjskih hiš. Njegove gradbe so: Dalmatinova ulica št. 3, Tavčarjeva ulica št. 1, 10 in 12 ter Trdinova ulica št. 2 in 8. Med pomembnejšimi zgradbami je omeniti še Narodno tiskarno v Tomšičevi ulici, zgrajeni po načrtih arhitekta C. M. Kocha, Mestno hranilnico, zgrajeno po načrtih arhitekta Vancaša, šolo na Levstikovem trgu po spremenjenem načrtu dunajskih arhitektov F.

Franc Faleschini, fasada vile na Resljevi cesti, neizvedeno (MALj, reg. I fasc. 1139, fol. 458)

Kraussa in J. Tölka s fasado M. Fabianija, župnišča pri sv. Jakobu, tudi po Fabianijevem načrtu, ter poslopje srednje tehniške šole na Aškerčevi cesti po načrtih V. Dvořaka. Supančič je sezidal več vil, npr. Ulica Stare pravde št. 1, Zrinjskega ulica št. 4, Ulica talcev št. 16, Puharjeva ulica št. 12 in 14; načrt za Puharjevo 14 je napravil inženir Žužek. Verjetno je nekatere stavbe gradil po lastnih načrtih; več so jih projektirali tehniki, ki so bili pri njem v službi. Načrte skoraj vseh omenjenih stavb, zgrajenih na zemljišču nekdanje bolnišnice ob Dalmatinovi in Tavčarjevi ulici, je za Supančiča podpisal Robert Smielowski, ki je najbrž bil tudi njihov projektant. Načrta hiš, ki jih je Supančič zgradil za Kmetško posojilnico v Trdinovi ulici št. 2 in 8, je podpisal Ervin Luke. Supančič je kot stavbni podjetnik sodeloval pri gradnji vrhniške in belokranjske železnice ter proge Jesenice—Trst.⁵³

Franc Faleschini ml. se je razmeroma mnogo ukvarjal s stavbnimi deli za cerkvene in samostanske zgradbe. Po načrtih mestnega inženirja Adolfa Wagnerja je 1881 pričel graditi cerkev Srca Jezusovega; načrte je sopedpisal civilni inženir Ferdinand Klemenčič. Po potresu je obnavljal in prezidaval frančiškansko cerkev in samostan. Zidal je stari del Marijanišča s kapelo, šolske in druge zgradbe pri uršulinskem samostanu ter jezuitsko poslopje. Na Resljevi cesti je gradil hiše št. 3, 5 in 11 ter na Karlovški cesti št. 20. Nekaj večjih in pomembnejših stavb je postavil v družbi z zetom E. Schupplerjem. Med temi so bile Urbančeva poslovna in stanovanjska hiša na Trubarjevi cesti št. 1, poslopje podružnice avstroogrške banke v Tomšičevi ulici št. 7 (po zadnji vojni nadzidano), trinadstropna hiša v Cigaletovi ulici št. 1, Regalijeva hiša na Miklošičevi cesti št. 18 in Mestni dom, ki ga je gradil kot najugodnejši ponudnik. Manjše stavbe so bile v Ilirski ulici št. 27 in 31 ter Hrvatski trg št. 4. Faleschini ter pozneje podjetje Faleschini & Schuppler je bilo zaposleno s številnimi prezidavami in popravili. Ker je bil obseg takih del precejšen, je imela družba Faleschini & Schuppler edina med ljubljanskimi stavbeniki za uporabo svojih strank v stavbnih zadevah z magistratom posebne tiskovine prošenj za stavbna in uporabna dovoljenja, za določitev stavbne črte itd. Kot drugi stavbeniki je Faleschini večino zgradb, ki jih je gradil, tudi projektiral.⁵⁴

Stavbno podjetje G. Tönnies je sprva svojo gradbeno dejavnost usmerjalo največ na železniške in industrijske zgradbe. Izvajalo je sredi prejšnjega stoletja stavbna dela na železniških postajah južne železnice, razširilo je predilnico, ki je stala pred ljubljanskim

kolodvorom, na novo je zgradilo pogorelo sladkorno rafinerijo na Poljanskem nasipu, zgradilo Kozlerjevo pivovarno v Šiški, izdelalo 1870—1871 vsa tesarska, mizarska in ključavničarska dela na gorenjski železnici od Ljubljane do Trbiža, zidalo nekdanjo tvornico kandytov Tschinklovih sinov ob Titovi cesti, udeleženo je bilo pri gradbi tobačne tovarne v Ljubljani, pristaniških skladišč v Trstu, pri povečanju in prezidavi tržaškega kolodvora itd. Za zagotovitev stavbnega materiala si je podjetje pridobilo kamnolome v Nabrežini in Repentabru, imelo je tudi opekarno v Kosezah pri Šiški.⁵⁵ V devetdesetih letih pa je podjetje G. Tönnies povečalo obseg gradbene dejavnosti v Ljubljani in je v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno bilo v tem pogledu med ljubljanskimi stavbeniki na prvem mestu. Zgradilo je vrsto pomembnih javnih in zasebnih zgradb. Med javnimi zgradbami so bile deželno, sedaj operno gledališče, sodna palača, poslopje gimnazije na Prežihovi ulici, jubilejna ubožnica, vojaška bolnišnica, mestni licej in Mladika. Opravilo je stavbna dela pri cerkvah sv. Petra in sv. Jakoba, ki sta bili obnovljeni in prezidani zaradi poškodb po potresu. Od velikih zasebnih zgradb je podjetje zidalo po načrtih arhitekta Fabianija Hribarjevo hišo v Tavčarjevi ulici št. 2 in Bambergovo hišo na Miklošičevi cesti št. 16. Druge večje zgradbe so bile: Trubarjeva cesta št. 2, Miklošičeva cesta št. 22, Tavčarjeva ulica št. 3 in 5, Prešernova cesta št. 3, Tomšičeva ulica št. 10, ki je zanjo napravil načrt stavbenik Kaudela, Cankarjeva cesta št. 10 in 16, Prešernov trg št. 1, Župančičeva ulica št. 7 in 10, Beethovnova ulica št. 15, Gradišče št. 8 in 10, to je stanovanjski hiši pokojninskega fonda Kranjske hranilnice, po načrtih Ernesta Schäferja iz Liberca, tiskarniško poslopje na Poljanskem nasipu, javna skladišča ob Titovi cesti, ki so bila porušena zaradi gradbe podvoza, Poljanska cesta št. 13, 20 in 28 (novi del Marijanišča), Zrinjskega cesta št. 6, 7 in 8, Ulica talcev št. 19, Rozmanova ulica št. 9 ter Čufarjeva ulica št. 19 in 21. Od stavb, zgrajenih zunaj Ljubljane, omenjam cerkvi na Bledu in v Brestanici (Rajhenburgu).⁵⁶

Drugi stavbeniki so po obsegu svoje dejavnosti znatno zaostajali za navedenimi podjetji, tudi njihove gradbe so bile največini manjšega obsega. Kot samostojni stavbeniki so nastopili šele v desetletju pred prvo svetovno vojno, torej so v obdobju, ki ga obravnavam, delali razmeroma le malo časa. R. Smielowski je zidal več vil, med njimi Šubičeva ulica št. 10 in Levstikova ulica št. 9. Večja njegova gradba je bila Kolinska tovarna, ki jo je projektiral arhitekt Krička iz

Prage. Fran Kaudela je zgradil hiši v Rozmanovi ulici št. 11 in 12, v Ilirski ulici št. 19, Vošnjakovi ulici št. 5, Zrinjskega cesti št. 5, Ulici stare pravde št. 6 in na Poljanski cesti št. 71. Za Josipa Königa so značilne vile, ki jih je zgradil ob Jamovi ulici št. 12, 16 in 19 ter Langusova ulica št. 16. Bile so prve stavbe v tem okolišju. Valentin Scagnetti je 1910 kot najugodnejši ponudnik dobil gradbo šole na Prulah, ki je za njo načrte napravil C. M. Koch. Betonske temelje pri tej stavbi je postavilo stavbno podjetje Zajec & Horn iz Ljubljane, betonske stropove pa dunajsko podjetje Janesch & Schnell. Scagnetti je 1912 prevzel gradbo cerkve sv. Jožefa. Zgradil je vili Zarnikova ulica št. 9 in 11, vilo št. 11 je projektiral zase ing. Matko Prelovšek.⁵⁷

Malone vsa gradbena dejavnost v Ljubljani je bila v obravnavanem obdobju v rokah petih stavbenikov oziroma stavbnih podjetij, ki so gradila vse pomembnejše stavbe. Po njihovem delu moremo zasledovati gradbeno rast mesta. Gradili so deloma po načrtih drugih projektantov, povečini pa — stanovanjske hiše — po lastnih načrtih ter so tako več ali manj odločilno oblikovali zunanjo podobo Ljubljane svojega časa.

OPOMBE

Arhivsko gradivo brez druge označbe je iz Mestnega arhiva.

1. Gewerbeordnung vom 20. December 1859 (§§ 16, točka 6, in 23), R. G. Bl. (Reichsgesetzblatt) 1859, št. 227, str. 619 sl. — 2. Gesetz vom 15. März 1883, betreffend die Abänderung und Ergänzung der Gewerbeordnung (§ 23, 2. odst.), R. G. Bl. 1883, št. 39, str. 113 sl. — 3. Gesetz vom 26. Dec. 1893, betreffend die Regelung der concessionirten Baugewerbe, R. G. Bl. 1893, št. 193, str. 593 sl. Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, 6. Band, 5. Auflage, Wien 1900, tr. 842—858. Oesterreichisches Staatswörterbuch, Erster Band, Wien 1895, geslo: Baugewerbe. — 4. Verordnung der Ministerien des Innern, des Handels und für Cultur und Unterricht vom 27. December 1893, R. G. Bl. 1893, št. 195 in 196. — 5. Gl. op. 3, Gesetz vom 26. Dec. 1893, §§ 2 in 3. — 6. Reg. I fasc. 746, fol. 436 do 442. — 7. Reg. I fasc. 746, fol. 521—524. — 8. V. Valenčič, O ljubljanskih stavbnih redih, Kronika 15/1967, str. 35—45. — 9. Reg. I fasc. 1479, fol. 56 sl. AS (Arhiv Slovenije), Deželna vlada fasc. 21-4 (1911), št. 21. 515/1911. — 10. V. Valenčič, Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve južne železnice do potresa 1. 1895, Kronika 9/1961, str. 139 sl. — 11. Ljubljana 1895—1910, str. 140. — 12. Oesterreichische Statistik, XXXII. Bd., 4. Heft, str. VI, tabela IV; N. F. 4. Bd., 1. Heft, Übersicht 9, Tabelle VI. — 13. Gl. op. 10. — 14. V. Valenčič, Ljubljansko stavbeništvo v prvi polovici 19. stoletja, Kronika 17/1969, str. 80. — 15. Gl. op. 14, str. 76 sl. — 16. Gl. op. 11,

str. 76 sl. in 136. sl. — 17. Reg. I fasc. 612, fol. 542—557. — 18. Cod. XX/55, register concessioniranih obrti 1892—1932 in ustrežajoči spisi; Reg. I fasc. 1123, fol. 602 sl. — 19. Reg. I fasc. 1479, fol. 60. — 20. Reg. I fasc. 859, fol. 1089 sl. O nastanku Kranjske stavbne družbe gl. op. 10, str. 140 sl.; Denkschrift über die Thätigkeit der Krainischen Baugesellschaft während des ersten Viertel-Jahrhundertes ihres Bestandes 1873—1893, Laibach 1898, str. 10 sl. — 21. Denkschrift... str. 18 sl. — 22. Reg. I fasc. 859, fol. 1089 sl.; Denkschrift..., str. 89. — 23. Reg. I fasc. 1128, fol. 320 sl.; Denkschrift..., str. 33. — 24. Denkschrift..., str. 33. — 25. Reg. I fasc. 1122, fol. 798 sl.; fasc. 1495, fol. 229 sl.; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1893), št. 10.666 in 15.284. — 26. AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1896), št. 1131/96; Reg. I fasc. 1126, fol. 581 sl.; fasc. 1927, XV/18 št. 13.225/1921. — 27. Reg. I fasc. 1126, fol. 505 sl. — 28. Reg. I fasc. 1495, fol. 229 sl. — 29. Reg. I fasc. 1495, fol. 178 sl.; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1911), št. 16.413/1911; Spominska knjiga 1888—1938, Ob 50-letnici izdala Drž. tehniška srednja šola v Ljubljani, 1938, str. 142. — 30. Reg. I fasc. 1761, XV/5 št. 37.916/1911. — 31. Reg. I fasc. 747, fol. 596; fasc. 1122, fol. 313 sl.; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1892), št. 960 in 3894/1892; Denkschrift..., str. 19; I. Ogrin, Tovarišu v spomin, Slovenec 1926, št. 184. — 32. Reg. I fasc. 1746, XV/4 št. 10.481/1911; fasc. 1930, XV/18, št. 26.146/1924; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1911), št. 31.870/1911. — 33. Reg. I fasc. 871, fol. 664 sl.; fasc. 1126, fol. 9 sl.; fasc. 1743, XV/4 št. 40.324/1911; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1911), št. 33.526. I. Vrhovnik, Trnovska župnija v Ljubljani, Ljubljana 1933, str. 247 in 316, opomba. — 34. Reg. I fasc. 988, fol. 56 sl.; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1881—1882), št. 4435/1882. Slovenski narod 1928, št. 205; Jutro 1928, št. 211. — 35. Op. 14, str. 80. O družini Tönnies prim. R. Andrejka. Najstarejše ljubljanske industrije, Kronika slovenskih mest 1/1934, str. 289 sl. — 36. Reg. I fasc. 988, fol. 357 sl.; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1901), št. 11.459. — 37. AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1901), št. 14.690. — 38. Cod. XX/53, št. 1427; Andrejka, n. o. m. str. 290. — 39. Reg. I fasc. 1125, fol. 201 sl.; fasc. 1126, fol. 9; fasc. 1481, fol. 46 sl.; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1901), št. 7437/1897 v spisu št. 33.526/1911. — 40. Reg. I fasc. 1124, fol. 274; fasc. 1125, fol. 216 sl.; 722 sl.; fasc. 1495, fol. 309 sl.; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1896), št. 5228, 7941, 9428; fasc. 21-4 (1897), št. 19.161. — 41. Reg. I fasc. 1127, fol. 518 sl.; fasc. 1481, fol. 616 sl.; fasc. 1482, fol. 183 sl.; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1902), št. 12.229. — 42. Reg. I fasc. 1486, fol. 441 sl.; fasc. 1750, XV/4 št. 9691/1917; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1907), št. 26.930/1907. — 43. Reg. I fasc. 1486, fol. 648 sl.; AS, Deželna vlada fasc. 21-4 (1907), št. 27.409. — 44. Reg. I fasc. 1488, fol. 744 sl.; fasc. 1743, XV/4 št. 18.205/1911; fasc. 1929, XV/18 št. 24.326/1923. — 45. Reg. I fasc. 1743, XV/4 št. 2801/1911; fasc. 1780, XV/18 št. 16.033/1919. — 46. Reg. I fasc. 1743, XV/4 št. 13.691/1911; fasc. 1780, XV/18 št. 16.034/1919. — 47. Reg. I fasc. 1479, fol. 60. — 48. Denkschrift..., str. 41 sl.; v tej publikaciji so kronološko navedene vse družbine gradbe od 1873 do 1897. Prim. Valenčič, Gradbeni razvoj..., str. 140 sl. Za večino stavb,

ki jih je Kranjska stavbna družba gradila v Ljubljani, so ohranjeni gradbeni spisi v Reg. I. — 49. Reg. I fasc. 994, fol. 1037—1107. — 50. Denkschrift..., str. 41 sl. — 51. Reg. I gradbeni spisi navedenih stavb. Glede gradbe realke prim. Slovenski narod 31. julija 1944, glede cerkve na Viču Župnija sv. Antona Padovanskega na Viču, Ob tridesetletnici, Ljubljana 1938, str. 4 sl. — 52. Reg. I fasc. 1582, fol. 539 sl. — 53. Reg. I gradbeni spisi navedenih stavb; Slovenski narod 1928, št. 205; Jutro 1928, št. 211. — 54. Reg. I

gradbeni spisi navedenih stavb. — 55. Andrejka, n. o. m. str. 289 sl. — 56. Reg. I gradbeni spisi navedenih stavb; Andrejka n. o. m. str. 290. Hiša lekarnarja V. Mayra, Trubarjeva cesta št. 2, je bil zgrajena 1896 in ne 1884, kot sem navedel v članku Gradbeni razvoj, str. 140. Leta 1884 je Mayr sicer predložil načrte arhitekta F. Hauserja in dobil gradbeno dovoljenje, ni pa gradil na osnovi tega dovoljenja. Gradil je na podlagi novega načrta in gradbenega dovoljenja iz 1896. — 57. Reg. I gradbeni spisi navedenih stavb.

Leta 1604 je bila rudarska Idrija za vedno izločena iz tolminskega gospostva in kot deželno knežji rezervat podrejena Dvorni komori na Dunaju.¹ Obsegala je idrijsko rudarsko naselbino z rudnikom in idrijsko župo. Ta je skupaj z župansko hubo štela 14 starih hub in večje število rovtov.² Podložniki idrijske župe so skupaj z logaškimi in vrhniškimi podložniki tovorili za Idrijo po precej nižji prevozniki tarifi kot drugi kmetje, ki k prenašanju idrijskih tovorov niso bili prisiljeni; rudniku pa so koristili še s svojimi kmetijami, ker so presežke svojih pridelkov prodajali rudarjem, česar pod tolminskim gospostvom niso mogli, ker so jih morali oddajati na tolminski grad.³

Podložniki idrijske župe in rovtarji nekaj časa po pripojitvi k Idriji niso plačevali nobenega činža in davkov idrijskemu upravitelju, ki je postal njihov zemljiški gospod. Od hub so plačevali le manjšo denarno dajatev za vpis v urbar in 6 krajcarjev letno idrijskemu upravitelju za regalia. Od novih rovtov in lazov so dajali le desetino župniku, upravitelju idrijskega rudnika pa nič. Oproščeni so bili vsake tlake ter so bili za vsako uslugo, storjeno za grad, ustrezno plačani. Idrijske ceste, ki jih je moral popravljati idrijski upraviteljski urad, so popravljali idrijski rudarji, kar so delali že od davna, podložniki pa so bili za vsako opravilo na cestah primerno plačani. Glavna njihova dolžnost do idrijskega rudnika je bila, da so tovorili za Idrijo in da so bili za to opravilo vedno na voljo upraviteljskemu uradu.

Idrijski podložniki se sploh niso potrudili, da bi svoje zakupne kmetije dali prevesti v kupne, kot so delali kmetje po drugih gospostvih. Če so prodali zemljišče, ki so ga imeli v last, niso plačali nobene denarne pristojbine upraviteljskemu uradu; le kupec je plačal desetino od kupnine, čeprav je bilo po drugih gospostvih v navadi, da je prodajalec plačal desetino od prejete vsote, kupec pa je dal še enkrat toliko. Brez vsakega davka so bili tudi gostači v trgu, ki so se ukvarjali z obrtjo, predvsem gostilničarji, čeprav so letno iztočili 600 do 700 tovorov vina.

Vse to so ugotovili deželno knežji komisarji, ki so 1621 opravili revizijo rudniških dohodkov, izvirajočih iz podložniškega razmerja. Ukazali so upravitelju, da morajo idrijski podložniki takoj začeti plačevati zakupnino (Miethgeld) od svojih hub, kot so jo plačevali podložniki drugih gospostev. Od nje so izvzeli le rudarje in gostače v trgu. Tistemu, ki se je želel odkupiti od nevoljništva (Leibeigenschaft), je moral idrijski upravitelj zara-

čunati pristojbino, kot mu je pripadala. Vsakemu gostilničarju so naložili 4 do 6 gld. davka letno. Od novih lazov je moral upravitelj pobirati ne samo činž, temveč tudi še desetini ustrezno dajatev. Od zemljišč, ki so jih imeli v last, pa so jih prodali, so morali idrijski podložniki plačevati enake pristojbine, kot je bil običaj po drugih gospostvih. Od njih so bili izvzeti le rudarji, ki so desetino svojega zaslužka, prejetega za akordno delo v rudniku, odrajovali cerkvi. Komisarji so tudi ukazali, da idrijske ceste ne bodo več popravljali rudarji za zaslužek, temveč idrijski kmetje za tlako. Ta odlok so opravičevali s tem, češ da je treba popravljati ceste le enkrat letno.⁴

V resnici pa je bila cestna tlaka mimo prisilnega tovorjenja idrijskih tovorov vseh vrst, bodisi na krajše ali daljše razdalje, kot npr. do Vrhlike, Trsta, Reke ali do Beljaka, eno najtežjih in najpogostejših opravil za idrijske podložnike.

Cesta iz Idrije na Črni vrh, čez katerega je vodila idrijska tovarna pot na Trst in nazaj ter idrijska žitna pot čez logaške rovtne na Vrhlike, sta bili med najtežje oskrbovanimi cestami na kranjskih tleh. Speljani sta bili več milj daleč prek skal, visokih klancev in globokih grap, neprestano izpostavljeni neugodnim vremenskim vplivom. Spomladi in jeseni so jih nalivi in pogosto deževje lahko razrili in razdejali ter jih je bilo treba dolgo časa popravljati, da sta bili zopet prehodni; pozimi pa so ju hudi snežni viharji zasuli z visokimi snežnimi zameti. Da so mogli idrijski tovarniki tovoriti tudi pozimi žito v Idrijo, so morali idrijski kmetje cesto na Vrhlike čistiti snega in delati gazi v visokem snegu.⁵

Tako so morali biti idrijski podložniki neprestano na cestah: bodisi da so popravljali ceste in jih čistili snega, ali pa so tovorili idrijske tovore, ki so se leto za letom množili zaradi povečane proizvodnje živega srebra in povečanega števila rudarjev. Posledica tega je bila, da delo na kmetijah ni bilo ob času opravljeno, da so bili dohodki od kmetij vedno manjši in da davka od kmetij, ki je zaradi novih naklad neprestano naraščal, idrijski podložniki niso mogli več sproti plačevati. Da bi prišli do denarja, so se izogibali tovorjenju za rudnik, tovorili pa so tuje blago, za katerega so prejeli večjo tovarnino. Idrijski upravitelj je moral večkrat poslati rudarje na idrijske ceste, da so prestrezali idrijske podložnike in tovarnike, ki so tovorili blago za tuje trgovce. Rastovorili so jim to-

vore ter jim ukazali, da so šli v Idrijo, kjer so morali prevzeti tovore za rudnik.⁶

Težka davčna bremena, ki jih niso mogli sproti odplačevati, in neprestana tlaka ter prisilno tvorjenje za rudnik, vse to je vzbujalo vedno večje nezadovoljstvo in odpor idrijskih podložnikov do rudnika. Treba je bilo le neznatne iskre, pa bi se vnelo. Leta 1627 je prišlo do prvega večjega tolminskega upora. Kmetje so se uprli na novo vpeljani dajatvi za novine, ki so jih izkrcili kljub prepovedi zemljiškega gospoda.⁷ Upor se je razširil tudi na idrijska tla. Šestega junija 1627 je okrog 50 idrijskih podložnikov navalilo na idrijski grad, kjer so upravitelja rudnika dr. Hanibala Bottonija tako hudo pretepli, da je komaj ostal živ. Potem so še štiri dni gospodarili po gradu in ga oplenili. Ko se je idrijski upravitelj nekoliko opomogel od prestanega strahu, je obvestil kranjskega vicedoma in dvorno komoro o dogodkih v Idriji ter je zaprosil za njihovo pomoč. Kranjski vicedom je na ukaz dvorne komore poslal v Gorico kranjskega deželnega sodnika z osmimi sodnimi biriči, da bi skupaj z močnim vojaškim spremstvom 50 do 60 vojakov, ki so ga jim dali na voljo goriški stanovni, odšli v Idrijo, kjer bi polovili uporne idrijske podložnike. Idrijski upravitelj je tej kazenski ekspediciji dodelil še dva zaupnika iz vrst idrijskih rudarjev, da bi jo po najbližjih poteh in neopazno pripeljala v Idrijo. Zastopnika rudarjev, ki sta z drugimi stanovskimi tovariši odobravalala upor idrijskih podložnikov proti upravitelju, pa sta kazensko ekspedicijo vodila po stranskih poteh, da so se mogli idrijski uporniki, ki so bili medtem obveščeni, kaj se proti njim pripravlja, pravočasno razbežati in poskriti. Vicedomu se je zdelo čudno, kako so mogli rudarji izvedeti za prihod vojaštva v Idrijo, ker ni deželnemu sodniku in biričem nič povedal, zakaj jih pošilja v Gorico in Idrijo. Obvestil je deželnega kneza o neuspeli akciji proti idrijskim upornikom ter je prosil za nadaljnja navodila.⁸

Deželni knez je bil zelo zaskrbljen zaradi upora idrijskih podložnikov proti upravitelju, saj bi imel lahko ta upor, posebno še, če bi se razširil, daljnosežne posledice, ki bi lahko ogrozile obstoj rudnika. Ukazal je vicedomu, naj njegova vizitacijska komisija takoj razišče vzroke za upor v Idriji in mu poroča. Kranjski vicedom se je od udeležbe v komisiji opravičil, češ da mora takoj odpotovati v Gradiško, ter je prosil kneza, naj namesto njega imenuje koga drugega za člana komisije. Komisija je nato šla v Idrijo, kjer je stvar temeljito preiskala. Ugotovila je, da je kriv upora upravitelj sam, ker je ves čas svoje službe nečloveško ravnal s podložniki.

Ker pa so idrijski podložniki z uporom proti upravitelju izkazali neposlušnost deželnoknežjemu predstavniku v rudniku in so mu ob napadu na grad napravili silo, grad pa oplenili in ker je bil idrijski rudnik zaradi njihovega upora v neposredni nevarnosti od Benečanov, ki so se takrat še vojskovali s Habsburžani, je deželni knez velel nasnovatelje in voditelje upora eksemplarično kaznovati, da se ne bi nihče od podložnikov še kdaj drznil upreti rudniški oblasti.

Naročil je kranjskim stanovom, naj pošljejo v Idrijo močan oddelek deželne vojske, ki bo polovil vse tiste voditelje in nasnovatelje upora v Idriji, ki so bili še na svobodi. Skupaj s tistimi, ki so bili že zaprti v idrijskem gradu, jih je velel ukleniti v verige in okovje in pripeljati v Ljubljano ter zapreti na ljubljanskem gradu. Naročil je tudi, naj bodo zelo previdni in da naj postavijo straže, ko bodo odpeljali aretirane upornike iz Idrije v Ljubljano, da jih ne bi morda kdo od podložnikov ali rudarjev skušal rešiti, ali da ne bi ogorčeno ljudstvo navalilo na rudnik in mu napravilo kaj zlega, kar bi imelo za posledico ustavitvev proizvodnje, ki je bila takrat v polnem teku.⁹

Še preden so aretirane idrijske upornike prepeljali iz Idrije v Ljubljano, kar se je verjetno zgodilo brez incidentov, je deželni knez močno osovraženega dr. Hanibala Bottonija odslovil iz upraviteljske službe, na njegovo mesto pa je postavil Sebastijana Seifridta. Nato je ukazal postaviti na gradu stalno stražo in zanjo zagotoviti potrebna denarna sredstva.¹⁰

Odstavljeni idrijski upravitelj je zahteval od vicedoma, da takoj zasliši idrijske upornike ter jih obsodi. Proces proti obtoženim idrijskim upornikom pa je vicedom kljub večkratnim urgencam nadrejenih oblasti dolgo zavlačeval. Celo sam nadvojvoda Ferdinand II. je moral dati vicedomu ukaz, naj pospeši proces med bivšim upraviteljem dr. Hanibalom Bottonijem in idrijskimi podložniki. Pisal mu je, da mora takoj začeti proces proti obtoženim upornikom ne samo zaradi tega, ker so bivšega upravitelja ponižali in pretepli, temveč tudi zato, da bodo priprti kmetje rešeni negotovosti in da bo s tem pomagano njihovim družinam, ki doma trpe največje pomanjkanje in bedo.¹¹

Nato je deželni knez velel kranjskemu deželnemu upravitelju, da za vodenje procesa imenuje dva pravna strokovnjaka, ki se bosta takoj lotila svojega posla.

Žal ni podatkov o procesu proti obtoženim idrijskim podložnikom, niti ni znano, če so bili kaj obsojeni in kdaj so bili izpuščeni na svobodo. Ker so proces uradne oblasti močno zavlačevale, pa smemo domnevati, da kazen

za upor, čeprav so ga šteli med criminalia, ni bila prehuda in da so jo obtoženi podložniki prestali že v priporu. Sicer se pa vrata ječ na ljubljanskem gradu niso za dolgo zaprla za idrijskimi uporniki. Dve leti kasneje (1631) so po nekaj tednih zapora izpustili iz ječe na ljubljanskem gradu devet idrijskih rudarjev, ki so pripravljali upor proti rudniški oblasti, a so bili še pred izbruhom odkriti in prijeti.¹²

Kot se zdi, se idrijski podložniki po splošnem uporu 1627 niso več upirali. Nekateri idrijski podložniki so bili takoj pripravljeni plačati upravitelju zaostale činže in davke, zato je bil 1629 poslan v Idrijo vicedomski knjigovodja Ernst Schere, da njihove davke pobere in likvidira.¹³ Tudi ekonomski položaj idrijskega podložnika se je začel polagoma izboljševati. Ko je tovorjenje idrijskega blaga sredi 17. stol. prevzela tuja špedicijska družba Luckner-Mittermayer, so bili idrijski podložniki oproščeni prisilnega tovorjenja za Idrijo; za prenos tovorov so bili enako plačani kot drugi kmetje, ki tovorjenja za Idrijo niso opravljali za tlako.¹⁴ Tudi cestna tlaka ni več tako hudo bremenila idrijskega kmeta kot nekoč; zaradi opravljanja tlake na idrijskih cestah so bili idrijski podložniki oproščeni deželne tlake, ki so jo opravljali kmetje vseh drugih gospoств.¹⁵

V velikem tolminskem kmečkem puntu 1713 pa se zdi, da idrijski podložniki zopet

niso bili mirni. Tolminski puntarji so jih nagovarjali, da naj ne plačujejo več vinskega daca, ki ga je pobirala kranjska dežela. S puntarji drugih sosesk iz okolice Idrije so oplenili idrijsko župnišče. Rudarjev za upor pa niso pridobili, ker jih je pomiril upravitelj rudnika s tem, da jih je oprostil plačevanja naklade za tobak.¹⁶

OPOMBE

1. Orig. listina, 1604, 17. 8., Landesarchiv Graz — 2. Urbar gospostva Tolmin iz l. 1598, Arhiv Slovenije, Ljubljana. — 3. Hofkammer, Sachabteilung, 1623, 14. 10., LA Graz. — 4. Innerösterreichische Quecksilbergwerke, fasc. 18323/ (1614—1647), 1621, 24. 8., Hofkammerarchiv Wien — 5. Hofkammer Sachabteilung 85/14, 1955, 13. 11. LA Graz. — 6. Stanovski arhiv, fasc. 298, 1608, 13. 10., AS Lj. — 7. Bogo Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Lj. 1962, str. 287. — 8. Vicedomski arhiv I/50, VII/23, 1627, 16. 3., ASLj. — 9. St. A. fasc. 296, 1628, 5. 2., ASLj. — 10. Vic. A. I/50, VII/23, 1628, 26. 4. — 11. Vic. A. I/50, VII/23, 1629, 6. 7.; 12. Vic. A. I/50, 1631, 27. 8. — 13. Vic. A. I/50, VII/32, 1629, 30. 8. — 14. H. v. Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia, Wien u. Leipzig 1907, str. 131. — 15. Marija Verbič, Rudnik živega srebra v Idriji do konca 16. stol. inavg. disertacija, FF. 1965. — 16. Grafenauer, c. d. str. 320—321.

Nastop zdravnika komedijanta v Ljubljani, o katerem poroča Dolničar v svojih »Analih« za leto 1700¹, še ni pojasnjen, zato ga skušam osvetliti z vzporednimi pojavi iz drugih krajev in mest. Pri tem opozarjam na pomanjkljivosti pri prevodih starejših nemških tekstov v slovenščino (konkretno na prevod V. Steske v IMK 1901), ki z zabrisanjem fines in bistvenih značilnosti originala tekst zatemnijo in tako otežajo ali pa onemogočajo pravilno razlago, zato imajo taki prevodi le informativno vrednost. Primerjajmo:² *Stesku* (IMK 1901, 88): Kmalu potem je prišel *odličen* zdravnik *Aichenberg*, rojen v Franko-brodu na Meini, imel je *svoj voz* in strežnike v livreji in je dajal predstave na Novem trgu. O. Koller je spreobrnil njegovo ženo in *njegovo spremstvo*, ki so vsi izpovedali katoliško vero v kapeli sv. Frančiška Ksaverijana.

Dolničar (Annales, f° 34): Desgleichen ist bald darauf ein *vornember artzt von Aichenberg*, von Frankhfurth am mayn gebürtig, der *eigene Carozen*, und bediente in der livrey gehalten, und auf den Neüen markt gespilt, ankhomben, dessen weib, *sambt den Scaramutz* er P. Koller jeglichen bekhert, und haben in der Capel S. Xaverij alda professionem fidei gethan.

Zgodovina popotnega gledališča pozna več primerov konverzije. Spreobrnitev nemške principalke v Ljubljani ok. 15. maja 1700³ in kmalu nato še dveh članov Aichenbergove komedijantske družine še ni zabeleženo v zgodovini nemškega potujočega gledališča. Iz kakšnih vzrokov in razlogov so prestopili iz luteranske v katoliško vero, se danes ne da več ugotoviti — mogoče iz prepričanja, mogoče zaradi boljšega zaslužka, če so hoteli igrati v avstrijskih dednih, torej katoliških deželah.

Bolj kot konverzija je presenetljiv podatek, da je ugledni zdravnik s plemiškim atributom igral na javnem prostoru v Ljubljani. Za laške igralske kompanije t. im. *commedia dell'arte* je dokazana povezava igralskega in zdravniškega poklica. Tako je npr. G. T. Danese-Taborino leta 1692 na Dunaju ne le zaval plemstvo z »laškimi komedijami«, temveč je tudi »privatim« in na javnem tržnem prostoru prodajal zdravila.⁴ V nemških in avstrijskih deželah 17.—18. stoletja popotni zdravniki niso prav nič redki. Neki Heinrich Martin Wöbbe je oktobra 1677 v praškem Starem mestu postavil igralski oder (Stand oder Theatrum), na njem prodajal zdravila, sprejemal paciente in uprizarjal razne burke.⁵ Gottfried Marquart je leta 1685 položil »examen de arte ophthalmologica et lithotomica«,⁶

potem pa je kot okulist in artist nastopal na semnjih, npr. v letih 1704 do 1706 na Dunaju.⁷ Njegov poklicni kolega Jakob Hirschnack je leta 1687 postal zobar, 1697—1717 pa se je na Dunaju preživljal kot »meščanski zobar« in igravec poličinel.⁸ Znameniti komik J. A. Stranitzky-Hanswurst, dolgoletni vodja igralske družine, potem do 1726 direktor dunajskega gledališča, je bil tudi »izprašani zdravnik za zobe in usta«.⁹ Johann Ferdinand Beck je bil ok. 1703—1716 principal, komik in zobar.¹⁰ To je le nekaj primerov. Poznejše paralele k Aichenbergu so še Johann Mathias Görgslener (1720), Johann Franc Fromm (1723), oba v Nürnbergu¹¹, Johann Christian Hüber v Memmingenu (1724),¹² Josef Balthasar Kohn v Pragi (1735),¹³ doktor Fuchs v Hamburgu (1742)¹⁴ in drugi.

V 17.—18. stoletju so se razvili trije glavni tipi popotnih zdravnikov:¹⁵

1. Zakotni mazači; ta vrst vagantov je zelo stara. Te in pa »falirane« študente medicine, ki niso imeli zdravniškega in igralskega privilegija (Quacksalber, Winkelärzte), je — če so javno nastopali na semnjih — izprašani zdravnik s privilegijem smel prijaviti oblastem, ki so nato izdale prepoved za nastopanje, zasegle »zdravila«, mazače pa enostavno izgnale iz mesta.¹⁶

2. Šolani zdravniki z diplomo in z zdravniškim privilegijem (medicus, Marktsärzte, Feldärzte). Ti so na semnjih smeli »stati na odru« (Stand, Ärztstand, Brücke, Theatrum) in »kriče ponujati« svoje usluge — zdravila in zdravljenje. Pri tem so se lahko opirali na sejmsko svoboščino (Messefreiheit)¹⁷ ali pa na dovoljenje, ki ga je izdal pristojni magistrat v skladu s starim običajem, da sme »pripuščati, usmerjati in nastanjati trgovce, zdravnike in rokodelce, ki prihajajo v mesto v času letnega semnja«.¹⁸ Ti ne bi smeli igrati, a so, če se je le dalo.

3. Izprašani zdravniki z dvojnimi privilegijem, zdravniškim in igralskim. Ti so smeli javno ponujati svoje usluge in uprizarjati igre in komedije, kakor jim je to pač določal cesarski privilegij, ki je bil navadno tudi potni list (Freibrief) — npr. Kohn je lahko deset let opravljal oba poklica v vsem rimskem cesarstvu, v mestih in po vaseh.¹⁹ Ta tip je bil spet diferenciran; nekomu je bilo zdravništvo glavni, igralsvo pa le stranski poklic in obratno, navadno pa sta si bila oba poklica približno enakovredna.

Popotni vrači in zdravniki prvega tipa so vsaj v 17.—18. stoletju poleg mazaštva in poklica izvajali še cirkuške spretnosti, vesele

igre in burke — to je bilo učinkovito sredstvo za privabljanje kupcev in pacientov — vendar brez dovoljenja uradov. Mesta so se stalno borila proti takemu nedovoljenemu igrilstvu — v Nürnbergu so v predpostnem času 1699 popotnim zdravnikom prepovedali igranje komedij na javnem trgu,²⁰ pozneje so Frommu sicer dovolili »stati na odru in kriče ponujati«, ²¹ prepovedali pa so mu »agiranje komedij«, ki jih je že nekaj časa uprizarjal.²²

Po številu nastopajočih in po bogastvu, a tudi po igralski spretnosti so se vsi ti trije tipi v marsičem razlikovali. Navadno je zdravniško igralsko družino sestavljalo le nekaj najožjih članov rodbine z dekle in hlapcem ali pomagačem, ki je bil žongler, plesalec na vrvi, komična oseba idr., če to ni bil že zdravnik sam. Lahko pa je — zlasti v 18. stol. — štela tudi do petdeset in več članov; to je bila že prava cirkuško gledališka kompanija z menažerijo, godbeniki, služabniki v livrejah itd. (npr. Kohn, Hüber).²³

Izvajani program je bil že v prvih začetkih cirkuško gledališki (plesalci na vrvi, igralci poličinel) s posebnim poudarkom na komiki, ki je zlasti pri manjših in revnejših kompanijah prestopila meje dostojnosti in bila pogosto žaljiva in nespodobna, zato so nekaterim od njih sploh prepovedali postaviti na trgu lesen oder (Theatrum).²⁴ Druge, posebno bogatejše in večje kompanije s cesarskim privilegijem so veselji žanr prikazovale »prav premišljeno« (recht methodice)²⁵ in v dostojni obliki (Hüber, Kohn). Navadno so vse te kombinirane kompanije imele velik uspeh, npr. v Lüneburgu,²⁶ Nürnbergu, Pragi, na Dunaju idr.

Zdravnik komedijant je torej pogosten pojav vsakdanjega življenja v 17.—18. stoletju, Aichenberg ni nobena izjema. Kronološko sodi še v starejšo razvojno stopnjo te gledališke ločine, tipološko pa med zdravnike z dvojnimi privilegijem. Aichenberga ne pozna nobena gledališka zgodovina. Iz navedenega si lahko predstavljamo, da je Aichenberg na ljubljanskem Novem trgu, torej v četrti plemičev, v bližini deželne hiše in knežjega dvorca dal postaviti lesen oder, na katerem je pred začetkom ordinacije ali po izklicevanju zdravil uprizarjal v reklamne namene — da privabi čimveč bolnikov in kupcev — razne zabavne igre. To, da ni igral na rotovžu ali v lontovžu in tudi ne v žogališču (Ballhaus),²⁷ tako kakor pred njim in po njem poklicni igralci, je razložljivo iz njegovega dvojnega poklica: zdravniške usluge je smel izklicevati le na odprtem trgu, ne pa v zaprti dvorani. Preprosta oblika lesenega odra — tudi komedijantski vozovi so se dali preurediti v zasilni oder²⁸ — in zasnova takih pred-

stav izključujeta zahtevnejši gledališki žanr, kot so tragedija, glasbena igra, balet idr. Sicer pa izraz »Scaramutz«, ki ga Steska besedno ne reproducira, dovolj jasno opredeljuje zvrst Aichenbergovih uprizoritev. »Scaramuccia« je izvirna neapeljska maska, nato stalna maska italijanske improvizirane komedije, od koder je prišla tudi v maškarni sprevo.²⁹ Karikira vojaka, bahavega širokoustneža, ki je oblečen v črn kostum španske dvorne noše; namesto vojaške klofete ima čepico, namesto meča pa kitaro. Njegovo masko je z uspehom uporabljal neapeljski igralec Tiberio Fiorilli (1608—1694), po njegovi smrti pa je počasi izginila iz improvizirane komedije.³⁰ V času Aichenbergovega nastopanja v Ljubljani je bila vsekakor še živa; Ljubljčanom, ki so pogosto zahajali v sosednjo Italijo, pa je bila gotovo domača, tako kakor npr. Harlekin, ki v raznih burkah izziva Skaramučo in ga nato na koncu igre pretepe, ali pa Skaramuča Harlekinu nasadi rogove. Torej zvrst lahke, večinoma improvizirane komedije in ne preveč grobe burke.

Po številu članov, ugledu in bogastvu sodi Aichenberg k premožnejšim potujočim kompanijam. Na neko bogastvo kažejo »strežniki v livreji«; to je najbrž tudi prvič, da slišimo o uniformiranih lakajih v igralskih vrstah. Le-ti se v poznejših letih v kombiniranih zdravniško komedijantskih kompanijah redno pojavljajo (Hüber, Kohn). Imel je tudi več voz ali kočij.

Ni znano, koliko časa je ostal v Ljubljani. Ker pa so bodoči konvertiti morali dokazati, da so trdni v katoliški veri, se pravi, da so hodili vsaj nekaj časa k »veronauku«, se je pač tudi Aichenbergovo bivanje v Ljubljani raztegnilo na nekaj dni. Novi trg je bil po legi in tradiciji pripraven za množično shajališče. Tudi zadovoljstvo klera zaradi konverzije članov Aichenbergove družine je najbrž pripomoglo k uspehu veselih komedij. Sodeč po analognih primerih, so bile predstave v Ljubljani dobro obiskane, saj so združevale praktično z veselimi.

Nastop Aichenbergove kompanije po 15. maju 1700 je sklepni akord spomladanskega gledališkega utripa baročne, razgibane Ljubljane v letu 1700, ko o pustu kranjski aristokrati z Auerspergom in štirimi knezi uprizorijo maškarno vožnjo na štiriindvajsetih saneh, kmečko ohcet v maskah in na saneh, laško opero v knežjem dvorcu, jezuiti pa Kristusov pasijon,³¹ ko v maju, malo pred Aichenbergom, gostuje nemška potujoča igralska družina³² — mogoče Saška kompanija vdove Valten.³³ Verjetno Aichenberg ni ne prvi ne zadnji popotni zdravnik komedijant, ki se je ustavil v zabave željni Ljubljani.

1. Dolničar (Thalnitscher von Thalberg), *Annales Urbis Labacensis*, rps. v Semeniški knjižnici v Ljubljani. Xerokopijo mi je ljubeznivo posredoval dr. Marijan Smolik. — 2. Netočnosti v prevodu in ustrezne besede v originalu sem podčrtal. Kratice rokopisa so tu razrešene. — 3. Dolničar l. c. f° 34. — 4. J. E. Schlager: *Wiener-Skizzen. a. d. Mittelalter. N. F.*, Wien 1839, 341. — 5. Oscar Teuber: *Geschichte des Prager Theaters*, Bd I (1883), 83. — 6. Otto Rommel: *Die Alt-Wiener Volkskomödie*. Wien 1952, 198. — 7. Schlager l. c. 362. — 8. Schlager l. c. 247; Rommel l. c. 198. — 9. Rommel l. c. 204 ss. — 10. Schmidt & Legband: *Chronologie des deutschen Theaters*. Neu hg. (Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte, Bd I). Berlin 1902, 36. — Elisabeth Mentzel: *Geschichte der Schauspielkunst in Frankfurt am Main*. Frankfurt 1882, 149. — 11. Theodor Hampe: *Die Entwicklung des Theaterwesens in Nürnberg*. Nürnberg 1900, I, 156; II, Nr 680 (1. 4. 1723) — citirano: Hampe. — 12. Hampe l. c. I, 156. — 13. Teuber l. c. I, 151 ss. — 14. Theodor Hampe: *Die fahrenden Leute in der deutschen Vergangenheit* (Monographien zur deutschen Kulturgeschichte Bd 10). Leipzig 1902, 107—110 in podobe 76, 105, 109, 110. — 15. To je prvi poizkus klasifikacije. Opiram se na razna kulturno-zgodovinska poročila in na arhivske vi-re. — 16. Teuber l. c. I, 151 ss.; Hampe l. c. (Leipzig) II, Nr 643 (29. 9. 1715). — 17. Hampe l. c. II, Nr 680 (1. 4. 1723). *Terminus technicus* za izklicavanje je »aufstehen (= stati na odru) und ausschreien« ali »aufstehung und ausgebung der Medicamente«, gl. Hampe l. c. I, 156; II, Nr 670 (11. 9. 1720). — 18. Teuber l. c. I, 150. — 19. Teuber l. c. I, 152. — 20. Hampe l. c. II, Nr 567 (11. 1. 1699); Hampe, *Die fahrenden Leute* l. c. 108. — 21. Gl. opombo 17. — 22. Hampe l. c. II, Nr 680 (1. 4. 1723). — 23. Hüber je leta 1724 imel 5 kočij, 18 konj, 2 kameli, 50 oseb, med njimi pritlikavko, 2 hajduka, 2 trobentača, godbenike, leta 1733 pa še plesalca na vrvi in 6 lakajev — gl. Hampe l. c. I, 156 in Hampe, *Die fahrenden Leute* l. c. 108. — Kohn, kurpfalzški podanik, je imel hišo in posestvo in v lakaje preoblečene muzikante — gl. Teuber l. c. I, 150 ss. — 24. Teuber l. c. I, 148 ss.; Hampe l. c. I, 155 ss.;

II, Nr 567 (11. 1. 1699) »das die ärzte sich des comoedienagirens anmassen und solcher unter währenden gottesdienst und beichtvespern auch spat in die nacht treiben«; II, Nr. 620 (11. 4. 1710) »in der ostermesse denen auf den markt kommenden ärzten die possen- und andere dergleiche spiele und actiones zu verbieten«; II, Nr 643 (27. 9. 1715) »das der arzt auf dem markt comoedien vorstelle und dabei allerhand ärgerliche dinge vorkämen... die schauspiele und dabei unterlaufende scurrilitäten ein stellen«. — 25. Hampe l. c. I, 156. — 26. Peter A. Magnus: *Die Geschichte des Theaters in Lüneburg*. Lüneburg 1961, 237 (leto 1708). K temi gl. še: A. Hagen: *Neue Preussische Provinzialblätter* 1850, Bd 10, 263 ss., — Paul Legband: *Münchener Bühne und Literatur im 18. Jh.* (Oberbairisches Archiv, Bd 51, 82 ss.). — 27. Steska prevaja Ballhaus z »igrišče« (IMK 1901, 88), določilo je Ball — »žoga«, zato tudi Ballenhaus (Basel), torej »žogališče«, francosko *Jeux de Paume*, ker so žogo odbijali s plosko roko in šele v 17. stol. z loparjem. Modo igranja žoge in žogališč je prinesel v Avstrijo Ferdinand I. iz Španije, v času Leopolda I. je igranje žoge prišlo skoraj že iz mode, zato so žogališča služila drugim namenom, npr. gledališču. — 28. Hampe, *Die fahrenden Leute* — gl. naslovno sliko. — 29. Julija 1680 so v gradu Bevern priredili maškarado, v sprevodu je bil tudi organist, preoblečen »als ein Italiänischer Scaramucio oder Narr« — gl. Paul Zimmermann: *Ferdinand Albrechts I. theatralische Aufführungen* (Braunschweigisches Jahrbuch III, 134). Leta 1587 v Münchnu, 1592 v Innsbrucku se navaja neki Desiderio Scaramuzza »dvorni skakač in plesni mojster«, poleg tega pa še trgovec z južnim sadjem in dišavjem, torej zelo staro dokazilo neapeljske maske. — gl. Walter Senn: *Musik und Theater am Hofe zu Innsbruck*. Innsbruck 1954, 179 ss. — 30. Luigi Pellegrino: *Scaramuccia* — gl. *Enciclopedia italiana*, zv. 31, Roma 1949 s. v. (s sliko). — *Meyers Konversations-Lexikon*, zv. 16, Leipzig und Wien 1897 s. v. Skaramuz. — prim. tudi Bartoli: *Scenari inediti della commedia dell'arte*, Firenze 1881. — 31. Dolničar l. c. v prevodu V. Steske IMK, 1901, 87. — 32. Dolničar l. c. rps f° 34. — 33. V tem času je znana edina principalka — Elisabeth Velten.

Letos, ko slavimo 70-letnico ustanovitve gluhozemnice v Ljubljani, je prav, da se spomnimo tudi dogodkov, ki so si sledili vse do nastanka te humane ustanove, ki je prvotno zrasla v šempetrskem delu našega mesta. Zamisel o ustanavljanju podobnih zavodov je sorazmerno stara ne samo po svetu (v Italiji, Franciji, Holandiji in Nemčiji), ampak tudi na precej širokem ozemlju bivše avstro-ogrske monarhije. Prvi zavod na našem ozemlju je bil osnovan leta 1840 v Gorici zlasti po zaslugi Valentina Staniča. V Avstriji je bil prvi zavod za gluhe ustanovljen na Dunaju leta 1779. Pod vplivom dunajskega zavoda so bili ustanovljeni še tudi drugje v Avstriji podobni zavodi. Tako je bil leta 1786 ustanovljen zavod v Pragi, 1802 v Weitzenu, leta 1812 v Linzu, leta 1830 v Hallu, 1830 v Lvovu, leta 1831 v Salzburgu, leta 1832 v Brnu, leta 1832 v Gradcu, leta 1844 na Dunaju (že drugi zavod), leta 1846 v Celovcu, leta 1877 v Budimpešti, leta 1885 v Zagrebu in leta 1887 v Slavoniji. Vse je kazalo, da je tudi v Ljubljani potreben tak zavod, saj so zneski za ustanovitev takega zavoda bili že davno vplačani. Še bolj pa kot denar, ki je bil vplačan v ta namen, je silila k ustanovitvi takega zavoda živa potreba.

Med njegovimi ustanovitelji se omenja Frančišek Holdheim, to je psevdonim, pod katerim je prelat Frančišek Schmid vložil z ustanovnim pismom v Ljubljani 1830 8 delnic c. k. avstrijske nacionalne banke pri c. kr. ilirskem guberniju, z namenom, da bi se začeli vzgajati gluhozemni otroci s Kranjskega in Koroškega. S pritrdilom ministrskega sveta se je 1850 razdelil ustanovni sklad Frančiška Holdheima med obe kronovini Koroško in Kranjsko, pri čemer je dobila Kranjska 5929 goldinarjev in 49 kr. in končni blagajniški ostanek v znesku 113 goldinarjev 89 kr. Pozneje so se pridala ustanovi Frančiška Holdheima še druga volila. Tako je Jožef Skušek, kaplan v Železnikih, 1830 volil z ustanovnim pismom 952 gld. in 26 kr. za ustanovitev zavoda za gluhozeme in slepe. Upokojeni stotnik Benjamin Jelovšek pl. Fichtenau, ki je umrl v Novem mestu 1839, je prav tako volil v oporoki eno obligacijo za 400 gld., in sicer: polovico za ustanovitev zavoda za gluhozeme in polovico za ustanovitev zavoda za slepe na Kranjskem. S privolitvijo H. Jelovšek, ki je bila izvrševalnica oporoke, se je razdelila glavnica tako, da se je dodal znesek 200 gld. za Holdheimovo ustanovo za gluhozeme, 200 gld. pa so odločili v ilirski ustanovni sklad za slepe. — Ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf je volil

v oporoki 1858 8 državnih zadolžnic — skupaj torej 8000 gld. za zavod gluhozemnih, ki naj bi se mogoče ustanovil v Ljubljani, ter odredil, da letnih obresti ne smejo uporabljati, dokler se zavod ne ustanovi, temveč naj se te nabirajo v zavodovo korist. Če pa ne bi bilo mogoče ustanoviti zavoda v Ljubljani, naj bi se kapital po komisiji ubožnih zavodov podelil ljubljanskim revežem, toda ne tujcem.

Duhovnik in dunajski meščan Franc Ser. Dafner, ki je umrl na Dunaju leta 1861, pa je volil v oporoki znesek 3000 gld. v 5% obligacijah nacionalnega posojila za zavod gluhozemnih v Ljubljani. — Glavni dobrotnik novo ustanovljenemu zavodu pa je bil nedvomno ribniški dekan Ignacij Holzapfel, čigar ime se še danes spominja po ulici, ki je blizu starega zavoda. Holzapfel je bil rojen v Trziču 1799 ter je umrl 1868 kot dekan v Ribnici. V oporoki je 1862 volil, potem ko je odredil več legatov, vse svoje premoženje zavodu za gluhozeme, »ki se ima (posebej) ustanoviti na Kranjskem«. Po zapuščinski razpravi je ostala čista zapuščina v znesku 52.962 gld. 37 kr. in se je prisodila po okrajnem sodišču v Ribnici 1878 zavodu za gluhozeme. Z ustanovo Ignacija Holzapfela se je dejansko sezidala zgradba, kakor je bilo to zapisano na spominski plošči v veži nekdanjega zavoda na Zaloški cesti 5.

Grofica Frančiška Stubenberg, roj. Aichholzer, ki je bila vdova po gubernialnem svetniku, in je umrla v Ljubljani 1868, je bila posestnica Fužin Mültern pri Beljaku. Ta je volila v oporoki 4000 gld. v obligacijah za zavod gluhozemnih, ki se mora ustanoviti v Ljubljani. Posebej je naročila izvrševalteljem oporoke, da naj bi se obresti od tega kapitala izrecno uporabljale za vzdrževanje dveh gluhozemnih deklic iz kronovine Kranjske, šolali pa naj bi se v Gorici, dokler se ne bi ustanovil podoben ali takšen zavod v Ljubljani.

To so skopi podatki o tistih, ki so z denarjem skušali dvigniti v Ljubljani Zavod za gluhozeme. Pot do realizacije njihove zamisli pa je bila še precej težka in dolga. Pred ustanovitvijo zavoda so bili uporabljeni dohodki, ki so izhajali iz ustanov za gluhozeme, za vzdrževanje in vzgojo otrok (gojenec) na zunanjih zavodih, zlasti v Linzu. Nekaterim deklicam, ki so bile gluhozeme, je bilo pomagano tako, da je kongregacija šolskih sester v Šmihelu pri Novem mestu odprla posebno šolo za take deklice. Sprva je bilo v to šolo sprejetih 7 deklic, kasneje pa se je njihovo število precej dvignilo, tako da je bilo leta 1899 vpisanih nad 30 gojenk. To

je bil kar lep napredek, če pomislimo, da je bila posebna šola za gluhoneme deklice ustanovljena tu šele leta 1886. Na tej šoli je trajala učna doba 6 let, gojenke pa so podpirali predvsem iz denarja, ki je dotekal iz ustanovnih sredstev. Pouk je bil zasnovan po glasovno-govorni metodi. Pripomniti pa moramo, da je ta šola izobraževala gluhoneme gojenke vse do leta 1900, to je do ustanovitve novega zavoda — gluhonemnice na Zaloški cesti 5.

Zanimivo je, kako je tedanja šolska oblast gledala na ustanavljanje tovrstnih zavodov v tedanji Kranjski. Učna uprava je bila mnenja, še preden se je izdala šolska uredba z dne 2. maja 1883, da velja zakonita obča šolska dolžnost tudi za nepolnočutne otroke. K državnemu ljudskošolskemu zakonu pa se je mnenje imenovane uprave razlagalo tako, da ima deželna zakonodaja dolžnost skrbeti za ustanavljanje deželi potrebnih šol, zavodov, in to tudi za otroke, ki so na kakršenkoli način prizadeti. Zaradi tega pa je že leta 1884 deželni šolski svet natančno poizvedoval, koliko je gluhonemih in slepih, za pouk sposobnih šoloobveznih otrok na Kranjskem. Ugotovil je, da je gluhonemih bilo 128, slepih pa 25. Zaradi tega je bila potrebna še širša kulturna in socialna akcija, ki bi poskrbela, da bi na podlagi ustanovnih sredstev ustanovili za gluhoneme in slepe ustrezna zavoda na Kranjskem.

28. marca 1893 se je sešel odbor, ki mu je predsedoval deželni glavar, navzoči pa so bili različni svetovalci, strokovnjaki v pouku gluhih in slepih. Na tem sestanku je bila še ostreje poudarjena nujnost, da se ustanovi poseben zavod za nepolnočutne otroke. Na zasedanjih deželnega zbora (od leta 1893 do 1895) so se precej temeljito in natančno posvetovali o ustanovitvi zavoda za gluhe in slepe otroke. Prav tu pa je nastalo nasprotovanje med državno učno upravo in deželnim zastopništvom. Deželno zastopstvo je namreč zahtevalo, da bi bil to deželni zavod, državna uprava pa, da bi bil od dežele podpiran ustanovni zavod. Prav tako so nastali nesporazumi glede nastanitve dečkov in deklic. Nekateri so bili za to, da ostanejo deklice še nadalje v Šmihelu pri Novem mestu, drugi pa ne. Nastopila pa so tudi trenja pri razpravi, koga naj v bodoče sprejema na novo ustanovljeni zavod: otroke staršev s Kranjskega ali pa tudi od drugod. Poleg tega so bila vprašanja v zvezi s tem, ali naj bi združili v eni stavbi gluhe in slepe in kdo naj bi plačeval učno in vzgojno osebje. Verjetno je bilo

še dosti različnih pomislov, tako da se je zadeva okrog ustanovitve tega zavoda vedno bolj zapletala in zavlačevala. Veliko je bilo govora o tem, kakšen način naj bi bil vzgoje in izobraževanja primeren, če bi nastanili skupaj manj številne slepe gojence z znatno številnejšimi gluhih. Pri gluhih so ugotovili, da bi jih mogli imeti od 50—60 stalno v internatu, to pa jih je največ vzpodbudilo, da so začeli resneje delati za samostojen zavod z gluhih gojenci. Po razpisu ministrstva za uk in bogočastje se je pooblastila deželna vlada, da prekine z razpravo, ki jo je imela z deželo glede ustanovitve združenega zavoda za gluhoneme in slepe otroke ter naj začne misliti na ustanovitev zavoda za gluhonemo mladino obojega spola, ki naj bi imel še značaj privatnega zavoda glede na 2. člen državnošolskega zakona iz 1869.

Sestavo programa so poverili referentu deželne vlade za ustanove Ludoviku markiju Gonaziju in stavbnemu svetniku I. Böltzu. Zaradi tega sta oba novembra meseca leta 1898 potovala v Zagreb, da bi si tam lahko ogledala tamkajšnji zavod za gluhoneme ter se še nadalje posvetovala s strokovnjaki teh smeri o programu in načrtu glede zgradbe in opreme. Ko je bil 1898 odobren stavbni prostor, je izdelal stavbenik Böltz tudi stavbni načrt, katerega je kasneje odobril deželni zdravstveni svet za Kranjsko in potrdila deželna vlada, nato pa je bila oddana stavba v gradnjo 1899. Dne 28. oktobra 1900 pa je bila slovesna otvoritev zavoda. Pripomniti je treba, da so celotni stroški za stavbo, zemljišče in inventar znašali 315.044 kron, ki so jih krili skoraj izključno iz Holzapflove ustanove. Tako je ta denar po obrestih že takrat narastel na ca. 700.000 kron. Zavod je bil torej odprt ob navzočnosti številnih gostov. Zavod je blagoslovil knezoškof Jeglič, navzoči pa so bili še deželni predsednik baron Viktor Hein in drugi. Deželni glavar Oton pl. Detela se je zahvalil deželnemu predsedniku za besede, ki jih je izrekel ob tej priliki. Prvi ravnatelj zavoda je bil Štefan Primožič. Tako je nastala humana ustanova, ki letos že 70 let opravlja svoje človekoljubno poslanstvo pri prizadetih otrocih.

OPOMBE

1. Prvo letno poročilo Kranjskega ustanovnega zavoda za gluhoneme v Ljubljani (objavilo vodstvo zavoda) Lj. 1907 (v slov. in nemškem jeziku). — 2. Zbornik ob 40-letnici ljubljanske gluhonemnice. V Ljubljani 1940. — 3. J. Koprivnik, Gluhomutec in nja obrazovanje, Maribor 1888.

Tokovi kulturnega turizma, ki so pričeli po drugi svetovni vojni preplavljati ves svet, so zajeli pred 18 leti tudi Ljubljano. Zaplodili so v slovenskem glavnem mestu klico festivalne misli. Prižgali smo plamenico tvegane pobude, ki je vzniknila v krogu mladega organiziranega turizma v Ljubljani. Že v maju ali juniju leta 1952 smo se v prostorih hotela Bellevue pogovarjali o ljubljanskih festivalskih prireditvah na prostem. V novembru istega leta je bil v okviru Turističnega društva Ljubljana izvoljen poseben festivalni odbor, ki sem mu načeloval kot predsednik, od 1. januarja leta 1955 dalje pa kot prvi direktor Zavoda Ljubljanski festival v organizacijskem sestavu Okrajnega ljudskega odbora oziroma pozneje kot načelnik zavodovega festivalnega oddelka in programski šef. Še so v živem spominu nekatere razvojne značilnosti in nadrobnosti ob teh nedvomno pomembnih kulturno turističnih prireditvah, ki se odtlej pa do današnjega dne stalno ter smiselno dopolnjujejo. Iz leta v leto širijo kulturni sloves slovenske prestolnice doma in v svetu.

Že od prvih začetkov nas je trpinčilo vprašanje: Kje naj bo tisto spodbudno izhodišče, ki naj pomaga uresničiti plemenito zamisel? Znani, sloveči festivali se programsko naslanjajo na to ali ono znamenito kulturno, umetniško ustvarjalno osebnost: salzburska na W. A. Mozarta; bayreutska na R. Wagnerja; edinburska na W. Shakespearea; monakovska na R. Straussa; dubrovniška na M. Držića ter I. Gunduliča itd. Pa Ljubljana?

Svoje optimistične upe smo mogli vezati le na bogate *kulturne samodejne dosežke*, nadalje na visoko stopnjo umetniške poustvarjalnosti naših ansamblov in kvalitetno glasbeno tradicijo Ljubljanec. Slovenska filharmonija (njena predhodnica je bila Academia philharmonicorum), deluje npr. že od leta 1702, tj. komaj dve leti po ustanovitvi pariške glasbene in plesne akademije (Académie royale de musique et de danse).

Pa še *turistične* prvine. Trojno pričevanje in spoznanje je predahnilo to pobudo: Ljubljana je stapljalna točka pisanih pokrajinskih črt in oblik; geometrično središče Slovenije; glede na svoje turistično zaledje pa izrazito prehodno ozemlje v turistični ključni poziciji Ljubljanskih vrat, ki povezujejo ves ta svet od alpskega visokogorja v balkansko smer. Zares pokrajinski vtis prave Evrope v malem. Imenitna lega Ljubljanec stopnjuje turistično vrednost lepotnega pokrajinskega okrasja.

Ne glede na to smo že pred rojstvom ljubljanskih festivalov trčili na kopico *promislov*: skomigovanje z rameni, cinični nasmeški. Vkljub pesimističnim jecljajem je pogumna misel mladega kulturnega turizma vzplamenela. Alea iacta est! Z razvojnega in programskega vidika bi lahko zajeli svoja razmišljanja o ljubljanskih festivalih v štiri obdobja.

V prvem obdobju (1953) si utira pot prizadevno, dinamično *samorastništvo*. Bolel nas je zoprni kulturno turistični molk. Mar ni to molčanje sililo k vprašanju: Zakaj prav v osrčju Slovenije ta nerazumljiva pasivnost? Zakaj to bedno držanje križem rok? Mar nima slovenska prestolnica gostu, turistu ničesar povedati, ničesar pokazati? I. ljubljanski festival naj prežene ta molk, naj nadomesti pasivno oblomovščino na tem področju s tvegano pobudo. Utrnila se je kopica lepih misli: ta ljubljanski festival naj bi manifestiral s svojimi raznovrstnimi prireditvami in razstavami na splošno kulturno kvalitetno ustvarjalnost: poskrbi naj tudi za pošteno razvedrilo; zamisel o vsakoletnih ljubljanskih festivalih naj nadalje pomaga krepiti kulturno, izobrazbeno stopnjo naših delavcev. Še več. Prerodi naj Ljubljano! Novo življenje naj ji vdihne. Postavi naj jo v eno izmed žarišč mednarodne kulturno turistične dejavnosti. Pribori naj ji salzburski festivalni sloves v jugovzhodnem delu Evrope. Širi in pogloblja naj zanimanje zanjo ter njeno festivalno pričevanje doma in v svetu. Seveda ne čez noč, temveč polagoma, smotrno, previdno. Ljubljanski festival naj bi postal tradicionalna manifestacija kulturne in umetniške ustvarjalnosti na slovenskih in jugoslovanskih tleh. Po njem naj zaslovi Ljubljana med jugoslovanskimi narodi, pa tudi čez državne meje. Festivalna pobuda naj jo preoblikuje v privlačno prireditveno žarišče z mednarodnim prizvokom.

V tem prvem obdobju smo mnogo iskali in tipali. Prevladoval je preblisk preproste enačice: vsega nekaj naj bi bilo, pa četudi bi staknili med klenim zrnjem tudi prgišče plevela. Tako se nam je izmuznil izpod rok značilen programski *nabiralnik*, programski mešanec. Naša tolažba: mnogokje na svetu ubirajo nabiralniško programsko festivalno smer. Tako smo nabutali v programski okvir I. ljubljanskega festivala kar 72 prireditev, ki so privabila 107.000 udeležencev iz vseh delov Slovenije, pa tudi precej inozemcev. Odkritosrčno je treba priznati: v hipertrofiji količine so se dušili prvi nastavki zelene ter iskane kvalitete.

Na prvo razvojno in programsko prelomnico naletimo v drugem obdobju (1954—59). S prenatrpanim, amatersko obarvanim začetnim festivalnim programom se nismo mogli sprijazniti. Iz mrgoleče kvantitete naj bi se izcimila sprejemljivejša programska smer. Zagotovila naj bi nadaljnjim festivalom kvalitetnejši predor. Po daljšem razmišljanju smo se dokopali do spoznanja, da je le v kvaliteti zagotovilo kontinuitete. Količinsko zmešnjavo smo zalučali čez plot. Odsev te dragocene odločitve je bil izrazito umetnostni program II. ljubljanskega festivala (1954), ki pomeni *nestilno* programsko enačico s težiščem na prednostnem izvajanju domačih umetnin v tem obdobju do leta 1959.

V organizacijskem pogledu pa smo že ob II. ljubljanskem festivalu lahko presodili, da terja taka programska zasnova širši organizacijski okvir, saj se morata festivalna kontinuiteta in tradicija zasidrati le ob naslonitvi na širši forum, ki glede na pristojnost ter finančne možnosti lahko krepi nadaljnji razcvit festivalne pobude. III. ljubljanski festival (1955) pomeni namreč razširjeno, realnejšo organizacijsko osnovo. Programsko je bil namreč vraščen v proslavni okvir ob 10-letnici osvobodjene Ljubljane. Ta nova organizacijska osnova je namreč zajeta v obliki posebnega festivalnega zavoda v okviru MLO za glavno mesto Ljubljana. Ta pomembna odločitev priča o zdravem razumevanju za kulturno turistične pogoje in potrebe Ljubljane, saj je bilo s tem dano zagotovilo za kontinuiteto in kvaliteto ljubljanskih festivalov, ki ob tem preraščajo svoj prvotno opredeljeni ožji okvir in se programsko prelivajo v jugoslovanski festivalni koncept vzporedno npr. z dubrovničkim in splitskim. Programski izbor je pritegnil tedaj v svoj krog in kulturno hotenje najodličnejše soliste ter umetnostne in folklorne ansamble Jugoslavije. Združeval je osnovne nosilce umetniške ter kulturne ustvarjalnosti in poustvarjalnosti: dramo, opero, koncerte in folkloro.

Tretje razvojno in programsko obdobje. Za *nestilnim* umetniškim kulturnim festivalnim programom (1954—1959), stkanem iz pisanega sestava dramskih, opernih, koncertnih in folklornih prvin, je zablestela prelomna *stilna* festivalna programska podoba, ki prevladuje v osnovi še danes na vsakoletni *pri-druženi nestilni* del dopolnilnih križanskih prireditev. Prelomnico pomeni namreč jesen 1959, ko je zavodov upravni odbor soglasno sprejel predlog pisca tega članka kot takratnega načelnika festivalnega oddelka, naj bi bil program poletnih prireditev od leta 1960 dalje *stilno enotno poudarjen* s težiščem najprej na baletu. Glede na to pomeni VIII.

ljubljski festival 1960 ob sočasni zvezi s prvim posvetom naših baletnih umetnikov in s prvo razstavo o jugoslovanskem baletu v bistvu I. baletni festival Jugoslavije. Jesen leta 1960 pa prinaša *stilno* programsko dopolnitev v okviru naslednjega tj. IX. ljubljanskega festivala (1961), ko si utira pot *bienalno programsko prireditveno zaporedje*: sodobni balet — sodobna opera. Če je bil v ospredju pozornosti leta 1960 *baletni* festivalni program, se je naslednje leto premaknilo programsko težišče na *operne* predstave.

Vzporedno so se razpletale v Križankah še *druge pobude*. Gre za nekatere poskuse npr. med drugim za lažjo programsko smer jesenske »Vedre Ljubljane« s težiščem na operetnih in komedijskih predstavah. Poskus se ni posrečil. Naleteli smo delno na odpor v določenem krogu slovenske kulturne javnosti. Razen tega so ponagajali hladni septembrski večeri v letnem gledališču v Križankah, ki so pregnali predstavo v operno gledališče, kar pa ni bilo v skladju s programom predstav in prireditev na prostem tj. v letnem gledališču ali preddverju Križank. Zato je bila II. »Vedra Ljubljana« hkrati tudi *poslovilna*.

4. april 1962 je prinesel organizacijsko preosnovo: *rojstvo »Prireditvene poslovalnice Festival«*. Nedvomno je ta sprememba blagodejno vplivala na nadaljnje razvojne možnosti križanskih poletnih prireditev. Festival nima več različnih oddelkov, ki so dotlej delovali v njegovem okviru v času 1955—1961. Med drugim je omeniti zlasti zelo uspešno Eksperimentalno gledališče s predstavami v prenovljeni Viteški dvorani ter oddelek za kulturno in družabno vzgojo.

Posebno trd oreh je pomenilo vprašanje prireditvenih *lokacij*. Ob *prvem festivalu 1953* smo sanjali o vrtu Doma JLA. Sodili smo, da smo odkrili »Ameriko«, da je vprašanje lokacije rešena stvar. Srčkana naivnost. Okolje je bilo tukaj res prijetno. O specifičnosti, ki je neogibno vezana na festivalne zasnove in tradicije, pa nobenega sledu. Razen tega usodna motnja: pretesen oder. Ob »Rigolettu« npr. so se drevesna debela kar zibala na odru. Nastopajoči so morali skrbno paziti, da jih niso prekucnili. Pa še nepretrgani piski železniških lokomotiv z onstran ceste. Pravljica o prvi festivalni lokaciji je žalostno mrknila še ob dežju, ki nas je preganjal v operno hišo.

Drugi festival 1954. Uprizoritveno težišče se je premaknilo v značilno okolje zgodovinskih Križank, ki pa so se že porajale izpod rok velikega mojstra arh. J. Plečnika. Oder smo postavili na spodnji del *Trga francoske revolucije*. Lokacija je bila primernejša. Z železniškega hrupa nas je zane-

slo v mirno, dostojanstveno zavetje ljubljanske vseučiliške in kulturne četrti. Še zmerom pa je prevladoval vtis improvizacije. Razsežnostj odra in orkestrskega prostora so motile s svojim nesorazmerjem. Preneznaten padec trga je oteževal oblikovalcem na zadnjih sedežih razgled do odra. Pa še razne težave tehnične narave. Naliv ob »Morani« je odplaval tudi drugo festivalsko lokacijo na prostem.

Pomislili smo na *Novi trg*. Zaključena celota. Padec bi zaradi razglednosti ustrezal. Pa tista odprtina proti Ljubljani? Kako bo kaj z akustiko? Zaskrbelo nas je. Načrt je terjal preveč investicijskih sredstev. Zato je splaval po vodi.

Med tem pa so že rasle *Križanke*. In zorele v monumentalno umetnino pod Plečnikovo mojstrsko roko. Knez vrhunske estetike na Slovenskem je izlil tukaj iz stvariteljske intuicije in ko v slutnji bližajočega se konca svoj najzlahtnejši biser. Njihovo *preddverje* je dognano v svojem prostoru in podobi. Akustiki ni kaj oporekati. Kot ustvarjeno je za prireditve in predstave intimne, komorne narave. Danes je *preddverje* turistična atrakcija, zlasti v poletnih mesecih, ko je zvečer bogato razsvetljeno.

Prehod pod arkadami nas pripelje v *letno gledališče*. Namenjeno je dramskim, opernim ter baletnim in filmskim predstavam ter nastopom domačih in inozemskih folklornih ansamblov. Prva predstava je bila v tem prijaznem kulturnem okolju 11. junija 1955.

Preddverje in *letno gledališče* sta osnovni lokaciji ljubljanskih festivalov. V resnici pa pomenita le eno lepотно doživetje. Povezani sta tako, da ni mogoče misliti na dve sočasni festivalni prireditvi v *preddverju* ter hkrati v *letnem gledališču*.

Tudi ljubljanski *grad* nas je vabil. Z dr. Kreftom ter inž. Francem smo tavalili pozimi 1955 po snegu in stikali za najprimernejšim grajskim kotičkom zaradi predvidene uprizoritve »Tugomerja« ali »Celjskih grofov«. Toda stvari niso tako preproste. Pomislili smo na to, da je treba zaradi odzivnejše udeležbe olajšati dostop na *grad* (vzpenjača, žičnica, dvigalo). Razen tega še ustrezná električna osvetljava za uprizoritvene namene. Tedaj ni bilo mogoče zagotoviti večmilijonskih finančnih sredstev.

V stalnem sestavu *Križank* ne bi smeli prezreti festivalnih predstav v zgodovinski Vi-

teški *dvorani* in v malem dvorišču za križansko cerkvijo, ki ga je krstil virtuoz arhitekture J. Plečnik glede na osvetljavo z nad 200 žarnicami za »peklenško« dvorišče. Prav tu so bili tudi nekateri simpoziji v zvezi s festivalnimi vprašanji.

Vzporedna lokacija je bilo *rotovško arkadno dvorišče*. Ljubko intimen prostor, tedaj namenjen predvsem komornim koncertom. Sredi festivalne prazničnosti je posijal zadnja leta nov lokacijski biser: *rotovski atrij*. Pomembni folklorni nastopi so tudi v obsežni *dvorani tivolskega doma*.

V primeru neugodnih vremenskih razmer smo se zatekali v operno in dramsko gledališče, pa tudi v *dvorani Slovenske filharmonije* in hotela Union. Vprašanje rezervne lokacije pa danes ni več tako pereče, saj je mogoče ostrešenje letnega gledališča v *Križankah*.

Pred 17 leti smo bili torej še kar pogumni. Seveda ni manjkalo malodušnih »poklicnih« dvomljivcev. Godrnjavsalj so. In nas pošiljali med važiče. Zares prijazen poklon. Karavana pa se je pomikala dalje. Pričevanje naših dni: festivalno kulturno seme se je bujno razraslo. Prireditve v edinstveno privlačnih *Križankah* so se globoko zasedrale v zavest kulturnega slovenstva. Pretopile so se z njihovim lepotnim čarom. Tedaj tvegana zamisel se ni spridila v bedno pravljico. Blišč *Križank* rase iz leta v leto in z njimi redne poletne kulturne prireditve rastoče kvalitete.

Mednarodno slóves Ljubljane so zadnja leta širile in krepile pomembne športne prireditve v *Tivolski dvorani*. Ne bi pa smeli prezreti ali omalovaževati ustreznega deleža, ki pripada v tem pogledu tudi edinstvenemu čaru in žaru naših *Križank*:

Ko vkopan ob vhodu postojim,
v lepote *preddverne* strmim:
tu naše so torej *Križanke*.

Med stebri tam levo soho uzrem:
mojster — umetnik,
stvarjalec njihov silni — Jože Plečnik.

Poslednjič starčevske je sile stisnil
v sladko bolečino,
ko da iz školjke zajel je srčno biserno
žlahtnino.

Namenil je rodu svojemu najlepše
pisanke:
iz srčne zato je krvi ustvaril *Križanke*.

ZGODOVINSKI ORIS

Kapela v nekdanji deželni trdnjavi na ljubljanskem gradu je poleg velike in male dvorane deželnega dvorca v Celovcu edini z grbovnim okrasjem opremljen arhitekturni zgodovinski spomenik na slovenskem etničnem ozemlju, ki spominja na nekdanjo stanovsko oblast v naših deželah. Ta upravni sistem je temeljil na družbeni ureditvi, kakršna se je polagoma izoblikovala potem, ko je vladar porazdelil osvojene teritorije v alode in fevde med svoje dvorjanike in vojskovodje. Ti edini zemljiški posestniki v deželi so kot srednji stan urejevali odnose med deželnim knezom in prvotnimi dednopoestniškimi prebivalci, ki so bili tedaj že njihovi podložniki.

Zaradi skupnih interesov fevdalnih zemljiških posestnikov se je med njimi polagoma izoblikovala korporacija, imenovana deželni stanovi, ki je s svojo dejavnostjo posegala daleč zunaj meja ustanovnosti, kakršno pojmuemo danes. Skrbno je varovala pridobljene deželne svoboščine, ki jih je pri dednih poklonitvah in ob prevzemu državne oblasti vedno znova moral potrjevati novi deželni knez.

V kranjskem deželnem zboru so sprva imeli pravico do članstva le grofje in graščaki (3 knezi, 18 grofov in 42 baronov), pozneje pa se je njihovo število povečalo na 58, med katerimi so bili ljubljanski, pičenski in tržaški škof, komendator nemškega viteškega reda, ljubljanski in novomeški stolni prošt, bistriški, kostanjeviški in stiški opat ter še sedem kanonikov. V deželnem zboru so imela svoje zastopnike tudi mesta vojvodine Kranjske: Črnomelj, Kamnik, Kranj, Ljubljana, Lož, Metlika in Novo mesto.¹

Deželni stanovi so si izmed svojih članov izvolili predsednika, imenovanega deželni glavar. Nadomestovala sta ga deželni upravitelj in deželni oskrbnik. Njihovo izvolitev je potrdil deželni knez. Glavar je nadomeščal deželnega kneza ali vojvodo, torej deželnega vladarja, upravljal deželo, bil njen vrhovni deželni sodnik, sprejemal je vladarjeve ukaze, vodil deželne zборе, v vojni pa je poveljeval enotam deželne stanovske vojske.²

Deželni glavarji vojvodine Kranjske so stolovali v trdnjavi deželnega kneza na ljubljanskem gradu. V kapeli je 14. septembra 1489 cesar Friderik III. ustanovil beneficij v čast sv. Jurija, sv. Pankraca in sv. Helene. Konec 16. stoletja je bila kapela že v tako slabem

stanju, da so jo morali leta 1595 obnoviti.³ Verjetno so tedaj tudi tla kapele dvignili na njihov današnji nivo, zvišali njene nosilne stene in vanje vgradili višje kamnite okvire šiljastih oken.

Stene tedaj niso bile poslikane z grbi kranjskih deželnih glavarjev, temveč so le-te naslikali šele okoli sredine 18. stoletja. To nakazuje sklepna kompozicija stenskega grbovnega okrasja, ki se končuje z grbom glavarja, grofa Korbinijana Saurauškega, ki so ga ustoličili leta 1734, namestnik pa je postal leta 1742. Po ohranjenih predlogah za poslikavo kapele, ki jih hrani Arhiv Slovenije v Ljubljani in jih je morebiti naslikal tedaj delujoči bakrorezec, risar in inženirski poročnik Abraham Kaltschmied, lahko sklepamo, da so kapelo poslikali kmalu po letu 1742, ko je deželnim stanovom načeloval navedeni glavar,⁴ ker pod njegovim grbom ni letnice njegove smrti, kot je pod Gallenbergom.

Letnica 1747 v progi z napisom med grbom gospostva Slovenske marke na ladijskem oboku in prezbiterijem, ki navaja, da so tega leta obnovili grbe deželnih glavarjev, je bržkone letnica nastanka grbovnega okrasja. Poškodovan in delno že nečitljiv napis pa so verjetno nepravilno restavriral v prvi polovici 19. stoletja.

V obdobju Ilirskih provinc sta bila na ljubljanskem gradu vojašnica in vojna bolnišnica. Dne 11. oktobra 1815 so grajsko poslopje spremenili v deželno kaznilnico. Toda leta 1849 so zapornike preselili iz trdnjave, jo utrdili in v njej nastanili vojsko. Tedaj so verjetno obnovili tudi kapelo, podrli njeno zahodno steno in uničili na njej grbovni okras. Na svod prezbiterija so naslikali grbe petih avstrijskih vladarjev, na ladijski obok pa grbe vojvodine Kranjske, gospostva Slovenske marke in mejne grofije Istre. Leta 1868 je bilo grajsko poslopje znova deželna kaznilnica.⁵

Potres med 14. in 15. aprilom leta 1895 je precej poškodoval obok v kapeli, kar vidimo na akvarelih poslikane kapeline notranjščine, ki jih hrani Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani. Dne 26. in 27. oktobra ter 8. in 30. novembra leta 1895 jih je naslikal višji gradbeni inženir Adalbert Stradal, ki je v Ljubljani ocenjeval po potresu nastalo škodo na javnih zgradbah. Te akvarele uporabljam kot slikovno gradivo v tej razpravi.

Leta 1907 je trdnjava prešla v last ljubljanske mestne občine. Kot nam priča napis

nad nišo v kapelini zahodni steni, je leta 1915 Matej Sternen pod vodstvom majorja Kerna, ki je bil tedaj poveljnik taborišča italijanskih vojnih ujetnikov na ljubljanskem gradu, obnovil na stroške magistrata kapelo deželnih stanov. Slikar pa ni poznal strogo določenih pravil heroldske umetnosti in je zato marsikateremu grbu spremenil njemu lastne heraldične elemente.

NOTRANJŠČINA KAPELE

Kapela sv. Jurija je približno z dvostopijskim odklonom usmerjena na vzhod-zahod. Njeno banjasto obokano podolžno ladjo na vzhodu končuje prezbiterij, omejen s petimi stranicami pravilnega osmerokotnika, in z njo vred oklepa dvoranski prostor.

Stavbeni členi tega sakralnega prostora so le rahlo nakazani (sl. 1, 2). Slavolok ločuje prezbiterij od ladje. Njeno prostornino razčlenjujejo v štiri traveje po trije pilastri na obeh podolžnih stenah. Pilastre zaključujejo zgoraj kapiteli, sestavljeni iz kockaste nakladne plošče, okrašene s tremi pokončnimi draguljastimi poglobitvami, in blazina, ki je navzgor širša. Enak, toda večji krasilni motiv v isti višini prekinja rast slavoloka in pilastrov v kotih prezbiterija. V njem odhajajo navzgor proti sredini zvezdastega svoda rebra, ki se končujejo s sklepnikom, na katerem je upodobljen angel s trobento (sl. 3). V ladji se s kapitela na kapitel bočijo polkrožni loki in ločujejo sosvodnice od podobočnih polj. Vrhove sosvodnic, kjer se šiljasto stikajo od kapitelov odhajajoči loki, povezuje po vsej dolžini ladje potekajoči niz volut. V prezbiteriju pa šiljasti lok omejuje tudi spodnje robove sosvodnic.

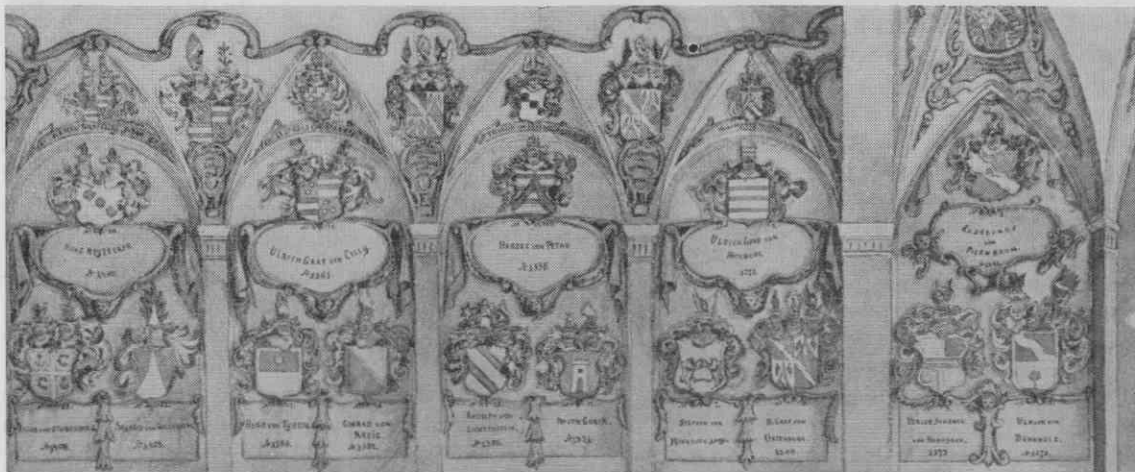
Tako oblikovana notranjščina je narekovala izvirno kompozicijo grbovnega okrasja.

KOMPOZICIJA GRBOVEGA OKRASJA

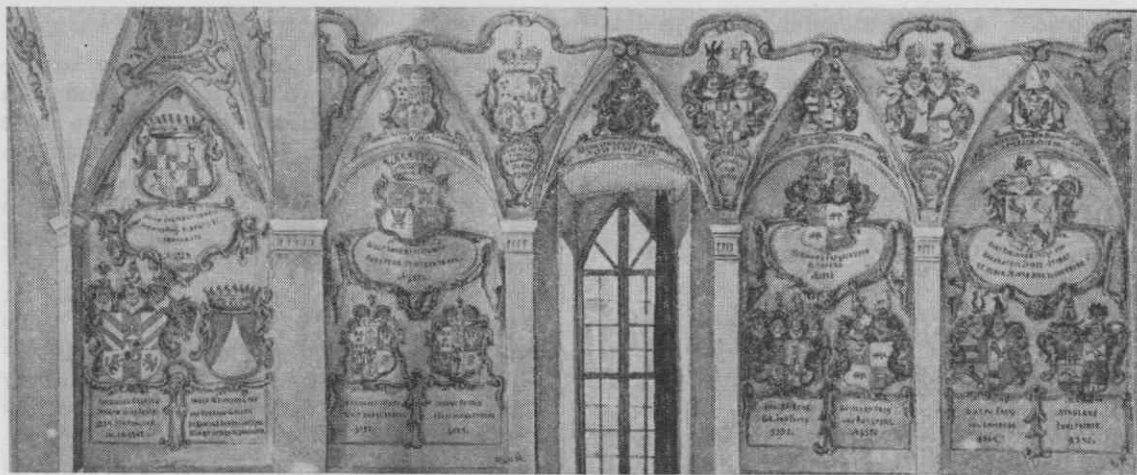
Grbi kranjskih deželnih glavarjev so narisani v poljih nad pilastri, v sosvodnicah in v podobočnih poljih severne in južne stene ter na korovi steni. Na ladijskih stenah (sl. 1, 2) so komponirani tako, da s svojimi kartušami z napisi skoraj povsem prekrivajo dane površine prostorninskih oblikovnih elementov. V poljih nad pilastri je po en grb, in sicer na severni steni so št. 8, 13 in 18, na nasprotni pa št. 46, 51 in 53. Njihove z volutami okrašene, hruškaste kartuše z napisi segajo navzdol skoraj do pilastrovih nakladnih plošč. Prav tako s po enim grbom so okrašene sosvodnice. V severnih so grbi št. 4, 9, 14 in 19, v južnih pa št. 42, 47, 52 in 54. Njihovi napisi so na navzgor usločenih trakovih, ki so zgubani na konceh in se pod grbi raztezajo ob lokastih razmejitvah med sosvodnicami in podobočnimi polji.

V podobočnih poljih so grbi drugače komponirani. Omenjene razmejitve med prostorninskimi oblikovnimi elementi se dotikajo tako imenovani vrhnji grbi in sicer na severni steni grbov št. 1, 5, 10, 15 in 20, na nasprotni pa št. 43, 48, 55 in 58. Njihove sorazmerno večje kartuše z napisi sestavljata svitkovje in volute z Aldegreverjevimi ornamentom. Z zgornjim robom segajo do višine kapitelovih nakladalnih plošč. Teh se dotikajo tudi s svojo desno in levo stranjo, kjer jih krasi navzdol viseča draperija. Spodnji rob kartuše v sredini zaključuje putto. Njenega zgornjega roba se pa dotika spodnji del grba.

Preostale ploskve podobočnih polj pod kartušami zgornjih grbov pokriva vrsta spodnjih grbov in sicer na severni steni št. 2, 3, 6, 7, 11, 12, 16, 17, 21 in 22, na nasprotni pa št. 44, 45, 49, 50, 56, 57, 59 in 60. V vsakem polju sta drug ob drugem dva grba. Zgornji rob njunih pravokotnih okvirov z napisi kra-

Sl. 1. Adalbert Stradal, severna stena kapele sv. Jurija na ljubljanskem gradu, 27. oktobra 1895. Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani

Sl. 2. Adalbert Stradal, južna stena kapele sv. Jurija na ljubljanskem gradu, 26. oktobra do 8. novembra 1895. Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani

sita svitkovje in Aldegreverjev krasilni motiv, razmejujejo ju pa po trije akanti, razvrščeni drug pod drugim. Z grbi ni okrašeno edino podobočno polje južne stene v drugi traveji, ker tam sega okno do sosvodnice.

Grafika uradnega risarja ljubljanske gradbene direkcije Alojzija Schaffenratha (1794—1836) z napisom *Durchschnitt der Strafhaus Kapele am hiesigen Kastele mit der Ansicht der Chorwand*, ki jo hrani Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani in je nastala med leti 1819—1825, priča o povsem drugačni razporeditvi grbov na kapelini zahodni steni (sl. 4). Kompozicija tamkajšnjih grbov je skladna širšim ploskvam korne stene, ki jo dvodelno okno s po dvema kriloma deli zgoraj na širši polkrožni, spodaj pa ožji pas. Slednjega spodaj omejuje polkrožna niša.

Na simetrali, ki razpolavlja okno, je nad okenskim okvirom grb št. 37. Elementi njegovega vrhnjega grba segajo navzgor do oboka. Pod grbom je napis v podolgovati, razgibani kartuši. Pod grboma št. 27 in 40, ki z vrhnjima grboma prav tako segata do razmejitve med korno steno in banjastim obokom, sta podolgovati, navpično usmerjeni in razgibani kartuši, ki segata spodaj od konca okenskega okvira do večnega zidca. Med njima sta na vsaki strani osrednjega grba grba št. 28 in 36, na obeh koncih te vrste pa grba št. 26 in 41. Pod njima poteka delno za opisanimi kartušami napisni trak in se pod grbi usloča navzdol, na koncih pa je ob oboku zguban in razcepljen v dva pramena. Ob vrhnjem grbu osrednjega sta na vsaki strani grba št. 38 in 39. Prav tako nepretrgan njun napisni trak je enako oblikovan kot trak pod grbi nad oknom. Na levi strani okna je grb št. 35, na desni pa št. 25. Kartuši pod njima sta podobni kartuši osrednjega grba zgoraj

in segata nekoliko pod spodnji rob okenskega okvira.

Ploskev pod njim, ki sega do vrhnjega roba niše, pokrivajo grbi št. 23, 24, 29, 30, 31, 32, 33 in 34 z nepretrganim skupnim napisnim trakom. Slednji je pod vsakim grbom usločen navzdol, v kotih ob obeh podolžnih stenah pa zguban navzad, njegova pramena pa plapolata navzdol.

Na korni steni danes ni več grbov deželnih glavarjev. Uničili so jih, ko so porušili steno od oboka do spodnjega roba nekdanjega okna in tako naredili odprt pevski kor, ki po širini sega do obeh podolžnih sten. V sredini med zgornjim robom kora in nišo je naslihan ljubljanski mestni grb — na rdečem šesterorobj srebri stolp z zelenim zmajem na kronišču, stoječ na zelenem trojnem griču. Ob njem je na vsaki strani kartuša z deljnim napisom: *Kapelo deželnih — kranjskih stanov / je v Ljubljani — pod vodstvom / majorja Kerna — na stroške / magistrata renoval — M. Sternen / L. 1915.*

Grbe deželnih glavarjev, ki so upravljali vojvodino Kranjsko od 1221—1742, je slikar razporedil na danih površinah nosilnih sten tako, da s svojimi heraldičnimi elementi domala prekrivajo razpoložljive ploskve. Z njihovimi razgibanimi oblikami in pestrimi barvami je dokaj poživil sicer skromno in mirno oblikovani sakralni prostor.

Zaporedje naslikanih grbov deželnih glavarjev temelji na Valvasorjevem delu *Slava vojvodine Kranjske* iz leta 1689.⁶ Njegova grbovnica iz leta 1687, ki je sedaj v *Sveučilišni biblioteki v Zagrebu*, v kateri je grbe slikal Bartolomej Ramschissl,⁷ in predloge za poslikavo kapele v Arhivu Slovenije v Ljubljani, nas seznanjajo z njihovimi barvami.

Valvasorjevo zaporedje o vladanju kranjskih deželnih glavarjev ni zgodovinsko točno. Ne navaja Hartneida Viznoškega (Hartneid von Weisseneck), ki je leta 1353 za Krškim in pred Lichtensteinskim upravljal Kranjsko in prav tako izpušča Konrada Aufensteinskega, ki je pred Celjskim sledil Stadeškemu. Po omenjenem zaporedju se tudi niso vrstili kranjski deželni glavarji v 15. stoletju. Dejansko je Štefanu Frankopanskemu sledil Trojan Frankopanski, temu pa leta 1444 ne Jurij Črnomaljski, ki ni bil nikoli kranjski deželni glavar, pač pa le njegov namestnik, temveč Ulrik Šaumberski (1460—1463), temu pa Žiga Šebriljaški (1463—1467), slednjemu pa Andrej Hohenwarski (1467—1469). Žiga Šebriljaški je med leti 1470—1482 ponovno upravljal Kranjsko.^{7a}

Dosti bolj preprosto so razporejeni manj kakovostni, po razredih razvrščeni teritorialni grbi avstrijskih vladarjev na svodu v prezbiteriju in teritorialni grbi vojvodine Kranjske, gospodstva Slovenske marke in mejne grofije Istre na banjastem oboku v ladji.

V prezbiteriju je med rebri zvezdastega svoda naslikanih v ovalnih kartušah pet vladarskih grbov (sl. 3), ki so z vrhnjimi deli usmerjeni proti sklepniku. Kartuše krasi zgoraj in ob straneh motiv akantovega lista, ki se delno pojavlja tudi pod grbom na obeh straneh razgibanega, trapezastega okvira z

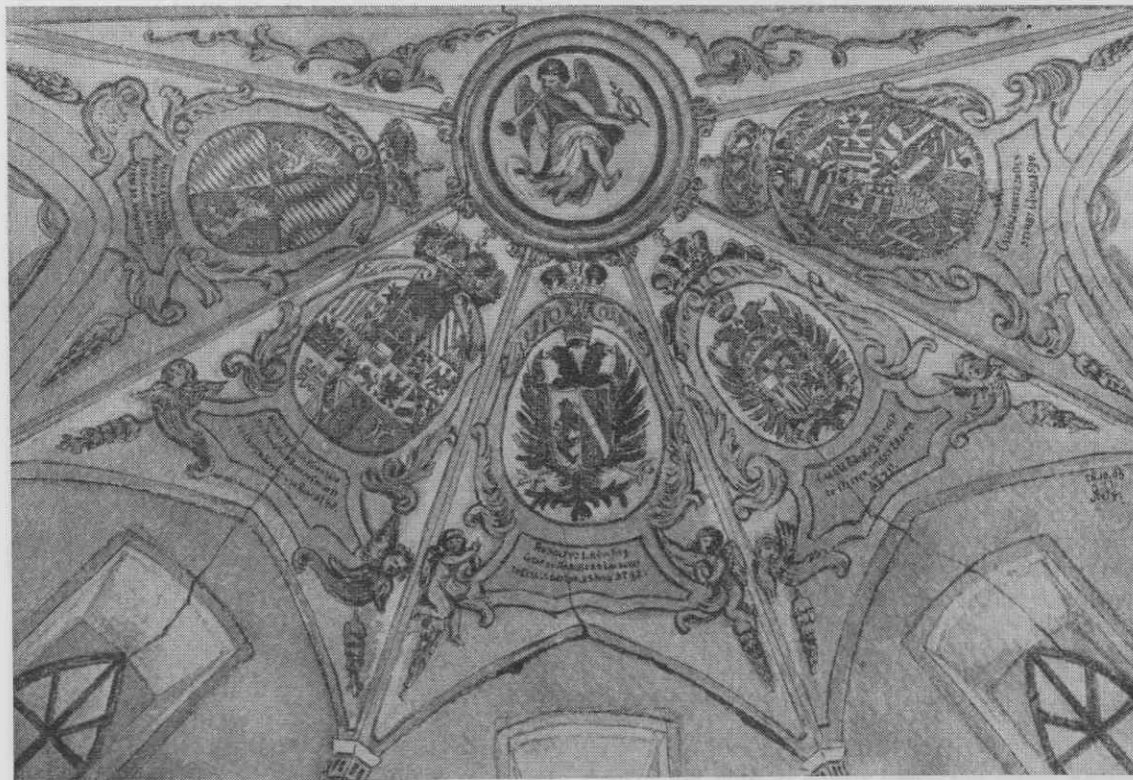
napisom. Obe strani okvira osrednjega grba poživljata amorja, stranskih dveh putta, na zunanjih pa je zgolj svitkovje.

Teritorialni grbi so naslikani na banjastem oboku ladje (sl. 5). V sredini oboka okvira pravokotnik z močnimi stranicami grb vojvodine Kranjske. Spodnji del grbovnega ščita je obrnjen proti prezbiteriju. Okoli okvira poteka napisni trak, ki je zguban v sredini stranic. Iz delno nepravilnega napisa na njem razberemo, da je cesar Friderik III. z diplomo, izdano v sredo po sv. Erhardu (12. januarja) 1463 v Neustadtu, izboljšal grb vojvodine Kranjske (*des Herzogtums Crain vom Key. Friedrich dem III. verbesser. Wappen laut Diploma geben zu der Newnstatan mit ihchen nach sannb Erhartstag A. 1563*).

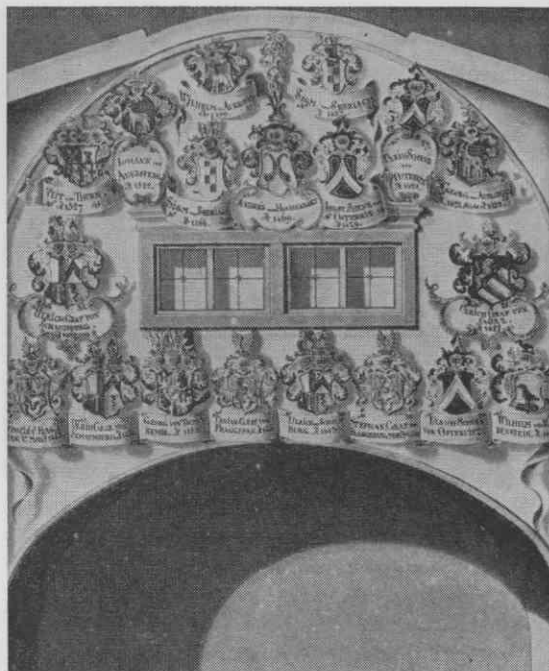
Pod njim je v ovalnem, zelenem lovorovem vencu grb gospodstva Slovenske marke (sl. 5), ki je usmerjen proti prezbiteriju. Spodaj ob lovorovem vencu je obojestransko zguban trak z napisom: *Die Windischmark*

V smeri proti vzhodu se tega traku skoraj dotika širša segmentna proga z napisom: *Die Wappen deren Landeshauptleute in Krain. renovirt A^o. 1747.*

Nad grbom vojvodine Kranjske je proti zahodni steni usmerjen grb mejne grofije Istre (sl. 5). Tudi ta je v ovalnem, zelenem lovorovem vencu. Pod njim se vije obojestransko zguban trak z napisom: *Isterreich.*

Sl. 3. Adalbert Stradal, svod v prezbiteriju kapele sv. Jurija na ljubljanskem gradu, 26. oktobra 1895. Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani

Sl. 4. Alojzij Schaffenrath, zahodna stena kapele sv. Jurija na ljubljanskem gradu, 1819—1825. Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani

HERALDIČNI ELEMENTI

Predmet naših raziskav ima že vse značilnosti visoko razvite mrtve heraldike ali tako imenovane grbovne krasilne umetnosti. Grbi deželnih glavarjev shematično ponazarjajo za boj pripravljenega vojščaka, zaslonjenega z navpičnim ščitom na levici in pokritega s šlemom z dragotino, ki jo v heraldiki imenujemo vrhnji grb.

Najbolj pa grbovna krasilna umetnost odseva na svojevrstnih oblikah ščitov, ki jih je slikar prevzel iz raznih minulih obdobij zgodovine oborožitve in z njimi močno razgibal celotno kompozicijo.

Grbi št. 2, 4, 6, 21 in 43 imajo obliko poznogotskega, tako imenovanega polkrožnega ščita iz 15. stoletja. Sestoji iz podolgovatega pravokotnika s spodaj pridanim polkrogom. Iz tega obdobja izvira tudi poznogotski, francoski trikotni ščit, ki je upodobljen v grbih št. 5, 8, 13, 14, 16, 17, 40 in 44. V osnovi je prav tako pravokotnik, le da ima namesto polkroga spodaj pridano konico. Prehodno obliko poznogotskega v renesančni ščit iz konca 15. stoletja z esasto usločenima stranicama in spodaj koničastim zaključkom izpričujejo grbi št. 7, 9, 15, 18, 22, 26, 29 in 58.

Mnogotere oblike drugih ščitov so se razvile iz ščita za bodenje ali dirjanje, imenovanega tarča. Na desni strani je imel majhen, okrogel izrez, v katerega so potisnili dirjalni drog, to je turnirsko kopje. Ta izrez so ime-

novali kopjevo naslanjališče. Na ščitih ga je grbovna krasilna umetnost tudi na levi strani simetrično ponavljala in je tako bojni ščit spremenila v okrasnega.

Najenostavnejšo obliko okrasne tarče iz 16. stoletja kažejo grbi št. 24, 28, 32, 39, 42, 59 in 60. Oblikovana je kot polkrožni ščit, le da ima stranici rahlo vbočeni. Grbi št. 10, 11, 19, 20 in 25 imajo ščit, ki se razlikuje od poznogotskega, francoskega trikotnega ščita samo po obojestranskem kopjevem naslanjališču. Z njima sta opremljeni tudi stranici grbov št. 54 in 55, le da je polkrožnemu zaključku spodaj v sredini pridan še manjši polkrog. Grbi št. 1, 27, 30, 31, 33, 34, 36, 38, 41, 50 in 52 vsebujejo pravokotno tarčo z vboklima stranicama in koničastim zaključkom.

V osnovi prehodno obliko poznogotskega v renesančni ščit iz konca 15. stoletja, le z dodanim polkrogom spodaj, kažejo grbi št. 12, 37, 53, 56 in 57, grbi št. 3, 23, 35, 45, 46, 47 48 in 49 pa se spodaj koničasto zaključujejo.

Ščiti vsebujejo heroldske podobe in navadne like. Prve, večidel geometrijskih oblik, ki segajo od ščitovega roba do roba, omejujejo različno oblikovane in usmerjene črte. Drugi pa so iz narave prevzeti liki in so nameščeni prosto v polju. Slednji so tako stilizirani, da so ohranili le svoje najbolj značilne osnovne oblike in sestavine. Ta oblikovni racionalizem temelji na prizadevanju prikazati like tako jasno, da bi jih lahko celo oddaljene razpoznali in razlikovali njihove nosilce.

Stiliziranim živalim so poudarili njihova obrambna sredstva, v heraldiki tako imenovano oborožitev tako, da so jim podaljšali kremplje, kopita, zobe, kljune itd. ter jih še bolj kričeče obarvali. Divjad so upodabljali razdraženo, vzpeto in pripravljeno za boj. Pticom so razpeli krila tako, da v njih lahko opazimo reducirana posamezna peresa. Celo cvetne liste so omejili na najmanjše možno število, da so lahko poenostavili njihovo heraldično obliko in jih potem tako porazdelili po ščitu, da se medsebojno ne prekrivajo. Razen nebesnih teles, sonca, meseca in zvezd, ki so v heraldiki do danes ohranili svojo v srednjem veku dojeto obliko, so se drugi navadni liki ustrezno umetnostnozgodovinskim slogom oblikovno spreminjali.

Oblikovno sicer enaki grbovni liki raznih nesorodnih plemiških rodbin se med seboj razlikujejo le po barvah in priznakih. Heraldična paleta ima le malo barv in sicer zgolj štiri: rdečo, modro, zeleno in črno, ter dvojico kovin: zlato in srebro. Zlato nadomešča rumena, srebro pa bela barva. Naravno barvo uporabljajo heroldi zelo redko in to predvsem le za človeško polt.

Na zgornje robove ščitov so nameščeni odprti ali vitrasti plemiški šlemi. V heraldiki je njihovo medsebojno razmerje natančno določeno. Višina šlema znaša polovico do dveh tretjin višine ščita. Razdalja od vrha šlema do njegovega vratu je enaka razdalji od slednjega pa do ščitove konice. Večina upodobljenih šlemov je jeklenomodrih, zlati so le na grbih št. 7, 24, 26, 36 in 60. Opremljeni so s po štirimi zlatimi vitrami. Po njihovem številu pa ne moremo ugotavljati plemiških stopenj, ker v mejah rimskega cesarstva nemške narodnosti je heraldika močno zastajala za heroldskimi dosežki zahodnih držav, kjer so stopnje plemiškega dostojanstva razlikovali tudi po oblikah šlemov, njihovih barvah in številu viter in so bile toliko manjše, kolikor je bilo večje število viter.⁸

Šlemi imajo na temenski plošči dragotine in šlemova pregrinjala, ki so pritrjeni nanjo. Povezavo med vrhnjim grbom in temensko ploščo zakriva zlata šlemova krona ali barvast svitek. Dragotina heraldičnih šlemov je bila polnoplastična, trodimenzionalna figuralna tvorba. Bila je s predivom, gobami, žaganjem itd. napolnjena suknjena ali usnjena mekina. Na dragotinah so se ponavljali ščitovi liki ali pa so bili le-ti nameščeni še na pomožnih dragotinah, to je ščitnih deskah, perutih ali rogovih. Niso pa vedno ustrezale

ščitovim barvam in likom, ker so plemiške rodbine vrhnje grbe šestokrat menjavale, kupovale, jih prepuščale drugim ali pa se jih včasih celo odrekale. V heraldiki so pomembne zato, ker mnogokrat le po njih ločimo sicer enake grbe različnih rodbin ali pa razlikujemo mlajši rod od starejšega.

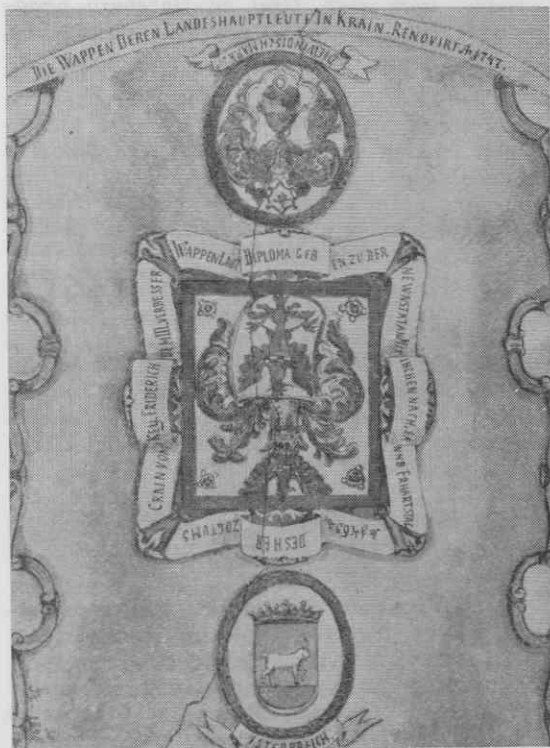
Heraldčno pregrinjalo na šlemu ponazarja tkanino, ki je nekoč odbijala od jekla sončne žarke in tako v šlemu blažila nastajajočo vročino. Prvotno se je tkanina prilagala šlemu, pozneje pa se je preoblikovala v nazobčan plašček, zarezane na njegovih robovih so se vedno bolj poglobljale, dokler se zobci končno niso prepletli v najrazličnejših, močno razgibanih zavojih, ki v grbovni krasilni umetnosti kot listni ornament obdajajo ščit do njegovega vznožja. Barve šlemovega pregrinjala ustrezajo barvam dragotine in ščita. Na zunanji strani je barvan, na notranji pa kovinski.

Na zgornjih robovih ščitov knežjih grbov, št. 53, 54, 56 in 57 so namesto šlemov z vrhnjimi grbi, pregrinjali in kronami, nameščeni ustrezni knežji klobuki. Grbe št. 55, 58 in 59 pa krasijo grofovske, deveterorogelne kro-
ne z biseri na konicah.

BLAZONIRANJE POSAMEZNIH GRBOV

Grbovni okras v stenski slikarji v kapeli sv. Jurija je heraldično zelo pomemben umetnostnozgodovinski spomeniki. Zato bom posamezne grbe blazoniral, to je, grbe kratko in jedrnato tako natančno opisal v heroldski umetnostni govorici, da jih je mogoče po opisu brez napake likovno obnoviti. Ker se napisu pod grbi razlikujejo od napisov v predlogah, bom obenem podal njihovo pravilno besedilo.

V heroldski umetnostni govorici so obratno rabljeni izrazi za geografijo ščitovega polja kot pa v umetnostni zgodovini pri opisovanju podob in temelje na očišču vojščaka, ki mu ščit visi na levi podlakti. Sovražnikovih izstrelkov in udarcev se z njim varuje tako, da zaslanja svojo sprednjo stran. Zato ščitova desna stran zakriva njegovo desno, leva pa levo ramo. Torej grbe razlagamo z očišča nosilca ščita in ščitova polja vrednotimo po ščitovih stranicah, kot ustrezajo stranem telesa pri nosilcu zaščitnega orožja. Ščitova desna ali sprednja stran prednjači pred levo ali zadnjo, prav tako pa tudi zgornja pred spodnjo stranico. Ustrezno takemu vrednotenju ščitovih polj so na častnih mestih po svoji pomembnosti heroldske podobe in navadni liki. Slednji so praviloma vedno obrnjeni proti desnemu ščitovemu robu, torej proti sovražniku, s katerim se nosilec ščita bori z orožjem v desnici.

Sl. 5. Adalbert Stradal, obok v ladji kapele sv. Jurija na ljubljanskem gradu, 30. novembra 1895. Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani

Ščiti so klani v navpična, deljeni v vodoravna in sekani v desno in levo poševna polja. Včasih so razdelitve tudi sestavljene s klanjem in deljenjem ali obratno. Z dvakratnim klanjem in deljenjem so nastala naslednja polja: 1. desni zgornji kot, 2. sredina vzglavja ali kolišče v vzglavju, 3. levi zgornji kot, 4. desno središčno polje, 5. kolišče v sredini ali srčno polje, 6. levo središčno polje, 7. desni spodnji kot, 8. sredina vznožja ali kolišče v vznožju in 9. levi spodnji kot.

Ščit z mnogimi teritorialnimi grbi, združenimi v eno skupino ali več razredov, je običajno razčtetverjen in vsak razred ima v središču svoj srčni ščitek. Tako so sestavljeni dinastični grbi avstrijskih vladarjev na svodu prezbiterija (sl. 3), ki se po naslednjem redu vrste od severa proti jugu.

1. Grb bavarske vojvodinje Marije, hčerke bavarskega nadvojvode Alberta in žene notranjeavstrijskega nadvojvode Karla. Razčtetverjen ščit: 1. in 4. *Renska palatinska grofija* — na črnem vzpet rdeče kronan zlat lev z rdečimi kremplji; 2. in 3. *Bavarska vojvodina* — poševno srebrnomodro rombasto. Knežji klobuk. Napis: Maria Albert IV. Hertz. In Boehmen Toch. Caroli Gemalin stirbt 30. April 1608, ni povsem pravilen.

2. Grb avstrijske nadvojvodinje, češke in madžarske kraljice Marije Terezije (1740—1780). Dvakrat klan in deljen s srčnim ščitkom *Nadvojvodine Avstrije* — na rdečem srebrna prečka.

Zgornja polovica. Desni kot razčtetverjen: 1. *Kraljevina Češka* — na rdečem vzpet kronan srebrn lev; 2. *Grofija Flandrija* — na srebrnem vzpet kronan moder lev (na zlatem vzpet črn lev⁹); 3. *Kraljevina Aragonija* — sedemkrat zlatordeče klano (šestkrat zlatordeče klano¹⁰) in 4. *Kraljevina obeh Sicilij* — poševno razčtetverjeno: zgoraj in spodaj šestkrat zlatordeče klano, spredaj in zadaj na srebrnem moder orel. V kolišču *Kraljevina Nova Madžarska* — na rdečem vzpet kronan zlat lev s patriarhalnim križem v šapah (na rdečem v zlati kroni na zelenem trojnem griču srebrn patriarhalni križ¹¹). Levi kot razčtetverjen: 1. *Vojvodina Stara Burgundija* — osemkrat poševno srebrnordeče sekano (rdeče obrobjeno petkrat poševno zlatomodro sekano¹²); 2. *Vojvodina Štajerska* — na zelenem vzpet srebrn panter; 3. *Vojvodina Koroška* — upodobljeno je samo sprednje zlato polje s tremi modrimi levi drug nad drugim (na zlatem trije črni levi drug nad drugim¹³) in 4. *Vojvodina Kranjska* — na srebrnem kronan moder orel z rdečezlato šahastim polmesečem na prsih.

Spodnja polovica. Desni kot razčtetverjen: 1. *Velika vojvodina Sedmograška* — deljen, zgoraj na zlatem na rdeči prečki pol modrega orla, spodaj na rdečem sedem srebrnih stolpov, razporejenih 3,4 (modrozlato deljen, zgoraj pol črnega orla s srebrnim polmesečem spredaj in zlatim soncem zadaj, spodaj sedem rdečih stolpov, razporejenih 4,3¹⁴); 2. *Kraljevina Leon* — na zlatem moder lev (na srebrnem vzpet kronan škra-

laten lev¹⁵); 3. *Kraljevina Jeruzalem* — na srebrnem zlat malteški križ s štirimi manjšimi med prečkami (na srebrnem zlat grebljast križ s štirimi enakimi, manjšimi, med prečkami¹⁶) in 4. *Vojvodina Lotaringija* — na zlatem poševna rdeča prečka s tremi srebrnimi orli drug nad drugim. V kolišču deljeno: zgoraj *Poknežena grofija Habsburg* — na srebrnem vzpet rdeč lev (na zlatem vzpet modro kronan rdeč lev¹⁷); spodnje polje manjka. Levi kot razčtetverjen: 1. *Poknežena grofija Tirolska* — na srebrnem rdeč orel (na srebrnem kronan rdeč orel z zlato sponko s trolistnatimi konci na prsih¹⁸); 2. *Poknežena grofija Goriška* — poševno sekano, zgoraj na modrem vzpet srebrn lev, spodaj petkrat levo poševno srebrnordeče sekano; 3. *Velika vojvodina Toskana* — na rdečem eliptično razporejenih šest modrih krogov (na zlatem eliptično razporejenih šest krogov, spodnjih pet je rdečih, v zgornjem večjem, modrem, so tri zlate lilije, razporejene 2, 1¹⁹) in 4. *Grofija Pfirt* — na modrem dve pokončni zlati ribi (na rdečem dve pokončni zlati ribi²⁰).

Kraljevska krona. Napis: Maria Teresia Koenigin zu Hung. und Boehm. Erzherz. zu Oester. kommt zur reg. 1740.

3. Grb alzaškega deželnega grofa, habsburškega grofa in rimskega cesarja Jožefa II. (1780 do 1790). Kronan črn dvoglav orel z zlatordeče klanim ščitom na prsih: spredaj *Poknežena grofija Habsburg* — na srebrnem vzpet rdeč lev (na zlatem vzpet modro kronan rdeč lev²¹) in zadaj *Deželna grofija Zgornja Alzacija* — na rdečem poševna zlata prečka, zgoraj in spodaj po tri zlate krone, razporejene 2,1 in 1,2.

Napis: Röm. Key. Graf zu Habsburg Landgraf zu Elsas gestor. 15. Juny 1771, ni pravilen.

4. Grb avstrijskega nadvojvode in rimskega cesarja Karla VI. (1711—1740). Kronan črn dvoglav orel z razčtetverjenim ščitom s klanim srčnim ščitkom na prsih: spredaj *Nadvojvodina Avstrija* — na rdečem srebrna prečka; in zadaj *Vojvodina Stara Burgundija* — petkrat poševno rdečezlato sekano (rdeče obrobjeno in petkrat poševno zlatomodro sekano²²).

Zgornja polovica. Spredaj razčtetverjeno: 1. in 4. *Kraljevina Kastilija* — na rdečem zlat grad s podzidkom, venčnim zidcem, s tremi stolpi s trizobčastimi kronišči, polkrožnimi vhodnimi vrati in po enim polkrožnim oknom na stolpih; 2. in 3. *Kraljevina Leon* — srebrno polje (na srebrnem vzpet kronan škrlaten lev²³). Zadaj klano: spredaj *Kraljevina Stara Madžarska* — na zlatem rdeča prečka (sedemkrat srebrnordeče deljeno²⁴); zadaj *Kraljevina Nova Madžarska* — na rdečem v zlati kroni srebrn patriarhalni križ na zelenem trojnem griču.

Spodnja polovica. Spredaj klano: desno *Kraljevina obeh Sicilij* — poševno razčtetverjeno, zgoraj in spodaj šestkrat zlatordeče klano, spredaj in zadaj srebrno polje (na srebrnem moder orel²⁵); levo *Kraljevina Aragonija* — štirikrat rdečesrebrno klano (šestkrat zlatordeče klano²⁶). Zadaj *Poknežena grofija Habsburg* — na zlatem vzpet kronan rdeč lev (na zlatem vzpet modrokronan rdeč lev²⁷).

Napis: *Carl VI. röm. Key. Erzher. zu Oester. stirbt 20. Octo. 1740.*

5. Grb notranjeavstrijskega nadvojvode *Karla* (1564—1590), po grafiki Dürerjeve šole. Klan in dvakrat deljen z vrinjeno upognjeno konico in razčetverjenim srčnim ščitkom pod vzglavjem: 1. *Nadvojvodina Avstrija* — na rdečem srebrna prečka; 2. *Vojvodina Stara Burgundija* — štirikrat poševno rdečesrebrno sekano (rdeče obrobjeno in petkrat poševno zlatomodro sekano²⁸); 3. *Poknežena grofija Tirolska* — na srebrnem rdeč orel z zlato sponko s trolistnimi konci na prsih in 4. *Grofija Flandrija* — na srebrnem vzpet moder lev (na zlatega vzpet črn lev²⁹).

Zgornja polovica. Vzglavje klano: spredaj *Kraljevina Stara Madžarska* — šestkrat srebrnordeče deljeno (sedemkrat rdečesrebrno deljeno³⁰) in zadaj *Kraljevina Češka* — na rdečem vzpet kronan srebrn lev. Sredina — spredaj razčetverjeno: 1. *Kraljevina Kastilija* — na rdečem zlat grad s tremi stolpi; 2. *Kraljevina Leon* — na srebrnem vzpet kronan škrlaten lev;³¹ 3. *Vojvodina Štajerska* — na zelenem vzpet kronan srebrn lev (na zelenem rdeč plamen bruhajoč vzpet srebrn panter z rdečimi rogovi³²) in 4. *Vojvodina Koroška* — klano, spredaj na rdečem srebrna prečka zadaj na srebrnem trije modri levi drug nad drugim (polji sta zamenjani, spredaj na zlatega trije črni levi drug nad drugim, zadaj na rdečem srebrna prečka³³). Sredina — zadaj razčetverjena: 1. *Kraljevina Aragonija s kneževino Granado* — petkrat zlatordeče klano z vrinjeno konico z granatnim jabolkom; 2. *Kraljevina obeh Sicilij* — poševno razčetverjeno, zgoraj in spodaj štirikrat rdečezlato klano (osemkrat zlatordeče klano³⁴), spredaj in zadaj na srebrnem moder orel; 3. *Vojvodina Kranjska* — na srebrnem kronan moder orel z rdečezlato šahastim polmesečem na prsih in 4. *Poknežena grofija Goriška* — poševno sekano, zgoraj na modrem vzpet zlat lev, spodaj štirikrat poševno rdečesrebrno sekano (petkrat poševno rdečesrebrno sekano³⁵).

Spodnja polovica. Spredaj z vrinjeno upognjeno konico: desno *Mejna grofija Burgau* — osemkrat poševno srebrnordeče sekano z zlatim kolom (petkrat poševno srebrnordeče sekano z zlatim kolom³⁶); levo *Vojvodina Švabska* — na zlatega trije srebrni levi drug nad drugim (na zlatega trije črni levi drug nad drugim³⁷) in spodaj *Grofija Pfirt* — na rdečem dve pokončni zlati ribi. Zadaj z vrinjeno upognjeno konico: desno *Deželna grofija Zgornja Alzacija* — na rdečem poševna srebrna prečka, zgoraj in spodaj po tri zlate krone, razporejene 2,1 in 1,2 (na rdečem poševna zlata prečka, ostalo isto³⁸); levo *Poknežena grofija Kuburg* — na rdečem zlatoobrobjena poševna srebrna prečka, zgoraj in spodaj vzpet zlat lev (na rdečem poševna zlata prečka, ostalo isto³⁹) in spodaj *Poknežena grofija Celje* — razčetverjeno, 1. in 4. na modrem tri zlate šestokrake zvezde, razporejene 2,1, 2. in 3. štirikrat srebrnordeče deljeno. Vrinjena upognjena konica dvakrat klana: spredaj *Nadvojvodina Zgornja Avstrija* — klano, desno trikrat srebrnordeče klano, levo na črnem zlat orel (obe polji zamenjani⁴⁰); v kolišču *Nadvojvodina Spodnja Avstrija* — na modrem pet zlatih orlov, razporejenih

2,2, 1; in zadaj *Gospostvo Slovenska marka* — na zlatega zelenordeč klobuk (na zlatega črn klobuk z dvema rdečima vrvicama s čopi⁴¹).

Stari nadvojvodski klobuk. Manjka ogrlica Reda Zlatega runa. Napis: *Carl Erzherz. zu Oes. stirbt 1. July 1950.*

Čeprav so bile slikarju lažje dosegljive predloge za teritorialne grbe, ki so naslikani na banjastem oboku v ladji, kot pa za vladarske, se prvi znatno bolj razlikujejo od uzakonjenih grbov v avstrijsko-madžarski grbovnici.

Celo grb *vojvodine Kranjske* ne ustreza izboljššanemu deželnemu grbu, ki ga je leta 1463 podelil cesar Friderik III.⁴² (*orig. list. 1463 12/I v Arh. Slovenije s sliko zboljššanega grba*). Pravilno je na srebrnem z rimsko cesarsko in ne habsburško dvorno krono kronan moder orel z rdečimi nogami in zlatimi kremplji. Na prsih ima štirikrat klan in deljen, prvotno rdečesrebrno, po letu 1463 pa rdečezlat šahast polmeseč. Na zlato obrobjenem odprtem šlemu s sedmimi vitrami je šlemova krona z dragotino v obliki grbovnega lika. Šlemovo pregrinjalo je modrosrebrno.⁴² Napis: *Des Herzogtums Crain vom Key. Friderich dem III. verbesser. Wappen laut Diploma geben zu der Neunstatan mitihchen nach sannb* (B popravljeno v D) *Erhartstag A. 1463.*

Nepravilen grbovni lik je tudi v grbu *gospostva Slovenske marke*. Slikar je na zlatega črn klobuk z dvema rdečima vrvicama s čopi zamenjal s črnim zvonom.⁴³ Na zlato obrobjenem odprtem šlemu z osmimi zlatimi vitrami in šlemovo krono je na zlatega oktogonski ščitni plošči z vbočenimi stranicami in pavjimi peresi na vogalih, nameščen grbovni lik. Šlemovo pregrinjalo je rdečesrebrno. Napis: *Die Windischmark.*

Brezhiben ni niti grb *mejne grofije Istre*. Namesto zlatega kozla z rdečimi rogovi in parklji⁴⁴ je na zlatega v levo obrnjen srebrn kozel na zvrnjeni zeleni polobli. V omenjeni grbovnici je grb brez grofovske krone. Napis: *Isterreich.*

Za proučevanje heraldike v Sloveniji, zlasti pa grbov plemiških rodbin na našem ozemlju, so pomembnejši kronološko razvrščeni grbi kranjskih deželnih glavarjev, kot so le-ti po vrsti načelovali deželnim stanovom.

Njihove grbe so nekajkrat restavriral slikarji, ki niso bili večji heraldske umetnosti. Zato se v njih heraldični elementi ponekod razlikujejo od ohranjenih predlog in to ne glede na že prej hoteno prizadevanje po dekorativnem učinku na podlagi simetrične razporeditve heroldskih podob in navadnih likov, kar že samo po sebi nasprotuje uveljavljenemu heraldičnemu pravilu usmerjenosti v desno. Zato pri blazoniranju posameznih grbov, enako kot pri vladarskih, navajam v oklepajih njihove pravilne heraldične elemente.

1. *Rudelin Hrušički*⁴⁵: na rdečem valovita poševna srebrna prečka z modro triperesno deteljico (z zeleno triperesno deteljico). Šlem s krono, v njej tiči plapolajoča trikotna srebrnomodra zastavica s čopom (iz nje se dviga srebrna raca z zeleno deteljico v kljunu). Šlemovo pregrinjalo: desno rdečemodro, levo rjavomodro (oboje

rdečesrebrno). Napis: *Rudelinus von Piernbaum A^o. 1261.*

2. *Ulrik Drnoholški⁴⁶*: modrozlato deljen, zgoraj poševna valovita srebrna prečka, spodaj zeleno drevo (črnolzato deljen, zgoraj srebrna prečka, spodaj zeleno drevo na zelenem griču). Dva šlema s kronama, na sprednjem moder orel, na zadnjem modra perut z razcepljenim, poševnim srebrnim trakom (na sprednjem črn orel, na zadnjem črna perut s poševno srebrno prečko). Pregrinjalo: desno srebrno, levo modro (desno črnosrebrno, levo črnolzato). Napis: *Ulrich von Dürnholz stirbt A^o. 1271.*

3. *Ulrik Šenk Jabeljski⁴⁷*: srebrnomodro razčetverjen z zlato prečko (srebrnočrno razčetverjen z zlato prečko). Šlem s krono in srebrnomodrima bivoljevima rogovoma, med njima se dviguje zlat lev (med bivoljevima rogovoma menjajočih grbovnihi barvi se dviguje rdeče kronan zlat lev). Pregrinjalo: srebrnomodro (desno srebrnočrno, levo črnosrebrno). Napis: *Ulrich Schenk von Habsbach A^o. 1273.*

4. *Grof Majnhard Goriški⁴⁸*: levo poševno sekan (desno poševno sekan), zgoraj na modrem vzpet zlat lev, spodaj petkrat poševno srebrnordeče sekano na desni (šestkrat poševno srebrnordeče sekano na levo). Šlem s krono s perjanico iz modrosrebrnih pavovih peres (s perjanico s tremi čopi srebrnih nojevih peres, pokritimi z rdečimi križci, razporejenimi poševno na levo 2, 3, 1. Pregrinjalo: desno modro, levo rdeče (desno srebrnomodro, levo rdečesrebrno). Napis: *Mainhard Graf zu Görz A^o. 1297.*

5. *Grof Ulrik Vovbrški⁴⁹*: sedemkrat srebrnordeče deljen. Šlem s krono s petkrat srebrnordeče deljeno perutjo (s sedemkrat srebrnordeče deljeno perutjo). Pregrinjalo zlatordeče (srebrnordeče). Napis: *Ulrich Graf von Hainburg A^o. 1278.*

6. *Grof N. Ortenburški⁵⁰*: razčetverjen — 1. in 4. na rdečem razvejana poševna srebrna gred; 2. in 3. na srebrnem upognjena rdeča konica z rdečo perutjo obrnjeno v levo, spredaj in zadaj proti konici obrnjeni rdeči peruti. Trije šlemi s kronami, na desnem modra perut, na srednjem zlat pav z razširjenim repom, na levem simetrično rdeča in srebrna perut (na desnem črna perut, na levem osmerorogelna zlata zvezda med rdečo in srebrno perutjo). Pregrinjalo: desno modro, levo rdeče (desno črnolzato, srednje črnordeče, levo rdečesrebrno). Napis: *N. Graf von Ortenburg A^o. 1300.*

7. *Stefan Modriški⁵¹*: na srebrnem drug proti drugemu obrnjena, vzpeta zlata leva z zlatim hlebcom v šapah. Zlat šlem s krono in dvema zlatima perutma. Pregrinjalo modrordečezlato (zlato). Napis: *Stephan von Modrusch A^o. 1309.*

8. *Grof Majnhard Ortenburški⁵²*: enak grbu št. 6. Napis: *Graf Mainhard von Ortenburg A^o. 1331.*

9. *Baron Friderik Žovneški⁵³*: na srebrnem poševno nameščeni trije črni kvadrati (na srebrnem poševni pramen s tremi črnimi kvadrati). Šlem brez krone z dvema srebrnima perutma, na desni tri poševno nameščeni črni kvadrati, na levi uvrščeni poševno (na levem srebrna, na desnem rdeča perut z enakim grbovnim likom). Pregrinjalo: desno črno, levo srebrno (oboje srebrnočrno). Napis: *Fridrich von Seveneg A^o. 1340.*

10. *N. Hardek Ptujski⁵⁴*: sedemkrat srebrnordeče deljen z modrim lemezom. Šlem brez krone z na levo obrnjeno, petkrat rdečesrebrno deljeno perutjo z modrim lemezom (s šestkrat srebrnordeče deljeno perutjo z modrim lemezom). Pregrinjalo desno modro, levo rdeče (desno modrosrebrno, levo rdečesrebrno). Napis: *N. Hardec von Petau A^o. 1350.*

11. *N. Krški⁵⁵*: na modrem srebrn stolp na zelenem tlu (na modrem srebrn stolp s peterozobnim kroniščem, venčnim zidcem in črnim kvadratnim oknom, brez nakazanih kamenitih kvadrov, na zelenem griču). Dva šlema s kronama, na desnem srebrn stolp, na levem srebrnomodro deljena perut (desni z zlatim svitkom in srebrnim stolpom, levi s krono in modro perutjo). Pregrinjalo modro (modrosrebrno). Napis: *N. von Gurck A^o. 1351.*

12. *Rudolf Oton Lichtensteinski⁵⁶*: na srebrnem dve poševni črni prečki. Dva šlema s kronama, na desnem srebrna šesterokotna ščitna plošča z vboklimi stranicami in dvema poševnima črnima prečkama, na levem srebrna perut s poševno črno prečko, med obema vrhnjima grboma je srebrno oblečen angel. Pregrinjalo srebrnočrno. Napis: *Rudolph von Lichtenstein A^o. 1355.*

13. *Grof Oton Ortenburški⁵⁷*: enak grboma št. 6 in 8. Napis: *Otto Graf von Ortenburg A^o. 1370.*

14. *Leutold Stadeški⁵⁸*: razčetverjen — 1. dvakrat klana in dvakrat deljena rdečesrebrna šahovnica; 2. na srebrnem poševno nameščene tri zlate osmerokrake zvezde; 3. na modrem poševno nameščeni trije srebrni polmeseci z navzdol obrnjenimi roglji in 4. na rdečem zlat kozel s črnimi rogovi na zelenem trojnem griču. Šlem s krono in srebrnomodro deljeno perutjo, zgoraj zlata osmerorogljata zvezda, spodaj srebrn polmesec z rogljema obrnjenima na desno. Pregrinjalo: desno modro, levo srebrno (desno modrosrebrno, levo rdečesrebrno). Napis: *Leüthold von Stadeck A^o. 1360.*

15. *Grof Ulrik Celjski⁵⁹*: razčetverjen — 1. in 4. na modrem tri zlate šesterokrake zvezde, razporejene 2,1 (na modrem tri zlate osmerokrake zvezde); 2. in 3. trikrat rdečesrebrno deljeno. Dva šlema s kronama, na desnem rdeča perut z poševno srebrno prečko, na levem črna perjanica s sedmimi nojevimi peresi. Pregrinjalo srebrno. Napis: *Ulrich Graf von Cillij A^o. 1365.*

16. *Konrad Krajgški⁶⁰*: poševno srebrnordeče sekan. Šlem s krono in poševno sekano srebrnordečo perutjo. Pregrinjalo srebrnordeče (rdečesrebrno). Napis: *Conrad von Kreig A^o. 1387.*

17. *Hugon Devinski⁶¹*: modrosrebrno deljen, zgoraj zlata šesterokraa zvezda (zlata osmerokraka zvezda). Šlem s krono in modrosrebrno deljeno perutjo z osmerokrako zlato zvezdo zgoraj. Pregrinjalo modro (srebrnomodro). Napis: *Hugo von Tjybein A^o. 1388.*

18. *Grof Viljem Celjski⁶²*: enak grbu št. 15. Napis: *Vilhem Graf von Cillij A^o. 1396.*

19. *Grof Herman Celjski⁶³*: enak grboma št. 15 in 18. Napis: *Herman Graf von Cilly.*

20. *Ivan Mirnski⁶⁴*: na srebrnem drug nad drugim poševno nameščeni trije rdeči vitrasti šlemi. Dva šlema s krono, na desnem se dviga rjav brak, ki gleda v levo in ima v gobcu zeleno rast-

lino, na levem navzdol konično zlato geometrijsko telo s tremi pravokotnimi odprtini in rjavo stožčasto streho, na vrhu nojeva perjanica iz treh rjavih in dveh srebrnih peres. Pregrinjalo srebrnordeče. Napis: *Hans Neydecker A^o. 1400.*

21. *Seifried Gamberški*⁶⁵: na rdečem upognjena srebrna konica. Namesto šlema benečanska zlata napadalna avba z rdečim polžastim grebenom, na njej srebrna konica, obdana z navzgor usmerjenimi rdečimi peresi. Pregrinjalo srebrnordeče (rdečesrebrno). Napis: *Sayfrid von Gallenberg A^o. 1405.*

22. *Jakob Stubenberški*⁶⁶: razčetverjen s prilagočim se srebrnim pramenastim križem — 1. in 4. na modrem zlato sidro (na črnem srebrno sidro); 2. in 3. na rdečem v levo obrnjena, usločena in z glavo navzdol obrnjena modra riba (na zlatem črn lik v obliki črke C). Dva šlema s kronama, na desnem perjanica iz črnega in zatega nojevega peresa, na levem perjanica iz treh srebrnih in med njimi iz dveh črnih nojevih peres. Pregrinjalo: desno zlatomodro, levo srebrnomodro (desno črnozlato, levo črnosrebrno). Napis: *Jacob von Stubenberg A^o. 1408.*

23. *Viljem Vranjpeški*⁶⁷: na zlatem črna vrana na zelenem griču. Šlem z zelenim svitkom, ob le-tem navzgor usmerjena črna peresa, v njem pa črna vrana. Za šlemom je desno sedem, levo pa šest usločenih zlatih strokov. Pregrinjalo zlatočrnordeče (črnnozlato). Napis: *Wilhelm von Rabenstein A^o. 1413.*

24. *Ulrik Šenk Ostroviški*⁶⁸: na črnem usločen srebrn lemez. Zlat šlem s črno perutjo s srebrnim lemezom. Pregrinjalo srebrnočrno. Napis: *Ulrich Schenk von Osterwitz A^o. 1414.*

25. *Grof Ulrik Goriški*⁶⁹ enak grbu št. 4. Napis: *Ulrich Graf von Görtz A^o. 1422.*

26. *Jurij Turjaški*⁷⁰ na rdečem zlat tur (na rdečem rjav tur z zlatim obročem v nosnicah). Zlat šlem s krono in dvigajočim se rjavim turom. Pregrinjalo zlatordeče. Napis: *Georg von Aursperg stir. A^o. 1428.*

27. *Ulrik Šenk Ostroviški*⁷¹ enak grbu št. 24. Napis: *Ulrich Schenk von Osterwitz A^o. 1428.*

28. *Jošt Šenk Ostroviški*⁷² enak grboma št. 24 in 27. Napis: *Jobst Schenk von Osterwitz A^o. 1429.*

29. *Grof Stefan Frankopanski in Modriški*⁷³ enak grbu št. 7. Napis: *Stephan Graf von Frangepan u. Modr. A^o. 1443.*

30. *Ulrik Šaumberški*⁷⁴ razčetverjen — 1. srebrnordeče klano; 2. na srebrnem usločen rdeč lemez; 3. na rdečem obrnjeno srebrno sidro in 4. na zlatem kronana zelena kača (na zlatem rdeče kronana črna kača). Dva šlema s kronama, na desnem simetrično trombasta bivoljeva roga, sprednji srebrnordeče, zadnji rdečečrno deljen (sprednji srebrnordeče, zadnji rdečesrebrno deljen) in povezana z zlato vrstico, na levem srebrna perut z rdečim lemezom. Pregrinjalo srebrnordeče. Napis: *Ulrich von Schaumburg A^o. 1443.*

31. *Grof Trojan Frankopanski*⁷⁵ enak grboma št. 7 in 29. Napis: *Troian Graf von Frangepan A^o. 1444.*

32. *Jurij Črnomaljski*⁷⁶: razčetverjen s srebrnim srčnim ščitkom z dvakrat poševno na levo in osemkrat poševno na desno sekano, rdečesre-

brnošahasto poševno prečko. 1. in 4. na rdečem kronan srebrn orel; 2. in 3. na srebrnem črna konjska glava z rdečo uzdo. Trije šlemi s kronami, na desnem srebrn orel, na srednjem srebrna perut s poševno srebrnordeče šahasto prečko, na levem dvigajoča se črna konjska glava z rdečo uzdo. Pregrinjalo: desno srebrnordeče, levo zlatočrno. Napis: *Georg von Tschernembl A^o. 1450.*

33. *Grof Ulrik Šaumberški*⁷⁷ enak grbu št. 30. Napis: *Ulrich Graf von Schaumburg A^o. 1451.*

34. *Grof Stefan Frankopanski in Modriški*⁷⁸ enak grbom št. 7, 29 in 31. Napis: *Steph. Gr. v. Frangepan v. Mod. A^o. 1453.*

35. *Grof Ulrik Šaumberški*⁷⁹ enak grboma št. 30 in 33. Napis: *Ulrich Graf von Schaumburg A^o. 1462.*

36. *Žiga Sebriljaški*⁸⁰ na srebrnem klan in trikrat deljen, rdečesrebrno šahast kol. Zlat šlem s simetričnima srebrnima perutma, na desni in na levi poševna, razpolovljena in sedemkrat sekana, rdečesrebrno šahasta progga. Med perutma se dviga belooblečena človeška figura z deljeno in dvakrat klano, rdečesrebrno šahasto zastavico v roki. Pregrinjalo srebrnordeče (rdečesrebrno). Napis: *Sigmund von Sebriach A^o. 1466.*

37. *Andrej Hochenwantski*⁸¹ na zlatem simetrična črna kozlova roga, obrnjena z izboklo stranjo drug proti drugemu. Šlem s krono in črnima kozlovima rogoma. Pregrinjalo zlatočrno. Napis: *Andreas von Hochenwart A^o. 1469.*

38. *Žiga Sebriljaški*⁸² enak grbu št. 36. Napis: *Sigm. von Sebriach A^o. 1487.*

39. *Viljem Turjaški*⁸³ enak grbu št. 26. Napis: *Wilhelm von Aursperg A^o. 1499.*

40. *Janez Turjaški*⁸⁴ enak grboma št. 26 in 29. Napis: *Johann von Aursperg A^o. 1522.*

41. *Vid Turnski*⁸⁵ razčetverjen — 1. na modrem dve prekrižani zlati liliji (na modrem dve prekrižani zlati žezli z lilijastima glavama), pod njima zlat šesterolisten cvet; 3. na srebrnem rdeč stolp; 3. na rdečem vzpet kronan zlat lev in 4. rdečesrebrno klan, spredaj pol srebrnega orla, zadaj sproščen, visok rdeč križ. Štirje šlemi s kronami, na desnem raca z rdečo perutjo, na drugem rdeč stolp, na tretjem vzpet, kronan zlat lev in na levem srebrn orel. Pregrinjalo: desno zlatomodro, levo srebrnordeče. Napis: *Veit von Thurn A^o. 1527.*

42. *Ljubljanski škof Krištof Rauber*⁸⁶ grb ljubljanske škofije — na zlatem dvojno kronan, črnomodro klan dvoglav orel, zadaj s polovičnim rdečezlato šahastim polmesecem na prsih, z razčetverjenim ščitom. 1. in 4. na srebrnem sprednji del vzpetega črnega bika; 2. in 3. na rdečem poševna, razpolovljena in petkrat poševno sekana, črnosrebrno šahasta prečka. Na zgornjem ščitovem robu srebrna mitra z rdečezlatima trakoma in zlati pedum. Ščit obdaja škrlaten plašč. Napis: *Christoph Rauber Bischoff zu Laybach A^o. 1530.*

43. *Baron Janez Kacijaner Begunjski*⁸⁷ razčetverjen — 1. in 4. na zlatem vzpet črn brak, 2. in 3. na modrem vzpet zlat brak. Dva šlema s kronama, na desnem se dviga črn brak, na levem plapolata dve zastavi z razcepljenimi konci, sprednja trikrat rdečezlato, zadnja trikrat modrozlato deljena (na levem plapolajo tri zastave,

spredaj rdeča s srebrnim stolpom, srednja rdeče-srebrnordeče deljena in zadnja modrosrebrno-modro deljena). Pregrinjalo: desno zlatočrno, levo zlatomodro (levo modrozlato). Napis: *Hans Kazianer Freyh. von Kazenstein A^o. 1537 stirbt. 25. Ober. 1538 begr. zu Oberburg.*

44. *Nikolaj Juričič*:⁸⁸ razčetverjen — 1. in 4. na modrem zlato obzidje z dvermi in stolpom (modročrno deljeno s srebrnim stolpom s polkrožnimi vrati, nad njim obojestransko po eno okno, venčni zidec, zgoraj troje oken, razporejenih 2, 1, na vrhu štirizobato kronišče); 2. in 3. zlatočrno deljeno, zgoraj srebrna raca, spodaj zlat brak (zgoraj črn ptič s sklonjeno čopasto glavo, spodaj brkata roza ličinka (črv) s štirimi pari nog). Dva šlema s kronama, na desnem srebrn stolp, na levem pet črnih nojevih peres z zlatim rakom (z rozastim črvom). Pregrinjalo srebrnomodro (desno modrosrebrno, levo črnozlato). Napis: *Nikolaus Juritschiz A^o. 1540.*

45. *Baron Jožef Lamberg Ortneški in Ottenštajnski*:⁸⁹ razčetverjen — 1. in 4. klano, spredaj trikrat zlatozeleno deljeno (trikrat srebrnozlato deljeno), zadaj rdeče; 2. in 3. na zlatem vzpet črn brak. Dva šlema s kronama, na desnem dva črna roga (dve vejici z zelenimi listi), na levem se dviga črn brak. Pregrinjalo: desno rdeče (rdečesrebrno), levo črno (črnozlato). Napis: *Joseph Frey. von Lamberg A^o. 1554.*

46. *Janez Velcer Spigelberški*:⁹⁰ razčetverjen — 1. in 4. rdečesrebrno klano z upognjenima, sklenjenima rokama izmeničnih barv; 2. in 3. na črnem poševna, navzdol obrnjena srebrna konica. Dva šlema s kronama, na desnem rdečesrebrno klana perjanica s sklenjenima rokama izmeničnih barv (simetrično rdeča in srebrna perut s sklenjenima rokama izmeničnih barv), na levem perjanica iz črnih nojevih peres (spredaj tri srebrna, zadaj tri črna nojeva peresa). Pregrinjalo: desno srebrnordeče (rdečesrebrno), levo črnomodro (črnosrebrno). Napis: *Johann Welzer von Spieglberg A^o. 1557.*

47. *Jakob Lamberg Ortneški in Ottenštajnski*:⁹¹ enak grbu št. 45. Napis: *Jacob von Lamberg trettet an 1558 stirbt A^o. 1566.*

48. *Baron Herbert Turjaški*:⁹² razčetverjen — 1. in 4. na rdečem zlat tur; 2. in 3. na srebrnem zlata stolica (na zlatem črna stolica). Dva šlema s kronama, na desnem se dviga zlat tur, na levem srebrna perut z zlato stolico (zlata perut s črno stolico). Pregrinjalo: desno črno (zlato-rdeče), levo rdeče (črnosrebrno). Napis: *Herward Freyherr von Aursperg A^o. 1575.*

49. *Baron Vajkard Turjaški*:⁹³ enak grbu št. 48. Napis: *Waickard Frey. von Aursperg A^o. 1580.*

50. *Grof Janez Ambrož Turnski*:⁹⁴ enak št. 41 Napis *Joh. Amros Gr. von Thurn A^o 1585.*

51. *Janez Kobencel Proseški*:⁹⁵ razčetverjen z razčetverjenim srčnim ščitkom — 1. in 4. srebrno; 2. in 3. štirikrat poševno modrosrebrno sekan (šestkrat poševno srebrnočrno sekan). 1. in 4. deljena in dvakrat klana srebrnordeča šahovnica; 2. in 3. na zlatem črn kozorog na zelenem griču. Za ščitom srebrno obrobjen črn križ križarskega reda. Dva šlema s kronama, na desnem kronan črn orel, na levem se dviga belo oblečena moška figura z rdečo čepico, tremi pušicami v desnici in lokom v levici. Pregrinjalo: desno rdeče (rde-

česrebrno) levo črno (črnozlato). Napis: *Hans Cobenzl von Proseck T-O-R A^o. 1592.*

52. *Baron Jurij Lenkovič*:⁹⁶ na črnem zlati zmaj. Šlem s krono in zlatim zmajem. Pregrinjalo črnozlato. Napis: *Georg Lenckovitsch Freyherr A^o. 1593 stirbt 1602.*

53. *Knez Janez Urlik Eggenberški*:⁹⁷ deljen in dvakrat klan s črnim ščitkom — na srebrnem trije črni orli (na modrem proti zlati peterorogljati kroni usmerjeni trije leteči črni orli, razporejeni 2,1. Zgornja polovica: spredaj na srebrnem pet rdečih vrtnic, razporejenih 2, 1, 2; v kolišču na modrem zlato sidro (zlato modro deljeno s srebrnim sidrom); zadaj na rdečem zlat orel (na rdečem kronan orel). Spodnja polovica: spredaj modro rdeče klano s srebrnim orlom (modro rdeče klano s kronanim srebrnim orlom); v kolišču na modrem zlato sidro; zadaj na zlatem srebrno kolo. Knežji klobuk. Napis: *Hans Ulrich Fürst zu Eggenberg stirbt A^o. 1634.*

54. *Knez Ivan Anton Eggenberški*:⁹⁸ enak grbu št. 53. Napis: *Johann Antoni Fürst zu Eggenberg stirbt A^o. 1649.*

55. *Grof Volk Angelbert Turjaški*:⁹⁹ razčetverjen s srebrnim ščitkom z vzpetim rdečim levom. 1 in 4. na rdečem polju zlat tur; 2. in 3. na zlatem zlata stolica, za njo črn orel (na zlatem srebrna stolica, za njo črn orel). Deveterorogljata krona. Napis: *Wolf Engelbrecht Graf von Aursperg stirbt den 28. apri. A^o. 1673.*

56. *Knez Janez Seifrid Eggenberški*:¹⁰⁰ enak grboma št. 53 in 54. Napis: *Johann Seyfrid Fürst zu Eggenberg wird inst. den 17. may 1674.*

57. *Knez Janez Anton Jožef Eggenberški*:¹⁰¹ enak grbom št. 53, 54 in 56. Napis: *Johann Ant. Joseph Fürst zu Eggenberg A^o. 1692.*

58. *Dvorni maršal cesarja Karla VI. grof Janez Gašper Kobencel*:¹⁰² enak grbu št. 51, le brez srebrnoobrobjenega črnega križa tevtonskega križarskega reda za ščitom. Deveterorogljata krona. (Pregrinjalo zlato). Napis *Johann Caspar Gr. Cobenzl A^o. 1714 wird Käy. Carl VI. Hoffmarsch. A^o. 1723.*

59. *Grof in graščak Volk Vajkard Gallenberški*:¹⁰³ na rdečem upognjena srebrna konica. Deveterorogljata krona. Pregrinjalo rdeče. Napis: *Wolf Weichard Graf und Herr von Gallenberg wird instal. A^o. 1723 stirbt 20. febr. 1733.*

60. *Grof Korbinjan Saurauški*:¹⁰⁴ deljen in dvakrat klan z razčetverjenim srčnim ščitkom — 1. in 4. na rdečem upognjena srebrna konica; 2. in 3. na zlatem črn orel. Zgornja polovica spredaj petkrat poševno srebrnočrno sekan; v kolišču na rdečem tri zlata drevesa na srebrnem griču (na rdečem zelen grič s tremi listi na pecljih) in zadaj petkrat poševno srebrnočrno sekan. Spodnja polovica: spredaj in zadaj na srebrnem proti simetrali vzpeta črna leva; v kolišču enako kot v kolišču zgoraj. Trije zlati šlemi s kronami, na desnem tri rdeča nojeva peresa (zlato, črno in zlato nojevo pero), na srednjem rdeč klobuk s tremi modrimi nojevimi peresi (rdeč klobuk s srebrnim, črnim in srebrnim nojevimi peresom) in na levem srebrna perut (rdeča perut s srebrno konico obrnjeno na desno). Pregrinjalo: desno zlatočrno, levo rdečomodro (rdečesrebrno). Napis: *Corbinian Graf von Saurau insta. A^o. 1734 Statthalter in Jahr 1742.*

1. A. Globočnik, Uebersicht der Verwaltungs- und Rechtsgeschichte des Landes Krain, Laibach 1893, 15. — 2. J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, Celje 1911, 321. — 3. J. Vrhovnik, Kapela sv. Jurija na Ljubljanskem gradu, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, XVIII, Ljubljana 1908, 31. — 4. AS Lj. 261 r, Wappenkopien für Ausmahlen der Strafhaukapelle am Castel. — 5. Vrhovnik, n. d., 33. — 6. J. W. F. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, Neundtes Buch, Laibach-Nürnberg 1689, 15—70. 7. F. Stele, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, Letnik IX, Zvezek 1—4, Ljubljana 1928, 50. — 7a G. Kozina, Die Landeshauptleute von Krain bis gegen das Ende des 15. Jahrh., Jahresbericht der kais. kön. Ober-Realschule in Laibach 1864, 36, 37, 43, 44. — 8. E. Grintzner, Heraldik, v Grundriss der Geschichtswissenschaft zur Einführung in das Studium der deutschen Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit, Band I, Abtlg. 4, zweite Auflage, Leipzig und Berlin 1912, 93. — 9. H. G. Ströhl, Heraldischer Atlas, Stuttgart 1899, T. III/4. — 10. Ströhl, n. d., T. LVI/2. — 11. Ströhl, n. d., T. XL/5. — 12. Ströhl, n. d., T. II/16. — 13. H. G. Ströhl, Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle nach seiner kaiserlichen und königlichen apostolischen Majestät grossem Titel, Wien 1890, IX, T. IV/5. — 14. Ströhl, Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle, XV, T. IX/6. — 15. Ströhl, Heraldischer Atlas, T. XX/1. — 16. Ströhl, Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle, VI, T. II/3. — 17. Ströhl, n. d., VI, T. II/4. 18. Ströhl, n. d., X, T. V/2. — 19. Ströhl, n. d., Oesterreichisch-d., X, T. V/2. — 19. Ströhl, n. d., XIII, T. VIII/1. — 20. Ströhl, Heraldischer Atlas, T. XX/20. — 21. Ströhl, Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle, VI, T. II/4. — 22. Ströhl, Heraldischer Atlas, T. II/16. — 23. Ströhl, n. d., T. XX/1. — 24. Ströhl, n. d., T. XL/5. — 25. Narodni muzej v Ljubljani, Grafični kabinet, Kaiserlich oesterreichisches grosses Wappen 1836. — 26. Ströhl, Heraldischer Atlas, T. LVI/2. — 27. Ströhl, Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle, VI, T. II/4. — 28. Ströhl, Heraldischer Atlas, T. II/16. — 29. Ströhl, n. d., T. III/4. — 30. Ströhl, n. d., T.

XL/5. — 31. Ströhl, n. d., T. XX/1. — 32. Ströhl, Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle, IX, T. IV/4. — 33. Ströhl, n. d., IX, T. IV/5. — 34. Narodni muzej v Ljubljani, Grafični kabinet, Kaiserlich oesterreichisches grosses Wappen 1836. — 35. Ströhl, Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle, X, T. V/4. — 36. Ströhl, Heraldischer Atlas, T. LXIII/5. — 37. Ströhl, n. d., T. XLVI/1. — 38. Ströhl, n. d., T. LXIII/5. — 39. Ströhl, Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle, VII, T. II/5. — 40. Ströhl, n. d., VIII, T. IV/2. — 41. Ströhl, n. d., VIII, T. IV/1. — 41a (orig list. 1463 12/I v Arih. Slovenije s sliko zboljšane grba. — 42. Ströhl, n. d., IX, T. V/1. — 43. Ströhl, n. d., X, T. V/3. — 44. Ströhl, n. d., XVI, T. X/8. — 45. AS, 261 r, Wappenkopien für Ausmahlen der Strafhaukapelle am Castel, 1. — 46. AS, 261 r, n. d., 2. — 47. AS 263 r, n. d., 3. — 48. AS, 261 r, n. d., 4. — 49. AS, 261 r, n. d., 5. — 50. AS, n. d., 6. — 51. AS, 261 r, n. d., 7. — 52. AS, 261 r, n. d., 8. — 53. AS, 261 r, n. d., 9. — 54. AS, 261 r, n. d., 10. — 55. AS, 261 r, n. d., 11. — 56. AS, 261 r, n. d., 12. — 57. AS, 261 r, n. d., 13. — 58. AS, 261 r, n. d., 14. — 59. AS, 261 r, n. d., 15. — 60. AS, 261 r, n. d., 16. — 61. AS, 261 r, n. d., 17. — 62. AS, 261 r, n. d., 18. — 63. AS, 261 r, n. d., 19. — 64. AS, 261 r, n. d., 20. — 65. AS, 261 r, n. d., 21. — 66. AS, 261 r, n. d., 22. — 67. AS, 261 r, n. d., 23. — 68. AS, 261 r, n. d., 24. — 69. AS, 261 r, n. d., 25. — 70. AS, 261 r, n. d., 26. — 71. AS, 261 r, n. d., 27. — 72. AS, 261 r, n. d., 28. — 73. AS, 261 r, n. d., 29. — 74. AS, 261 r, n. d., 30. — 75. AS 261 r, n. d., 31. — 76. AS, 261 r, n. d., 32. — 77. AS, 261 r, n. d., 33. — 78. AS, 261 r, n. d., 34. — 79. AS, 261 r, n. d., 35. — 80. AS, 261 r, n. d., 36. — 81. AS, 261 r, n. d., 37. — 82. AS, 261 r, n. d., 38. — 83. AS, 261 r, n. d., 39. — 84. AS, 261 r, n. d., 40. — 85. AS, 261 r, n. d., 41. — 86. AS, 261 r, n. d., 42. — 87. AS, 261 r, n. d., 43. — 88. AS, 261 r, n. d., 44. — 89. AS, 261 r, n. d., 45. — 90. AS, 261 r, n. d., 46. — 91. AS, 261 r, n. d., 47. — 92. AS, 261 r, n. d., 48. — 93. AS, 261 r, n. d., 49. — 94. AS, 261 r, n. d., 50. — 95. AS, 261 r, n. d., 51. — 96. AS, 261 r, n. d., 52. — 97. AS, 261 r, n. d., 53. — 98. AS, 261 r, n. d., 54. — 99. AS, 261 r, n. d., 55. — 100. AS, 261 r, n. d., 56. — 101. AS, 261 r, n. d., 57. — 102. AS, 261 r, n. d., 58. — 103. AS, 261 r, n. d., 59. — 104. AS, 211 r, n. d., 60.

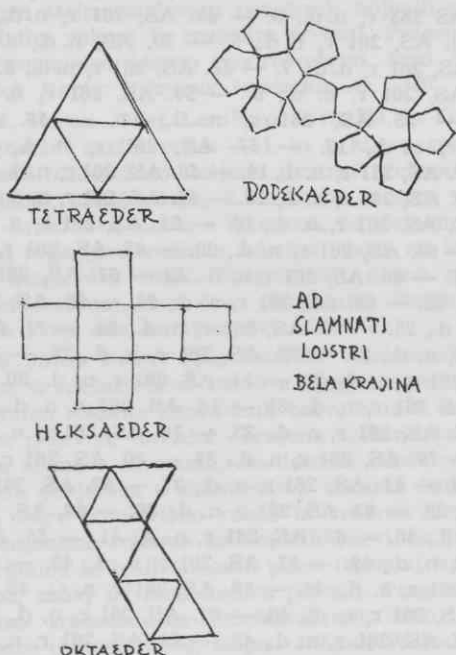

SLAMNATI »LOJSTRI«

BOŽO RAČIČ

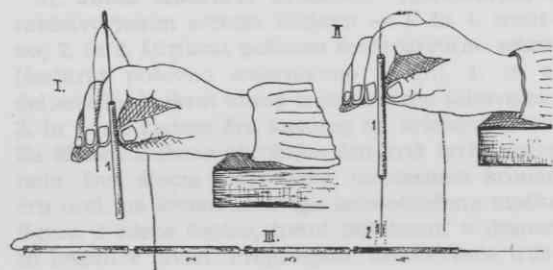
Slamnati »lojstri« ali lestenci služijo kot okras v hiši ali celo v revnih, podružničnih cerkvah, ki si ne morejo nabaviti pravih, kovinskih (Bojanci, Sela nad Stično).

Po hišah jih obešajo navadno v hišni ali božični kot in to za praznike ali za čas hišnih praznikov (ob godovih ali svatbah). Te vrste cenjen okras izdelujejo po revnih krajih (v Halozah, v Beli krajini, na Blokah, v okolici Rakeka in Dolenjskih Toplicah).

Naši primerki so iz Preloke ob Kolpi v Beli krajini. Izdelala jih je ljudska umetnica Angela Starešinič, ki izdeluje poleg »lojstrov« tudi svojevrstno lepe pisanice, na katere piše tudi lepe spominske verzice. Je pa tudi zelo spretna tkalka in vezilja. Zdaj živi na Švedskem.

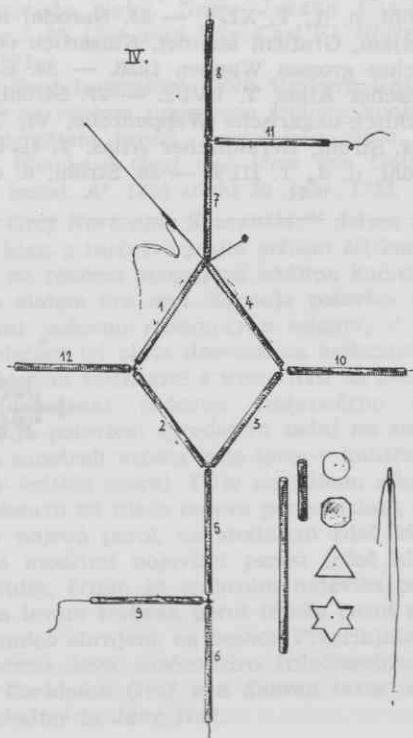
Osnova za lestence je »Kristal«, ki je lahko oktaeder, tetraeder, rombov dodekader z raznimi kombinacijami do zelo kompliciranih, pri katerih je treba posebno paziti na »zapiranje vratice« pri izdelovanju.

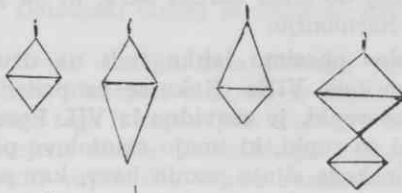
Za izdelovanje lestencev potrebujemo rženo slamo enake debeline brez kolenc in rezana mora biti z ostrim rezilom, da ostane odrezani rob cel, sicer bi se nit zatikala. Če je pa rob počen, lahko zaide nit v razpoko in potem ni mogoče vezati lepih oblik. Poleg slame potrebujemo še lakiran papir, ki je obojestransko barvan in čvrst, ali pa tudi čvrst staniol raznih barv. Papir nastrižemo v okrogle ploščice ali tudi druge oblike, kar poveča efekt ali pestrost lestenca. Ker je potrebno po več sto koščkov, je najbolje nasekati papir ali staniol z luknjačem. Premer koščkov je navadno 15–20 mm. Nadalje potrebujemo še precej dolgo šivanko s podolgovatim ušesom in močno nit.

Nit vdenemo v šivanko in zavežemo na koncu debel vozec. Nato vtaknemo šivanko v odrezano slamo. (I) Slamo držimo med palcem. Z roko potolčemo na rob mize, da se igla pomakne v slami navzdol in pogleda pri spodnjem koncu ven. (II) Šivanko potegnemo iz slame in jo vtaknemo v drugo, nato v tretjo in v četrto, če je osnova kvadrat. (III).

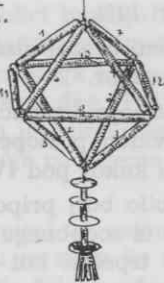
Nato sklenemo kvadrat, ga postavimo pokonci na vogal (IV) in na vrhu zavežemo slami št. 1 in 4. Ta okvir obesimo nekam, da prosto binglja. Potem vdenemo šivanko z nitjo v peto slamo, jo potegnemo skozi in nato prepeljemo še skozi šesto slamo. Konec niti pri zgornjem koncu slame št. 5 privežemo v

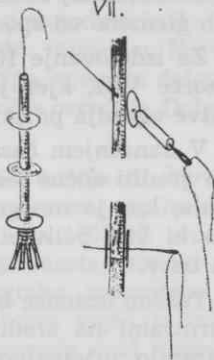
V.

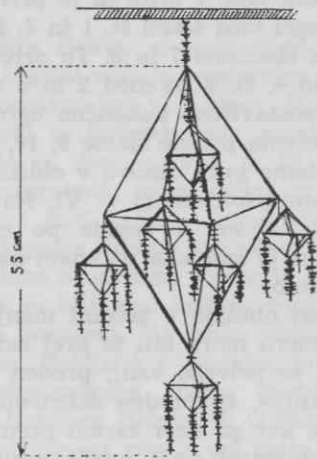
VI.

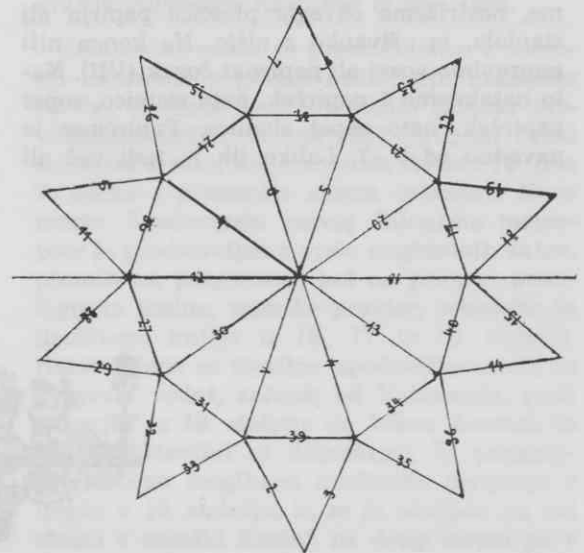
VII.

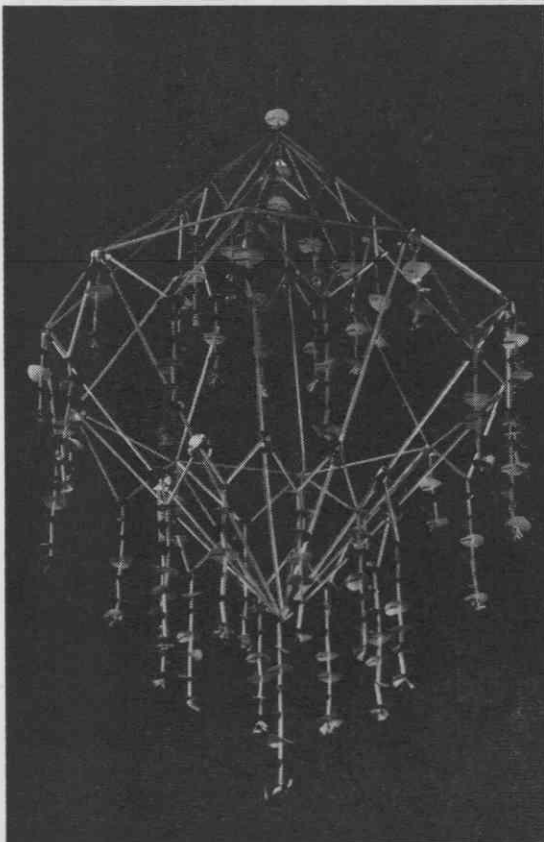
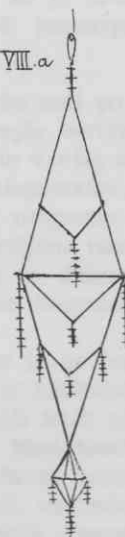
VIIa

VIII

VIIIa

vogal med slamama 2 in 3. Drugi konec slame št. 6 vzdignemo z nitjo in jo privežemo zgoraj v vogel med slami št. 1 in 4. Enak postopek je s slamama 7 in 8. Tu privežemo št. 7 med 1 in 4, št. 8 pa med 2 in 3 v vogalu. S tem je postavljeno pokončno ogrodje. Končno privežemo prečne slame 9, 10, 11 in 12 in tako dobimo prvo osnovo v obliki dveh enakih piramid (oktaeder) — VI. Na to ogrodje obesimo na vse 4 vogale po eno manjšo »karo«, ki je izdelana po istem načinu kakor velika (foto).

Večkrat obešajo v sredini manjši lik in v tem primeru mora biti ta prej izdelan kakor večji in se priveže vanj, preden se »zadnja vrata zapro«, tj. preden sklenemo lik in ga zvežemo, ker ga sicer zaradi premajhnih odprtih v stranicah ne bi mogli spraviti vanj.

Končno se lotimo še izdelovanja repkov ali »bimbale« imenovanih. V ta namen imamo pripravljeno 2 cm dolge narezane koščke slame, nastrižemo okrogle ploščice papirja ali staniola, in šivanko z nitjo. Na koncu niti napravimo vozal ali papirnat čopek (VII). Nato natakneмо 1 papirček, nato slamico, zopet papirček, nato zopet slamico. Papirčkov je navadno od 5—7. Lahko jih je tudi več ali

manj, je odvisno od osnovnega ogrodja. Papirčke pa razporedimo v določenem vrstnem redu, ki naj bo enak zaradi barv, to da potem lepo harmonijo.

»Bimbale« obesimo lahko tudi na druga mesta, kar kaže VIIIa. Kako se pa pritrdijo na stranice repki, je razvidno iz VII. Posebno efektni so repki, ki imajo staniolove ploščice kovinskega sijaja raznih barv, kar pride posebno do veljave pri luči.

Lestenci naj bodo obešeni precej visoko, da jih gledamo od spodaj navzgor.

Za izdelovanje 10 vogalnega lestenca služi vzorec VIII, kjer je razviden postopek graditve ogrodja po principu kakor pod IV.

V današnjem času bi bilo bolj priporočljivo graditi slične lestence iz sodobnega materiala, ker je mnogo bolj trpežen kot slama. To bi bile polivinilne cevke raznih debelin in barv.

Takšne lestence bi že lahko opremili tudi z žarnicami na sredi. Glavno je pri tem, da ohranijo originalno obliko, ki je zrastle v domišljiji nekega podeželskega človeka, ki je imel dovolj smisla za lepoto in dovolj vztrajnosti, da je zamišljeno delo tudi izvršil.

Dolenjski muzej in njegove zbirke

Sredi starega dela Novega mesta so ob strmi Muzejski ulici, ki se vzpenja od Glavnega trga h kapiteljski cerkvi, v treh stavbah urejene zbirke Dolenjskega muzeja. Na prijazni vzpetini z lepim razgledom po mestu in okolici hranijo te tri stavbe v svojih prostorih dokumente človekove ustvarjalnosti in umetniškega hotenja od prazgodovine do današnjega dne. Pokrajinski muzej v Novem mestu je kompleksnega tipa, njegovo delovno območje pa zajema področje osrednje Dolenjske.

Zamiselnost o ustanovitvi muzeja v Novem mestu je stara že dobrih sto let, saj je prva pobuda bila izrečena že leta 1865 ob proslavi petstoletnice Novega mesta, vendar do uresničitve pod avstroogrsko monarhijo ni prišlo. Šele po prvi svetovni vojni je misel o ustanovitvi mestnega muzeja spet močnejše zaživela. Nekateri ljubitelji domače zgodovine so s prizadevnim zbiranjem muzejskega in arhivskega gradiva položili temelje bodočega muzeja že v začetku tridesetih let. Krog ljubiteljev starožitnosti se je širil in v začetku leta 1941 so v Novem mestu ustanovili Muzejsko društvo, ki naj bi vodilo priprave za čimprejšnjo ustanovitev mestnega muzeja. Vojna in okupacija sta to delo preprečili, pri bombardiranju Novega mesta aprila 1941 pa so bili mnogi že zbrani muzejski predmeti poškodovani ali uničeni.

Po osvoboditvi se je muzejska dejavnost močno razmahnila. Vrsti novih slovenskih muzejev se je pridružil leta 1950 ustanovljeni Dolenjski muzej. Svoj dom je muzej dobil v starodavni stavbi iz 16. stoletja, imenovani Križatija. Poslopje je bilo med zadnjo vojno zaradi bombardiranja močno poškodovano, zato je bilo v letih 1952 in 1953 obnovljeno za potrebe novo ustanovljenega muzeja, ki je bil slovesno odprt na občinski praznik 29. oktobra 1953.

V stari stavbi nekdanje Križatije je razstavljena arheološka in kulturnozgodovinska zbirka ter gradivo, ki ponazarja zgodovino Novega mesta. Poleg razstavnih prostorov so v stavbi še mestni arhiv, upravna pisarna in muzejski depoji. Tako se v razmeroma majhni stavbi stiska izredno številno in kvalitetno muzejsko gradivo, ki že nujno terja nove, sodobnim muzeološkim načelom ustrezne prostore in postavitve. Zaradi premajhnega razstavnega prostora zbirke in razstave večkrat menjavamo, da bi na ta način predstavili obiskovalcem bogastvo in pestrost gradiva, ki ga hrani muzej.

V pritličju stavbe so nameščeni arhiv in depoji. V vhodni veži je razstavljen del kamnitih spomenikov kot na primer: štirje izredno lepi grbi iz Soteske (dva renesančna iz 16. stoletja in dva baročna iz 17. stoletja), plemiški nagrobnik, nekaj grbov in napisnih kamnov ter štiri reliefne upodobitve Letni časi, delo kiparja Jakoba Savinška. Na stenah pa so vzdane originalne freske iz dolenjskih gradov, ki so bili med zadnjo vojno večidel uničeni in porušeni. Tu lahko vidimo prizor mučenja sv. Boštjana s Turjaka, lovsko sceno iz mokronoškega gradu, svetopisemsko zgodbo o Juditi in Holofernu iz Starega gradu in bajeslovnega zmaja ter opico z mladičem iz gradu Soteska. Na stopnišču v prvo nadstropje so razstavljeni bakrorezi dolenjskih krajev in gradov iz Valvasorjeve Topografije vojvodine Kranjske iz leta 1688.

Zgodovina mesta je predstavljena v osrednji dvoranci v prvem nadstropju muzejske stavbe. Začenja se s fotokopijo prepisa privilegijske listine iz leta 1365 (original hrani dunajski arhiv), ko je vojvoda Rudolf IV. dne 7. aprila s pismenim aktom ustanovil Novo mesto. Zgodovinski razvoj dolenjske metropole je predstavljen z vrsto originalnih aktov, pisanih na pergament, kot na primer: privilegijske listine, sejmske pravice, cehovske in društvene knjige iz 16., 17. in 18. stoletja. Razstavljene so številne upodobitve mesta in njegovih vedut, začenši od Valvasorja, prek slikarjev iz 19. stoletja do Jakca, Lamuta in Mušiča. Številni so dokumenti, ki ponazarjajo močno razgibano društveno življenje v mestu v 19. stoletju, ki se je odvijalo na eni strani v nemški Kazini, na drugi strani pa v slovenski Čitalnici. Razstavljena je tudi fotografija vabila na uprizoritev komedije »Matiček se ženi«, ki so je prvič na Slovenskem igrali dne 6. januarja 1848 v Novem mestu.

Arheološka zbirka sodi po svojem bogastvu med najpomembnejše tovrstne zbirke v Sloveniji, saj najdemo v njej nekaj edinstvenih prazgodovinskih eksponatov, ki po svoji dragocenosti uživajo nesporno evropski sloves. V zbirki so razstavljene izkopanine v kronološkem zaporedju in deloma po tipološkem principu od mlajše kamene dobe naprej do pozne antike.

Poudarek zbirke je na bogatih in zelo lepih izkopaninah iz halštatskega časa, ki so bile prav v zadnjih letih odkrite v gomilah v Novem mestu. Med temi najdbami velja posebej omeniti slavni bronasti prsni oklep, dve bronasti čeladi, več zelo lepih bronastih situl, nekaj izrednih keramičnih posod ter

veliko število nakitnih predmetov iz brona, jantarja in steklene paste. Med keltskimi najdbami pa zasluži pozornost lepa keramična posoda — kantharos, ki je okrašena z dvema človeškima obrazoma, njena ročaja pa sta oblikovana s stiliziranimi kačjimi glavami. Posoda je edinstvena v Jugoslaviji.

Najdbe iz rimskega časa izvirajo iz treh večjih antičnih najdišč z Dolenjskega: iz Drnovega (Neviodunum), Trebnjega (Praetorium Latobiorum) in iz Novega mesta. Med eksponati prevladuje izredno kvalitetna keramika, nekaj lepih steklenih posod (posebej še visoka čaša z grškim napisom iz Bršljina) in bronast nakit. Med keramičnimi posodami zavzemajo posebno mesto tako imenovane hišaste žare, ki jih najdemo samo na Dolenjskem in v Spodnjem Posavju, to je na ozemlju, na katerem je od 1. stoletja pred n. št. prebivalo keltsko pleme Latobikov. To so rdeče barvane posode, ki posnemajo obliko hiše z okni in vrati, vanje pa so dajali pepel sežganih mrličev. Zbirko dopolnjujeta dva rimska nagrobna napisa in zemljevid, ki kaže potek stare rimske ceste in sedanje avtoceste na Dolenjskem. Antično gradivo je v večji meri razstavljeno po tipološkem principu (keramika, steklo, denar, nakit), vendar je material razstavljen v okviru posameznih skupin najdišč.

Kulturnozgodovinska zbirka obsega precej stilnih pohištvenih kosov oz. garnitur, orožja, stekla, kositrne posode, svetil, ur in porcelana. Med pohištvenimi kosi prevladujejo baročne in bidermajerske oblike. Orožje je predstavljeno z lepimi primerki mečev in helebard, večinoma benečanske provenience iz 16. stoletja. Zahodnoevropsko orožje je zastopano še s puškami, samokresi, deli oklepov in bodali ter z oklepom iz 16. stoletja, kakršne so nosili v tistem času vojaki-najemniki. Orožje orientalnega porekla pa predstavljajo jatagani, handžarji in bojni kiji — buzdovani. Med številnimi steklarskimi izdelki, večinoma iz beneških, avstrijskih in čeških steklarn, je tudi nekaj primerkov, izdelanih v glažuti na Gorjancih, ki je obratovala v 19. stoletju. Na steni visi znameniti zemljevid dežele Kranjske, ki ga je izdelal Janez Dizma Florjančič leta 1744. Zbirko dopolnjujejo še težke železne blagajne iz 17. in 18. stoletja in nekaj plemiških portretov.

Etnografska zbirka zaradi pomanjkanja prostora ni razstavljena in je začasno depoinirana. Obsega vse vrste priprav za lov na drobno in pernato divjad ter za ribolov, kakršen je bil v preteklosti in je še deloma v rabi na Dolenjskem. Posebno bogata je zbirka poljšjih pasti, saj je prav lov na polhe jesenska posebnost v širnih dolenjskih buko-

vih gozdovih. Nadalje je v zbirki lepo število slik na steklo, votivnih podob in plastik podeželskih rezbarjev in podobarjev. Pri teh plastikah naj opozorim na upodobitve sedečega ali »hrvaškega« Kristusa. Pomembno mesto v zbirki zavzemajo različni lončeni izdelki iz nekdanjih slovečih lončarskih delavnic na Šentjernejskem polju, ki pa so v zadnjem času žal skoraj povsem prenehale z delom. Čebelarstvo je zastopano z različnimi, zelo izvirnimi oblikami panjev (omenim naj samo odlično panjsko plastiko v obliki francoskega vojaka) in kar čedno zbirko panjskih končnic. Ne manjka pa seveda tudi hišne opreme in pohištvenih kosov iz kmečkih domačij, kot so skrinje, lončena in lesena posoda, skledniki, razne mere, pletarski izdelki in podobno. V zbirki je tudi lepo število lectarskih modelov ter orodij in priprav, ki so bili v rabi pri lectarjih in medicinarjih.

Etnografsko zanimivi objekti na področju med Krko in Gorjanci žal z leti vse hitreje propadajo. Nagla preobrazba vasi, vse večja mehanizacija in uporaba industrijskih materialov izpodrivajo stare oblike in tradicionalno gradivo. Pred očmi nam propadajo mlini, lončarske delavnice, čebelnjaki, kozolci, vinski hramčki itd.

Dolenjska galerija. Ob starem muzejskem poslopju stoji povsem moderna stavba z drzno konstrukcijo in bleščeče belo zunanostjo v kombinaciji betona in stekla. Kontrast med obema stavbama je tem večji, ker sta obe hiši neposredni sosedji: tu lahko lebdéča konstrukcija galerije s poudarjeno horizontalo, tam čvrsta gmota Križatije z nakazanim vertikalnim poudarkom. Galerija je bila zgrajena po načrtih arhitekta Franca Filipiča iz Brežic in je bila slovesno odprta dne 29. oktobra 1964 kot prva v vrsti jubilejnih manifestacij ob šeststoletnici ustanovitve Novega mesta, ki so se zvrstile v letu 1965.

V avli galerije so razstavljeni doprnski kipi štirih pokojnih dolenjskih likovnih umetnikov: Franja Stiplovska (1898—1963), Vlada Lamuta (1915—1962), Jožeta Gorjupa (1907 do 1932) in Jožeta Cvelbarja (1895—1916). V dveh vitrinah so razstavljeni primerki situlske umetnosti iz prazgodovine in medalje slovitnega medaljarja, novomeškega rojaka Franca Andreja Šege (1711—1788), ki je ustvarjal svoja dela v Münchnu. Veliko platno Novega mesta je naslikal Božidar Jakac leta 1931. V veži galerije je razstavljen tudi znani portret pesnika Dragotina Ketteja, delo slikarja I. Vavpotiča.

Stavba galerije ima poleg obsežne avle dva razstavna prostora: veliko dvorano v gornji etaži in manjšo dvoranico v spodnji etaži. Obe sta namenjeni večjim ali manjšim ob-

časnim likovnim in zgodovinskim razstavam, ki so običajno združene z literarnimi in komornimi koncertnimi nastopi. Vsako leto se zvrsti v prostorih galerije do 20 večinoma likovnih razstav.

Galerijska zbirka obsega danes blizu 500 likovnih del, med njimi je 30 plastik in 185 olj. Ostalo so grafike, pasteli, bakrorezi itd. V zbirki sta najmočnejše zastopana oba novomeška slikarja: Božidar Jakac (roj. 1899) in pokojni Vlado Lamut. Precej obsežna je zbirka portretov fevdalcev iz 17., 18. in 19. stoletja iz nekaterih dolenjskih gradov (Hmeljnik, Pogance, Soteska), ki so pred zadnjo vojno imeli kar čedne zbirke umetnin. Osnovni namen galerijske zbirke je zbiranje del likovnih ustvarjalcev in tistih umetnin, ki zajemajo snov iz Dolenjske.

Oddelek narodnoosvobodilnega boja. V posebni stavbi Mej vrti št. 2, toda v neposredni sosesčini je razstavljena najobsežnejša muzejska zbirka, ki ponazarja nacionalni in socialni boj na Dolenjskem od konca avstro-ogrske monarhije do osvoboditve maja 1945. Težišče zbirke je na prikazu narodnoosvobodilnega boja 1941—1945 na Dolenjskem. V šestih razstavnih prostorih je predvsem s fotodokumenti prikazan razvoj in rast partizanskih enot na Dolenjskem. V prvem prostoru so razstavljene domicilne listine XII. brigadi in Gorjanskemu bataljonu, dalje zemljevid operacij partizanskih in sovražnih enot v roški ofenzivi od julija do novembra 1942 in zemljevid osvobojenega ozemlja v Sloveniji jeseni 1943.

Prvi del zbirke obsega dokumente od ustanovnega kongresa KP Jugoslavije leta 1919 v Beogradu, prek revolucionarnih delavskih manifestacij v Svobodi in Društvu kmečkih fantov in deklet, do druge svetovne vojne in okupacije. Okupatorjevi razglasi zahtevajo pokorščino in sodelovanje. Nemci začnejo izseljevati Slovence v Posavju in v vzhodnem delu Dolenjske. Osvobodilna fronta poziva k uporabi in razvije gosto mrežo krajevnih in terenskih odborov OF. Padejo prve žrtve okupatorjevega nasilja, formirajo se prve partizanske čete. Italijani obdajo Novo mesto z bunkerji in bodečo žico. Odgovor na vse številnejše partizanske akcije je velika italijanska ofenziva poletja 1942. V posebni vitrini so razstavljene izdelki internirancev na Rabu, fotografije govore o njihovem trpljenju. Številne fotografije kažejo boje raznih partizanskih enot na Dolenjskem vse do kapitulacije italijanske vojske 8. septembra 1943. Fotografije govore o predaji orožja v Novem mestu in odhodu Italijanov

Drugi del razstave kaže razvoj dogodkov po italijanski kapitulaciji prek nemške oku-

pacije do osvoboditve. Začne se z nemškim bombardiranjem osvobojenega Novega mesta oktobra 1943, sledi nemška okupacija in velika nemška ofenziva od septembra do novembra 1943 ter boji Cankarjeve brigade novembra 1943. Ena soba je posvečena partizanskim bolnišnicam, ki so delovale na Rogu in orožarskim ter tehničnim delavnicam v Starih žagah pri Dolenjskih Toplicah. Na posebnem panoju je prikazano delovanje belogardistične vojske v Novem mestu in okolici leta 1944. Zbirka predmetov in portreti partizanskih poveljnikov govore o deležu B. Jakca v narodnoosvobodilnem boju. Nadalje je prikazano šolstvo in kulturno-prosvetno delo na osvobojenem ozemlju, razstavljene so originalni tiski raznih partizanskih tiskarn. Hudi boji partizanskih enot z nemškimi in domobranskimi silami na Dolenjskem pripeljejo do osvoboditve Novega mesta dne 8. maja 1945. Celotno zbirko pa smiselno dopolnjujejo še različno orožje, kirurški instrumentarij iz partizanske bolnišnice, izdelki orožarsko-tehničnih delavnic, ciklostil, brošure, letaki, makete in načrti.

Sedanji razstavniki prostori Dolenjskega muzeja so postali že pretesni, način razstavljanja je zastarel. Sodobna muzeološka prezentacija v njih skoraj ni mogoča, ker so posamezni prostori premajhni in tudi tehnično niso dovolj ustrezno opremljeni. Zato bo treba misliti na gradnjo novih muzejskih razstavnih prostorov, v katerih naj bi bila na moderen način predstavljena dediščina materialne in duhovne kulture osrednje Dolenjske v njenem historičnem razvoju od prazgodovine do sodobne industrializacije. Težišče Dolenjskega muzeja pa bo slejkoprej ostalo na arheološki zbirki z odličnimi najdbami iz halštatskega časa. Prvi koraki v tej smeri, izdelava študijskih projektov, so že storjeni.

Tone Knez

Petindvajset let arhiva Slovenije

Šele pred četrto stoletje smo Slovenci dobili svoj osrednji arhiv, čeprav smo si to želeli že več desetletij. Prva slovenska vlada je tedaj izdala uredbo o ustanovitvi Osrednjega državnega arhiva Slovenije (od leta 1953 dalje Državni arhiv Slovenije, od leta 1966 pa Arhiv Slovenije). Ustanovitvena uredba je arhivu določila, »da zbira in hrani vse zgodovinsko in kulturno pomembne arhivske predmete in zbirke, zlasti take, ki se tičejo slovenskega narodnostnega ozemlja in slovenskega naroda.« Po določilih te uredbe je novi arhiv prevzel v svoje zbirke vse arhivsko gradivo, ki je bilo do takrat zbrano v Narodnem muzeju v Ljubljani. Že v prejšnjem stoletju so namreč obenem z zbiranjem muzealij ob

ustanovitvi Deželnega muzeja za Kranjsko leta 1826 začeli zbirati tudi arhivalije; s tem delom pa sta začela tudi Muzejsko društvo za Kranjsko, ust. 1839, in Historično društvo za Kranjsko, ust. 1844. Ko so v Gradcu leta 1868 ustanovili deželni arhiv za Štajersko, so kranjski deželni stanovi hoteli tudi v Ljubljani imeti poseben deželni arhiv. Do ustanovitve pa ni prišlo. Tudi v stari Jugoslaviji kljub prizadevanjem slovenskih kulturnih delavcev ni prišlo do ustanovitve slovenskega arhiva.

Šele nacionalna in socialna osvoboditev slovenskega naroda nam je dala osrednjo arhivsko ustanovo. Žal pa ob njeni ustanovitvi niso poskrbeli dovolj za prostore niti za osebe. Tako se je moral arhiv neprestano boriti z velikimi težavami tako glede prostora kakor tudi osebja. Ob ustanovitvi je arhiv dobil v uporabo samo prostore v Narodnem muzeju, v katerih je bilo arhivsko gradivo do takrat nameščeno. Omenjeni prostori so imeli skupaj 240 m² površine. Za osebe pa ni bilo na voljo niti enega posebnega prostora, saj smo šele po enem letu dobili eno samo sobo za upravo. Zato smo se morali neprestano truditi, da bi prišli do boljših in večjih prostorov. Toda vsi naši naporji so bili brezuspešni.

Na papirju smo sicer dobili nekaj odločb o dodelitvi prostorov, pri njihovi realizaciji pa se je vedno zataknilo. Šele leta 1953 je kazalo, da bo za daljšo dobo rešeno to vprašanje. Dobili smo namreč večino prostorov na Trgu revolucije 1. Tja smo takoj pomladi začeli seliti gradivo iz Narodnega muzeja in s podstrešja Narodne in univerzitetne knjižnice ter iz drugih neprimernih prostorov. Toda naše zadovoljstvo ni trajalo dolgo. Ko smo opravili že večino težaškega dela, smo dobili odlok, da moramo poslopje takoj izprazniti, češ da ga potrebujejo za Ljudsko skupščino. V zameno za to so nam dodelili — spet samo na papirju — celotno poštno poslopje na Levstikovem trgu. Dejansko smo dobili tam le 650 kvadratnih metrov površine v I. nadstropju. In tako smo se morali v istem letu še enkrat seliti. Sem smo mogli preseliti samo manjši del gradiva, ki smo ga že zbrali na Trgu revolucije 1 in ga namestili v policah. Gradivo, ki je ostalo na Trgu revolucije, smo morali preseliti s polic v kieti, kjer je ostalo — vsaj večji del — vse do leta 1965. Tako je postalo za dvanajst let nedostopno za kakršno koli uporabo. Šele leta 1965 smo dobili celotno poslopje, ko je bilo odkupljeno za 1.000.000 dinarjev.

Ker za nas preselitev na Levstikov trg ni pomenila končne rešitve naših problemov, smo začeli z akcijo za graditev novega arhivskega poslopja. Dobili smo lokacijo ob Ašker-

čevi cesti, izdelani so bili idejni načrti, a žal je ostalo samo pri tem. Pri odločujočih činiteljih ni bilo pravega razumevanja in zato tudi ne denarja. Prav tako so propadli še vsi drugi načrti, izdelani v povezavi starega poslopja z novim ob Zvezdarski ulici. Ni in ni bilo denarja in tudi ne razumevanja.

Vendar smo še nadalje poskušali rešiti svoj problem. Končno nam je le uspelo, da je Ljudska skupščina SRS v aprilu 1969 izdala Odlok o programu za financiranje obnovitve stavbe Arhiva Slovenije. Ta odlok predpisuje petletno obdobje za obnovo poslopja (1969 do 1973) za odobren znesek 5.569.280 dinarjev.

Takoj leta 1969 smo dali izdelati potrebne načrte. Ker se je pokazalo, da bi obnova trakta ob Rožni ulici stala preveč in bi še ne bila gotovo, da bi obnova povsem uspela, smo se odločili, da trakt porušimo, na njegovem mestu zgradimo novo dvonadstropno arhivsko skladišče in ga na dvoriščni strani razširimo za nekaj metrov. V tem skladišču bo dolžina polic 6.000 tm. Ko smo v avgustu leta 1969 dobili lokacijsko odločbo, smo omenjeni trakt takoj porušili. Sedaj pa so nastopile nepredvidene težave. Stanovalci hiš ob Rožni ulici so se pritožili proti gradnji in s svojimi pritožbami uspeli toliko, da je morala skupščina občine Ljubljana — Center obnoviti ves postopek glede izdaje lokacijskega dovoljenja. To je imelo za posledico, da se je vsa zadeva zelo zavlekla in smo šele konec oktobra tega leta 1970 dobili gradbeno dovoljenje. Z gradnjo smo začeli 26. oktobra tega leta, konec novembra smo morali prenehati, ker so nastopile nepredvidene težave v zvezi s financiranjem. Toliko o prostorih.

V tesni povezavi s prostori je tudi vprašanje osebja. Ob ustanovitvi je imel arhiv samo enega delavca — ravnatelja, ki je moral vse do leta 1953 sam opravljati vse administrativne posle. Leta 1946 se je število delavcev povečalo na tri in leta 1950 na 5. Šele leta 1953 je arhiv s preselitvijo na Levstikov trg dobil nove delavce. Danes ima arhiv 15 zaposlenih (8 strokovnih z visoko izobrazbo, 2 strokovna s srednjo, 2 pisarniška in tri pomožne).

Zaradi opisanih razmer — pomanjkanja prostora in denarja — arhiv ni mogel razviti nobenih tehničnih služb in je tako v tem pogledu med vsemi jugoslovanskimi republiški arhivi na zadnjem mestu. Dotacije drugim republiškim arhivom so daleč višje kakor dotacije našemu arhivu, čeprav se Slovenci tako radi bahamo s svojo kulturo. Kultura naroda se meri tudi po tem, kako skrbi za dokumente svoje preteklosti.

Ob ustanovitvi arhiva je bila dolžina zbrane arhivskega gradiva okoli 1.800 tm, danes ga je nad 9.000 tm. V 25 letih smo pridob-

bili 726 fondov v skupni dolžini nad 7.000 tm. Kljub manjšemu številu strokovnih delavcev je bilo opravljenega mnogo dela na vseh področjih arhivske dejavnosti. Uredili smo lepo število neurejenih arhivskih fondov. Da bi seznanili javnost z vsebino arhivskega gradiva, smo leta 1960 izdali Splošni pregled fondov Državnega arhiva LRS. Ta pregled smo dopolnili z novimi podatki v Vodniku po arhivih Slovenije, ki ga je izdalo Arhivsko društvo Slovenije leta 1965. Naši delavci so opravili pretežni del dela pri omenjenem vodniku. Ko je Skupnost arhivov Slovenije leta 1968 organizirala popis matičnih knjig, so pri tem začeli sodelovati tudi naši sodelavci.

V preteklih 25 letih je Arhiv Slovenije organiziral dve samostojni razstavi, leta 1955 in 1960. V večji meri pa smo sodelovali s svojim gradivom in nasveti pri razstavah, ki so jih priredili posamezni arhivi, knjižnice, muzeji, galerije in drugi.

Arhiv Slovenije ima dva oddelka: oddelek za strokovno obdelavo arhivskega gradiva in oddelek za zunanjo službo. Ta opravlja med drugim tudi nadzor nad registraturami republiških organov, zavodov, organizacij ter društev, katerih delovanje obsega vso republiko. Takih registratur je 250. Ker so po zakonu o arhivskem gradivu in arhivih tudi filmi arhivsko gradivo, smo pri arhivu ustanovili posebno zbirko filmov, ki šteje trenutno 62 enot. Arhiv ima svojo priročno knjižnico, ki šteje nad 4000 del v več kot 10.000 zvezkih. Pri arhivu je organiziran informacijski center za arhivsko gradivo, ki ga hranijo slovenski arhivi in drugi lastniki takega gradiva.

Naši delavci sodelujejo s svojimi članki in razpravami v zgodovinskih in arhivskih publikacijah.

Jože Maček

»NOVO MESTO« 1365—1965, *Prispevki za zgodovino mesta, Založba Obzorja Maribor, Dolenjska založba — Novo mesto, 1969; 235 strani.*

Z več kot štiriletno zamudo nam prihaja v roke zbornik razprav za zgodovino Novega mesta, ki bi moral iziti ob šeststoti obletnici nastanka mesta leta 1965. Uredniški odbor (Janko Jarc, Tone Knez, Jože Mlinarič, Jože Suhadolnik) je spremil zbornik s kratkim pojasnilom, v katerem je rečeno, da je bila prvotna, že nad petnajst let stara zamisel, naj bi naše mesto ob svojem šeststoletnem jubileju dobilo vsaj kolikor toliko popolno in sodobni stopnji zgodovinopisja ustrezno zgodovino. Čas, v katerem bi bilo treba pregledati številno in obsežno arhivsko gradivo, pa je bil prekratek in uredniški odbor se je odločil za zbornik razprav iz posameznih obdobj »zgodovinskega, gospodarskega, kulturnega in družbenega razvoja mesta« in sicer skozi ves čas njegove zgodovine.

Škoda je, da tudi ta načrt ni povsem uspel. Historične razprave praktično ne segajo prek 16. stoletja in tako v novejši čas posežejo le prispevek o novomeški križatiji in umetnostno zgodovinski orisi, strnjeno pa spregovorijo o novomeški preteklosti od ustanovitve mesta do začetka našega stoletja le uvodna beseda prof. Zwittera. Odprta ostanejo še mnoga vprašanja iz življenja Novega mesta v času upada v 16.—18. stoletju, zanimiv bi bil vsak kratek oris preteklosti in pomena novomeške gimnazije ali pa zapisek o političnih in gospodarskih dogodkih v 19. in začetku 20. stoletja. Uredniki zbornika tudi povedo, da je bilo zagotovljenih še več tehtnih razprav, ki pa jih avtorji »zaradi preobremenjenosti z delom niso utegnili pravočasno pripraviti za tisk«. Ta okrnjenost zbornika pa vsekakor ne zmanjšuje vrednosti v njem objavljenih razprav.

Uvodno razmišljanje »Ob šeststoletnici Novega mesta« je predavanje prof. dr. Frana Zwittera na akademiji na predvečer šeststoletnice mesta 1965. leta. Zanimanje za novomeško zgodovino, poudarja prof. Zwitter na tem mestu, sega že v konec 18. stoletja, več se je o njem pisalo ob njegovi petstoletnici, konec 19. stoletja pa je nastala obsežnejša Zgodovina Novega mesta, ki jo je 1891 napisal Ivan Vrhovec. »Vsa ta dela so pa ob vseh zaslugah, ki jih moramo priznati njihovim avtorjem... s stališča problemov, ki danes zanimajo zgodovinsko znanost, in s stališča metod... že davno zastarela.«

Že geografski značaj Novega mesta kot mesta na pomolu oz. na okljuku reke je bil

v prvih letih njegovega obstoja posebnega obrambnega pomena. Po mnenju dr. Zwittera sam talni načrt starega mesta kaže, da je bilo Novo mesto ustanovljeno kot naselje, ki nima v prvi vrsti agrarne funkcije in torej ne sodi med mesta, ki so se polagamo razvila iz vasi. Proces nastajanja mest in meščanstva je bil v slovenskih deželah v glavnem končan s 14. in 15. stoletjem. Novo mesto je tako nastalo razmeroma kasno, toda za razliko od starejših mest in trgov na Kranjskem ne le z ustno potrditvijo pravic, pač pa je bila ob ustanovitvi izdana posebna listina. Uvodno razmišljanje končuje dr. Zwitter s kratkim orisom razvoja mesta od nastanka do novejšega časa.

O najstarejši preteklosti novomeškega naselitvenega prostora piše Tone Knez (»Prag-zgodovina Novega mesta«). Po kratkem orisu zgodovine arheoloških izkopavanj zasleduje pisec življenje na področju Novega mesta od časa kulture žarnih grobišč, prek starejše železne dobe, »ko doseže Novo mesto med 7. in 5. stoletjem višek svojega razvoja in pomembnosti«. Nadrobno oriše nato še najdbe iz časa keltske poselitve, ki se konča z Latobiki. O rimskih najdbah piše v krajšem prispevku Sonja Petru. Obe skrbno napisani razpravi sta ilustrirani, Knezovemu tekstu pa so dodane še kronološke razpredelnice o arheoloških izkopavanjih in najdbah.

O nastanku Novega mesta govori razprava prof. dr. M. Kosa, ki je še posebej zanimiva zato, ker pisec popravi svoječasno (tudi svoje) mnenje, da Novo mesto *ni* nastalo po običajni razvojni poti: gradišče—gradec—tržišče—trg—mesto. Prof. Kos v svoji razpravi dokazuje, da sta kraja, ki ju listine omenjajo kot Gradec in Markstatt najtesneje povezana z mestnim nastankom. Podčrta zvezo med njima (Gradec—Gradišče in Markstatt—tržišče) in sklepa, da je »Novo mesto torej le do neke mere novo«. Novo namreč po pridobljenih pravicah in »oddelitvi od podeželja« in ne po nastanku, saj naj bi nastalo v bližini kraja, kjer se je že trgovalo. Ustanovitev Novega mesta leta 1365 je poteza v načrtni politiki Habsburžanov, ki so po izumrtju goriško-tirolske veje goriških grofov nasledili njihovo gospostvo na Kranjskem in jim je bilo Novo mesto postaja na poti, ki vodi od Ogrske proti morju.

O pomenu te trgovske poti in o razvoju trgovine do 16. stoletja govori razprava dr. Gestrina. Tudi Gestrin podčrta dejstvo, da se je v prostoru, kjer nastane Novo mesto, že trgovalo in da je bil že pred nastankom mesta prek Dolenjske živahen trgovski promet k morju. V 14. stoletju je postala trgovina

še intenzivnejša kot tudi napor Habsburžanov, da bi se utrdili na Kranjskem in si »utrlji pot do morja«. Nastalo mesto je tako pritegnilo promet z dveh pomembnih poti z zahoda (poti od Ljubljane prek Višnje gore in Trebnjega ter poti čez Bloke, prek Rašice in po dolini Krke), »na drugi strani pa sta se tedaj v mestu strnili tudi dve poti, ki sta prihajali z vzhoda, iz ogrskih in hrvatskih dežel«. Mesto je od ustanovitelja dobilo razmeroma obsežne pravice (pravico prisilne ceste, skladiščno pravo). Novomeščani pa so si izposlovali oprostitev mitnin na mitnicah v Kostanjevici, Višnji gori in Rašici.

Imena trgovcev iz Zagreba in Ogrske v primorskih mestih Trstu, Kopru, Izoli in Piranu dokazujejo, da je promet po ustanovitvi Novega mesta znatno narasel. Mnogi trgovci so se v Primorju celo naseljevali; avtor navaja več primerov za Piran. Okoli srede 16. stoletja so novomeški trgovci trgovali z Ljubljano in z Reko. Turška nevarnost in nastanek Vojne krajine pa sta poti in trgovini skozi Novo mesto odvzela njen pomen. V začetku 17. stoletja je Novo mesto izgubilo na pomenu, vendar prof. Gestrin ugotavlja, da je na »prehodu 16. v 17. stoletje... mogel ugotoviti vsaj devet Novomeščanov, ki se v viru izrecno označujejo kot trgovci oz., ki so ta poklic opravljali«.

Sergej Vilfan je za zbornik prispeval razpravo o novomeškem mestnem privilegiju iz leta 1365, objavil pa je tudi prepis in prevod privilegija s komentarjem. Dr. Vilfan se v razpravi mudi predvsem pri odnosu med kostanjeviškimi (ki je novomeškemu služil za vzorec) in novomeškim privilegijem. Med obema obstaja pomemben razloček v dejstvu, da je bil prvi podeljen že obstoječemu mestu, drugi mestu, ki je nastajalo; sestavljavci so del privilegija povzeli po kostanjeviškem, dodali pa so mu tudi člene z novimi pravicami. Dr. Vilfan potem, ko podrobneje analizira oba dela novomeškega privilegija, ugotavlja, da je »v novomeških dopolnilih kostanjeviškega vzorca mnogo več gibanja in dejavnosti kot v samem vzorcju«. Svoj zapisek sklence z ugotovitvijo, da je novomeški privilegij »po pomenu in moči, ki ju je imel v svojem času med najpomembnejšimi zapisi mestnih pravic v srednjeveški Sloveniji«.

Božo Otorepec objavlja »Prepis in prevod zamenjalne listine med Rudolfom IV. in stiškim samostanom« (Dunaj, 8. februarja 1365) in razpravo »Starejši mestni pečati in grb Novega mesta« z opisi in fotografijami pečatov. Ludvik Modest Golia piše o »Križatiji v Novem mestu« (današnji Dolenjski muzej), ki ima bogato zgodovino. Pisec se podrobneje ustavlja predvsem pri gospodarski moči in pomenu te novomeške podružnice nemškega

viteškega reda. Slede še tri razprave o umetnostno zgodovinskih spomenikih Novega mesta. Marjan Mušič piše o posameznih obdobjih pri nastajanju novomeške kapitelske cerkve (I. Rekonstrukcija prvotne cerkve, II. Prezbiterij s kriptoj in z zametkom zvonika kot torzo monumentalne zasnove, III. Združitev stare cerkvene ladje z novim prezbiterijem, IV. barokizacija cerkvene ladje in zvonika in V. Regotizacija zvonika). O štirih renesančnih nagrobnikih (danes so ohranjeni le trije), ki so nekoč stali v ladji frančiškanske cerkve, danes pa so vzdani pod tamkajšnjim zvonikom, razpravlja Emilijan Cevc. Sklepna razprava v zborniku je dr. Komelja pregled novomeške umetnostne preteklosti od srednjega veka do najnovejše dobe. Bibliografijo Novega mesta je pripravil Jože Mlinarič.

Zbornik, ki ga priporoča to poročilo, je sicer le delno pokrival problematiko novomeške preteklosti, toda v njem objavljene razprave so pomemben prispevek za zgodovino slovenskih mest.

Peter Vodopivec

Bašev zbornik. Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta, 5. (XL.) letnik. Maribor, Obzorja 1969. 572 str. 8°.

Peti zvezek nove vrste ČZN je bila sprva zamišljen kot jubilejni zbornik ob 70-letnici našega znanega zgodovinarja, etnografa, antropogeografa, arhivarja, arheologa, muzealca, prvega predavatelja muzeologije na filozofski fakulteti v Ljubljani, konservatorja in profesorja Franja Baša. Zaradi Baševe smrti je namesto jubilejnega moral iziti spominski zbornik, v katerem je kar 50 avtorjev z daljšimi ali krajšimi prispevki počastilo Bašev spomin. Tako je nastal doslej najboljše in tudi najkvalitetnejši letnik ČZN.

Prva četrtina zbornika govori o Baševem življenju in delu. Na uvodnem mestu je obsežen prispevek Janka Glaserja, kjer je opisana Baševa življenjska pot, ob tem pa je zlasti poudarjen njegov dolgoletni boj za pridobitev mariborskega gradu v kulturne namene. Sledi pregled celotne Baševe bibliografije (prek 700 enot), ki jo je pripravila Ivanka Žmavc-Baranova. Bogatemu opusu Baševih del je dodana še literatura o Franju Bašu, medtem ko so podatki o recenzijah njegovih del navedeni pri posameznih delih. Baševu arheološko dejavnost je opisal Stan-ko Pahič in to od njegovih teoretičnih posegov v domačo arheološko problematiko do terenskih raziskovanj, ki se jih je kasneje loteval. Pahič naglašja, da je bila arheologija sicer za Baša stranska veja njegovega širokega udejstvovanja, vendar je tudi tu poka-

zal resno zavzetost za odkrivanje zgodovinske resnice. O Bašu kot muzealca, ki je pred vojno uredil mariborski muzej, po vojni pa še ptujskega, in poleg tega zasnoval novo zvrst muzejev pri nas t. im. tehnični muzej, piše Bogo Teplý. Melitta Pivec-Stelè se ga spominja v zvezi z zborovanji slovenskih zgodovinarjev, za katera je dal predlog že leta 1938 in na katerih je dolgo tudi aktivno sodeloval. Eman Pertl obuja spomine na Baša kot gimnazijskega profesorja, Roman Savnik opiše Baševo mesto v naši geografiji, Niko Kuret ga prikaže kot etnografa, Antoša Leskovec kot prvega arhivarja mariborskega arhiva, Franjo Sevnik njegov prispevek za razvoj gozdarskega muzeja, Albert Štruna pa njegove zasluge za razvoj Tehničnega muzeja Slovenije.

Sledijo članki in razprave z najrazličnejših znanstvenih področij, na katerih se je udeleževal pokojni profesor Baš. S področja arheologije je razprava Toneta Kneza o Spodnjem Posavju v prazgodovini, kjer avtor naglašja pomembno vlogo tega prirodnega križišča na jugovzhodnem robu Slovenije ob »brežiških vratih«, ki je že v prazgodovini zaradi svojevrstne lege sprejemalo in posredovalo najrazličnejše vplive z vzhoda. Članek Balduina Sarie Loca fornicata — pisan je v nemščini — je prispevek k urbanizmu Poetovia ob njegovi 1900-letnici. Iva Mikl-Curkova pa objavlja članek z naslovom Urbanistični razvoj antičnega Poetovia.

S srednjeveško historično problematiko se ukvarja več avtorjev. Sergij Vilfan in Pavle Blaznik posegata v zgodovino Ptuja, prvi s prispevkom Pristojnost ptujskega deželjskega sodnika po urbarju iz leta 1322 in po ptujskem statutu, kjer popravlja nekatere starejše interpretacije; Pavle Blaznik pa podaja topografijo srednjeveške ptujske dominikanske in minoritske hubne posesti v jeseniškem uradu. Red za Brežice in Sevnico iz leta 1381 analizira Milko Kos, Jože Koropec obravnava srednjeveško deželnomaršalsko framsko gosposčino, Vladimir Bračič pa zunaj Haloz ležečo posest gospodične Borl v luči imenjske cenitve iz leta 1542 (isti avtor je v eni izmed prejšnjih številčk ČZN obravnaval vzhodni del Haloz v luči tega cenilnega zapisnika).

Med najzanimivejše prispevke sodi polemična razprava Boga Grafenauerja z naslovom Zgodovinarjeva paralegomena k novi izdaji Freisinških spomenikov. Ti so namreč ponovno izšli leta 1968 pri Münchenskem založniku Trofeniku s kritičnimi pripombami R. Kolariča in J. Pogačnika. Grafenauer najprej povzema rezultate dosedanjih raziskav o tem problemu, potem pa se loteva kritične presoje nove izdaje ter ugotavlja, da bo mogoče o spornih vprašanjih priti do večje jas-

nosti le z vnovično vrnitvijo od izoliranega jezikoslovnega raziskovanja h kompleksnemu raziskovanju, pri čemer bo moralo biti težišče na zgodovini teksta, v nasprotju s tem se nova izdaja omejuje le na jezikoslovje.

Z gospodarsko zgodovino se ukvarja več avtorjev. Tako je Ignacij Voje obdelal trgovske stike med Dubrovnikom in slovenskimi kraji v drugi polovici 15. stoletja in v začetku 16. stoletja. Ferdo Gestrin je dal prispevek h gospodarski zgodovini Ptuja v prvi polovici 16. stoletja, ko Ptuj ni bil le postojanka za lokalno trgovino, marveč tudi za prehodno trgovino na velike razdalje tj. iz hrvatskih in ogrskih dežel proti Benetkam in Italiji sploh. Na podlagi bogatega gradiva iz Pesara je Gestrin zanimivo popisal posege tujih, posebej italijanskih trgovcev na slovensko ozemlje. Tudi Jože Šorn je počastil Bašev spomin s kratkim prispevkom iz gospodarske zgodovine Ptuja. Njegov članek nosi naslov Ptujski komerčni uradnik in prikazuje aktivnost komerčnih konsesov v desetletju 1762—1772, ko so dosegli višek. Antoša Leskovec v sestavku Mitnina in mitnice v Mariboru analizira stare mitninske predpise, ki segajo v 13. stoletje, ter spremlja zgodovino mariborskih mitnic do začetka leta 1903, ko so bile ukinjene. S pripovednim izročilom o idrijskem rudniku pa se ukvarja Gerhard Heilfurth.

Socialnih problemov v 17. stoletju pri nas se loteva Gerhard Pferschy z nemško pisano razpravo o vzrokih in posledicah kmečkega upora v Novem kloštru leta 1635. Podkrepjeno z arhivskim gradivom avtor dokazuje, da je bila udeležba podložnikov dominikanskega samostana v Novem kloštru pri Celju v omenjenem kmečkem uporu posledica leta 1624 vpeljane dnevne robote. Izpod peresa pokojnega Franceta Goršiča je v Baševem zborniku razprava Birištvo in biriško izrazoslovje v socialni zgodovini Slovencev.

V politično zgodovino 19. stoletja posegajo štirje avtorji. Marijan Britovšek opisuje politični nastop dr. Antona Füstera v marčnih dneh 1848 na Dunaju. O revolucionarnem Füsturu, sicer profesorju teologije in pedagogike na dunajski univerzi, pripravlja Britovšek še izčrpnjšo študijo, ki bo izšla kot posebna knjiga. Taborska gibanja na Slovenskem se dotikata Dušan Kermavner s prispevkom O prepovedi gorenjskega tabora in o bohinjskem uporu, ter Vasilij Melik, ki z razpravo Klerikalno-liberalna trenja in konec taborov daje nov odgovor na vprašanje, zakaj so tabori na Slovenskem po letu 1870 nenadoma prenehali. Dolgo je namreč v našem zgodovinoписju prevladovalo mišljenje, da so se liberalni mladoslovenski krogi ustrašili radikalizma kmečkih množic; v nasprotju s tem

Melik poudarja, da so bili tabori predvsem nacionalne, ne pa socialne narave, da torej interesi mladoslovencev niso bili ogroženi od spodaj, ampak je vzrok iskatelj zlasti v vedno večjem razdorju med klerikalno in liberalno strujo in v dejstvu, da je klerikalni tabor pričel ustanavljati lastne organizacije in se povezovati z nemškimi konservativci. Kratak zapisek Branka Rudolfa o korespondenci Ane Sernece je prav zanimiv in opozarja, da je tudi take vrste gradivo za naše zgodovinske marsikdaj lahko koristno.

V čas NOB posega le en avtor. Zdenka Rogl je pripravila okupatorske dokumente iz arhiva Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru.

V zborniku je zastopana tudi zgodovina šolstva in knjižničarstva. Jan Šedivý piše o borbi za višjo šolo v Mariboru pred 150 leti, Niko J. Vrabl pa o zgodovini ljudske knjižnice v Mariboru.

Nekaj je zelo zanimivih literarno-zgodovinskih prispevkov. Franc Šebjanič se že vrsto let ukvarja s problematiko naših protestantskih piscev v Prekmurju. V svojem prispevku Agenda Vandalica — prekmurški tisk v 16. stoletju informira bralce, da se iz ohranjenih pisem pastora Mihaela Barkoša more sklepati, da je Agenda Vandalica eden prvih tiskov, namenjen prekmurskim protestantom, tiskal ga je verjetno Janez Mandelc, žal nam niti avtor Agende, niti njena podrobnejša vsebina nista znana. Marijan Smolik je prispeval članek z naslovom Grgur Mekinič in njegovi pesmarici 1609 in 1611. Gre za dve protestantski pesmarici, ki ju hrani ljubljanska semeniška knjižnica in ju hrvatska literarna in glasbena zgodovina doslej še nista registrirali. O istem protestantskem piscu, začetniku slovstva pri Gradiščanskih Hrvatih in doslej znanem le pod imenom Pythiraeus piše še Ivan Škafar. Tako za zgodovinarje kot za slaviste bo zanimiva razprava Janka Orožna o lastnih imenih v severnem pasu celjske kotline.

Vrsta prispevkov je posvečena Bašu-etnografu. Zmaga Kumer analizira štajersko »Pesem od kovača«, Franc Minařik piše o pohorskih stekloslikarjih in poslikanem steklu; o narodopisju in njegovih problemih nasploh pa piše Niko Kuret. Tudi Milovan Gavazzi je prispeval članek Ognjišna peč slovenskoga-hrvatskoga graničnega področja, Milenko S. Filipović pa sestavek z naslovom Dolapi ili kola za navodnjavanje u Jugoslaviji. Zelo zanimiva je tudi razprava Marjana Mušiča Vizionarna rekonstrukcija in tipologija poljanskih ovčnjakov še zlasti, ker so z opustitvijo čredništva ovčnjaki izginili. Drago Mušič pa nam je v posebnem sestavku predstavil slovenskega rojaka J. M. Žagarja, dok-

torja medicine, fizika, epidemiologa in avtorja mnogih razprav, ter posebej opozoril na etnografsko in ljudskomedicinsko gradivo v njegovih delih. V to vrsto razprav moremo šteti še razpravo Petra Vlahovića Pojave incestne i društvene endogamije kod nekih jugoslovenskih etničkih grupa.

Baševemu zborniku so tudi umetnostni zgodovinarji prispevali svoj delež. France Stelè govori o spomeniškem varstvu v Sloveniji do 1941, kjer je bil pokojni Baš od leta 1932 dalje vseskozi dragocen sodelavec. Jože Curk opiše vedute štajerskih trgov in mest, Marjetica Šetinc pa v prispevku Nekaj del graških in augsburških zlatarjev na Slovenskem Štajerskem obravnava doslej še malo obdelano področje iz zgodovine umetne obrti. Stenski tabernaklji v prekmurskih cerkvah so pritegnili pozornost Ivana Zelka, ki nam je opisal 6 cerkva z ohranjenimi romanskimi oziroma gotskimi stenskimi tabernaklji (po tridentinskem koncilu je tabernakelj tudi pri nas v glavnem nameščen v glavnem oltarju). Marjan Zadnikar se je lotil raziskave pleterskih »štimanic«, ki so med prvimi znanimi v Evropi, služile pa so kot akustičen pripomoček. Sergej Vrišer v prispevku Uniforme narodne garde na Slovenskem v letu 1848/49 najprej podaja splošne podatke o vlogi in organizaciji narodne garde, sledijo opisi uniform pehotnih in konjeniških enot ter akademskih legije.

Večina sestavkov ima povzetke v slovenskem in še v enem od tujih jezikov, po trije prispevki pa so pisani nemško oz. srbohrvaško.

Ob koncu pregleda vsebine Bavševga zbornika je treba poudariti, da pomenijo članki o Baševi osebnosti in njegovi mnogostranski dejavnosti pa tudi vsi drugi raznovrstni znanstveni prispevki lepo počastitev človeka, ki je imel tako velike zasluge za napredek kulturnega in znanstvenega razvoja Maribora in njegove širše okolice.

Olga Janša

Ars Sloveniae — Marijan Zadnikar, Romanska umetnost, MK 1970.

V primerjavi z drugimi knjigami iz zbirke *Ars Sloveniae* zajema ta knjiga vse zvrsti romanske umetnosti. Dr. Marijan Zadnikar je romansko arhitekturo obdelal že v svoji doktorski disertaciji z naslovom *Romanska arhitektura na Slovenskem*, DZS, Ljubljana 1959. V tej razkošnejši priredbi zgodovine romanske umetnosti pa je na kratko obdelana tudi romanska plastika (kolikor ni že skupaj z arhitekturo), stensko slikarstvo, miniaturo in gradivo o pečatnikih in novcih.

Avtor se na začetku na kratko pomudi pri predromanskih spomenikih. Vodilna zvrst romanske umetnosti pri nas je pač arhitektura, ki je po avtorjevi zaslugi tudi najbolj obdelana. Spomenike je pisatelj po umetnostnogeografski metodi razdelil tipološko. Sakralno arhitekturo je razdelil še posebej na samostansko, kjer ima primat Stična (1136), končuje pa to obdobje Kostanjevica na Krki (sreda 13. stoletja). Stična še spominja na starokrščansko baziliko, Kostanjevica pa že kaže gotske elemente. Samotnim samostanskim cerkvam delajo konkurenco triladijske župnijske cerkve (Maribor, Mošnje, Šmarje na Dolenjskem itd). Enostavnejše so enoladijske cerkve s polkrožno apsido (Zgornja Draga pri Stični) in enoladijske cerkve s kvadratnim prezbiterijem. Zanimiva specialiteta so enoladijske cerkve z »vzhodnimi zvoniki« (med ladjo in prezbiterijem), ki se strnjeno pojavijo na zahodnem Štajerskem in so prišle k nam s severa. Posebno poglavje so spomeniki »istrske skupine« in pa posamezni romanski unikati, kot je kripta v Hočah, nekatero kostnice (centralnega tlorisa), Mali Grad v Kamniku itd. Profano romansko arhitekturo opazimo predvsem v slovenskem Primorju v mestih. Pri grajskih kompleksih gre predvsem za zasnovo donjona, ki pa se nam v čisti romanski obliki ni ohranil nikjer.

Večina naših romanskih spomenikov je vezana na premožne naročnike, ki so tako posredno z importom diktirali tudi stil arhitekture. Kljub skromnosti so naši romanski spomeniki zanimiv in raznoličen kamenček v velikem evropskem mozaiku romanske umetnosti.

France Stukl

Ars Sloveniae — Ivan Komelj, Gotska arhitektura, MK 1970.

Razen dr. Ivana Komelja, ki je naš najbolj znani raziskovalec gotske arhitekture, se s tem obdobjem ukvarjajo oz. so se ukvarjali še dr. France Stele, dr. Emilijan Cevc in tudi že pokojni Jože Gregorič. Avtor te knjige je združil prejšnja prizadevanja s tega področja in rezultat je ta knjiga, ki tudi z uspešnimi slikovnimi ponazorili prikazuje našo gotsko arhitekturo.

Gotika nastopi pri nas sredi 13. stoletja, v detajlih jo najdemo še v 17. stoletju. Najlepše se da zasledovati razvoj te umetnosti na spomenikih sakralne arhitekture. Šilast lok in rebrost obok še ne dajeta pečata gotskega prostora. Romansko prostorsko vzdušje se drži še daleč v gotsko dobo zlasti pri cerkvenih ladjah (Crngrob) kljub gotskim arhitekturnim členom. Zato pa po novem obdela gotika prezbiterij, bodisi kot t. im. kratki ozi-

roma kot dolgi kor. Tu pridejo do izraza gotski elementi zunaj in znotraj pa tudi sama oblika prezbiterija (triosminski zaključek) se bistveno razlikuje od romanske apside. Zrela gotika teži k centralizaciji prostora (ladje in prezbiterija) in rezultat tega so t. im. dvoranske cerkve v drugi polovici 15. stoletja na Kranjskem.

Deželska razbitost se kaže pri nas tudi v gotski arhitekturi. Tako doživi Štajerska višek v 14. in začetku 15. stoletja. Na Gorenjskem se zrela gotika prebudi šele v drugi polovici 15. stoletja (dvoranske stavbe).

Razvojno gre princip pri sakralni arhitekturi od tektonsko razkosanega prostora k poenotenju prostornine (dvoranske stavbe).

V profani arhitekturi se šilast lok in rebrost obok udomačita v gradovih, mestnih obzidjih, stanovanjskih stavbah in celotnih urbanističnih kompleksih. Razvojno teži profana arhitektura od prostorske koncentracije mas (še vpliv romanskega kubusa) k diferenciaciji stavbnih mas.

France Stukl

Nace Šumi, Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem, Slovenska matica, Ljubljana 1969; 172 strani, 111 reprodukcij, povzetek v francoščini.

Slovenska matica je tokrat objavila že tretje delo našega znanega strokovnjaka za renesančno in baročno obdobje, zlasti za arhitekturo, dr. Naceta Šumija. Prva je izšla Baročna arhitektura (1961), Arhitektura XVI. stoletja je izšla leta 1966, lani pa pričujoča knjiga. S to knjigo je končan pregled arhitekture med gotiko in 19. stoletjem pri nas. Bistvo avtorjevih tez najdemo zlasti v uvodnem in sklepnem poglavju. Pisec je obdelal célo 17. stoletje, zato se ni mogel poslužiti enotnega naslova glede stila tega obdobja, ki prehaja od poznorenesančnih elementov preko manierističnih posebnosti v barok.

Kot v drugih dveh knjigah se je avtor posluževal principa kvalitete, saj izdela svoje sklepe na razvojno najpomembnejših (kvalitetnih) arhitekturah. Principi veljajo za sakralno in profano arhitekturo. Ne ločuje dela tujih in domačih mojstrov, saj se je stil obojih podredil slovenskemu prostoru in tradiciji pa tudi naročniku, ki je bil dostikrat zelo razgledan. Zgledi arhitekture 17. stoletja so večinoma importirani. Večini arhitektur ne poznamo avtorjev. Prevladujejo dela italijanske smeri. Nekaj naših spomenikov je evropskega pomena (Jakobova cerkev v Ljubljani, Hrastovec itd.).

Razprava je razdeljena glede na posamezne značilnosti v tri obdobja. Prva doba obsega čas od 1600—1640 z najtehtnejšim desetlet-

jem med 1630—1640; drugo obdobje sledi do 1670; tretja doba obsega čas med 1670—1700.

V prvem obdobju se uveljavijo v sakralni arhitekturi tri zvrsti dvoranske stavbe: enoladijska stavba, dvorana s kapelami ali triladijski prostor. Izvor teh »protireformacijskih« stavb je iskati prek Italije nazaj v gotiko. Enoladijski tip pri nas lepo sledi poznogotski podružnici, večje preobrazbe doživi le pri obokanju in pri drobnih arhitekturnih členih. V profani arhitekturi dobiva grad ali dvorec stanovanjski značaj, s poudarkom na vhodnem licu (začetek baročne fasade).

V drugem obdobju zaživi zopet centralni cerkveni prostor, ki pa se pozneje razpotegne, ohrani pa centralizem tudi pri pravokotno zasnovanih tlorisih (kapele). Pri profani arhitekturi zmaga moč osi. To je tudi čas, ko se razvijejo »čebulaste« strehe na zvonikih, pa tudi na cerkvenih stavbah samih. Ta značilni moment še danes tako pestri našo pokrajino. Posamezni arhitekturni členi: pilastri, profili, stuk itd., ki žive že od začetka stoletja, dobe sedaj svoj plastični značaj. Arhitekturni lupini priskoči v notranjosti na pomoč tudi iluzionistično slikarstvo. Višina prostorov, ki jo je manierizem pretiraval, se zniža na normalna razmerja.

Tretje obdobje razvija dotedanje tipe arhitektur, diferencira pa jih po pokrajinah, kjer Primorska gradi strogo tektonsko, Kranjska ohrani trdno kompozicijo, Štajerska pa se že kompozicionalno arhitekturno razigra. Primorska razvije enoladijski tip cerkvene stavbe, Kranjska pa variira s centralno zasnovo.

Sedemnajsto stoletje da že vse arhitekturne oblike, ki jih v polni meri dožene barok v 18. stoletju.

Ob izidu prve Šumijeve knjige, Ljubljanske baročne arhitekture, se je pojavilo vprašanje, ali metoda dela (samo kvalitetni spomeniki) ustreza in upravičuje naslov. Isto vprašanje je aktualno tudi pri tej knjigi. Vendar iz Šumijevih tez lahko sklepamo, da si stil in kvaliteta spomenikov podajata roko. Ob kvalitetnem spomeniku so sopotniki, ki pa so od njega odvisni. Kljub topografskim pomanjkljivostim nam vse tri Šumijeve knjige dobro služijo pri proučevanju arhitekturne tvornosti med gotiko in 19. stoletjem.

France Stuki

Jože Curk, *Ozemlje slovenjebistriške občine, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov št. 12, Ljubljana 1968, 30 strani*

Ta vodnik se po zasnovi nekoliko razločuje od drugih vodnikov iz te zbirke. Ne obravnava namreč umetnostnozgodovinskih objek-

tov enega kraja, temveč celo vrsto spomenikov v eni občini.

Jože Curk nam predstavi bistriško območje najprej geografsko, nato pa še historično. Tako izvemo, da je občina pokrajinsko zelo razgibana, zato tudi naselitev ni potekala povsod istočasno in pod enakimi pogoji.

Najbolj podrobno je obdelano samo mesto, katerega zgodovina je kronološko prikazana od antike, ko je bila Bistrica le malopomembna naselbina ob križišču cest proti Celju, Mariboru in Ptujju, prek srednjega veka, ko je 1313 Bistrica postala mesto, pa do novega veka, ko se je mesto vse bolj širilo in gospodarsko razvijalo.

Stara mestna zasnova je sicer ostala ohranjena do danes, hiše pa — razen morda po zasnovi — niso starejše kot iz konca 18. stoletja, ko je mesto popolnoma pogorelo. Toda kljub temu je veliko meščanskih arhitektur, ki so vredne ogleda, zato nam jih avtor podrobneje opiše. Spotoma se na kratko pomudi še pri opisu cerkve Marije sedem žalosti, ki je bila sprva mestna cerkev, v prvi polovici 17. stoletja pa je bila prepuščena minoritom, ki so poleg cerkve sezidali še samostan.

Grad je bil že od druge polovice 13. stoletja sedež deželškega (ne »deželnega«) sodišča. Sprva je bil deželnoknežji, proti koncu 16. stoletja je prešel v last rodbine Vetter von der Lilie, v prvi polovici 18. stoletja pa so ga kupili Attemsi. Vsakokratni lastniki so grad prilagajali svojim potrebam, zato od srednjeveške grajske arhitekture ni ohranjenega ničesar; danes ohranjena grajska zgradba je v glavnem iz prve polovice 17. stoletja, notranja poslikava pa je baročna iz leta 1721, delo Ignaca Flurerja. Zahodno od grajskega poslopja se razprostira park, ki pa je danes zelo zapuščen.

Avtor nas vodi še mimo nadaljnjih hiš k župni cerkvi sv. Jerneja; cerkev se sicer omenja že v 13. stoletju, a današnja zunanja podoba cerkve je neorenesančna, notranja pa baročna. Notranja oprema je po večini delo Holzingerja, pri poslikavi cerkve je sodeloval tudi Flurer. Cerkev hrani v glavnem oltarju dragoceno Kremser-Schmidtovo sliko »Poveljanje svetega Jerneja«.

Nadaljnje strani — skoraj dve tretjini vodnika — opisujejo zanimive raztresene kraje v občini, razvrščene po treh poteh: prva pot pelje v kraje v severovzhodnem delu občine, druga poteka ob Dravinji v zanimive kraje, kot so Studenice, Makole, Štatenberk itd., ob tretji so kraji v zahodnem delu občine. (Če se pri Studenicah že omenja kmečki upor leta 1635, bi ne bilo odveč, omeniti tudi upor iz leta 1515, ko so kmetje zavzeli Studenice in jih je tukaj Herberstein razkropil. Štaten-

berk pišemo običajno s -k; »Wildhausi« so očitno Viltuški, »Devini« pa devinski gospodje.)

Literatura ni nikjer navedena. Nekateri podatki so verjetno vzeti po Pircheggerju, pri katerem pa je ponekod govora le o domnevah.

Zemljevid občine je pregleden, zemljevid Slovenske Bistrice pa je precej skop.

Irena Vilfan

Kranj, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov št. 19, Ljubljana 1969, 30 strani

Knjižica je razdeljena v pet poglavij in so pri njej sodelovali štirje avtorji.

A. Valič nam odkriva prazgodovinsko podobo mesta. Najstarejši ostanki naselitve segajo v čas mlajše kamene dobe (o. l. 2000). Sledovi stalne naselitve so se nam ohranili iz obdobja Ilirov na istem mestu, kot se je dobro tisočletje kasneje razvil srednjeveški Kranj, to je na jeziku med Savo in Kokro. V rimski dobi Kranj ni imel pomembnejše vloge, zato so tudi arheološke najdbe le minimalne. Materialni ostanki (zlasti grobovi) iz zgodnjega srednjega veka, to je iz langobardske dobe, so pa zelo številni in pričajo o langobardski naseljenosti na tem področju do konca 6. stoletja. Langobardi naj bi Kranj v tem času vključili v svoj obrambni sistem proti navalom Slovanov, ki so bili od začetka 7. stoletja vse številnejši. Poseben pomen posvečuje avtor staroslovanskemu skeletnemu grobišču pri farni cerkvi iz časa od 9. do 12. stoletja (staroslovansko v 12. stoletju?).

V naslednjem poglavju M. Žontar na pregleden način prikazuje zgodovinsko podobo mesta od zgodnjega srednjega veka do druge svetovne vojne. Kranj je bil kot sedež mejnega grofa že zgodaj pomembna naselbina. Mestne pravice je dobil Kranj v prvi polovici 13. stoletja od grofov Andeških, obzidali pa so ga verjetno šele v 15. stoletju. Zelo natančno oriše avtorica kranjsko mestno samoupravo do upravnih reform Marije Terezije in Jožefa II. Gospodarsko pomembnejše je postalo mesto v dobi zgodnjega kapitalizma, ko se je razvila mestna, predvsem pa domača obrt na podeželju. Obrt je začela propadati, ko je proti koncu stoletja stekla gorenjska železnica. Na kratko se avtorica pomudi še pri kulturnem življenju Kranja v 19. stoletju, nato pa še prikaže razmere v Kranju med obema vojnama, ko je KP že prevzemala pomembno vlogo pri organiziranju kranjskih delavcev.

Na naslednjih treh straneh A. Benedičič podrobno oriše obdobje NOB v Kranju in

njegovi okolici od začetka nemške okupacije, ko je bil Kranj sedež nemških organov v osrednji in spodnji Gorenjski, prek prvih začetkov in uspehov organiziranega odpora do končne zmage. Organizirane akcije kranjskih partizanov so mnogo prispevale h končnemu uspehu NOB na Slovenskem.

Oris urbanističnega razvoja mesta je naslov naslednjega poglavja. V njem C. Avguštin išče jedro mestne naselbine na prostoru današnje farne cerkve (kjer je prej stala mnogo starejša zgradba) in na obzidanem prostoru okrog nje, ki je obsegal pokopališče in okoliške stavbe. Avtor ugiba, kje bi mogoče stali krajišnikov grad: ali ob Kokri v Tavčarjevi ulici ali — kar se mu dozdeva bolj verjetno — nad savskim mostom, na prostoru, kjer so imeli freisinški škofje svojo utrdbo. Avtor razlaga tloris mestne tržne naselbine, ki se je razvila v teku srednjega veka. Po njegovem mnenju je piramidalna veduta Kranja edinstvena pri nas in v Srednji Evropi.

Na naslednjih straneh nas avtor vodi po starem delu mesta, pri tem opozarja na zasnovo mesta in nam razlaga najpomembnejše mestne stavbe: mestno hišo, župno cerkev, cerkev na Pungertu itd.

Kljub temu, da je vodnik kolektivno delo, je njegova zasnova dovolj enotna. Za nekatere njegove dele so imeli avtorji na razpolago dovolj izčrpane prejšnje raziskave (zlasti Žontarjevo zgodovino Kranja), drugi deli pa vsebujejo deloma nove ugotovitve, deloma nove razlage.

Irena Vilfan

Ivan Komelj, Sevniški grad in Lutrovska klet, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov št. 20, Ljubljana 1969, 22 strani

Preden preide avtor k nadrobnejšemu umetnostno-zgodovinskemu opisu gradu, se na kratko pomudi pri njegovi zgodovini. Tako izvemo, da so kraj Sevnica sprva imeli neki bavarski plemiči, nato grofica Hema in njen rod, od leta 1043 naprej pa salzburški škofje, ki so jo imeli do konca 16. stoletja, ko ga je kupil Ignac Moškon. Grad je v svoji nadaljnji zgodovini še večkrat menjal gospodarje.

Po upodobitvah do konca 18. stoletja je grad imel štirikoten stolp, ki danes na zunaj ni več viden; tudi prvotno visoko obzidje je bilo znižano. Tloris gradu kaže, da je bil štirioglati stolp najverjetneje prvotna — poznoromanska ali zgodnjegotska grajska stavba. Bistveno se je grad povečal šele v prvih desetletjih 16. stoletja, ko so vse pogostejši turški vpadi prisilili gospodarje, da so svoj grad prilagodili tedanjim vojaškim potrebam. Od-

tlej ima grad renesančno podobo: pravokoten je s štirimi okroglimi ogelnimi stolpi. Grad je bil konec 16. stoletja, ko je ponovno menjal gospodarje, zopet prezidan: spremenjeno je bilo dvorišče, vhod je bil prestavljen in grad je postal enotnejši. Namesto obrambne pa je dobil tudi novo funkcijo, postal je udobna rezidenca novih gospodarjev Moškonov. Medtem ko je baročna doba spremenila podobo gradu le v notranji ureditvi in opre- mi, je lastnik gradu v prvi polovici 19. sto- letja, J. H. pl. Rebenburg, predvsem spreme- nil zunanji videz gradu s tem, da je odstra- nil sledove utrd in da je uredil daleč nao- krog gradu park. Tudi notranjščina je bila v tem času spremenjena »v smislu novoro- mantičnih teženj«.

Ko nas vodi po gradu, kakršen se je ohran- il do danes, avtor opiše še nekaj umetnost- nozgodovinskih znamenitosti: portal, plastike v veži, arkadno dvorišče, stopnišče, kapelo ter druge grajske prostore. Park okrog gra- du, ki so ga nekdanje krasile eksotične rastli- ne, danes pa je zelo zapuščen, nameravajo ga zopet obnoviti.

Lutrovska klet, ki stoji na jugovzhodnem delu grajskega griča, nam avtor opiše kot na zunaj dokaj preprosto zgradbo, ki je bila že prvotno grajena za kulturne namene. Zelo ver- jetno je bila preurejena v grobnico lastnikov Moškonov. O tem, kdo je dal postaviti lute- ransko molilnico, avtor ugiba in ne postavlja nikakršnih sklepov. Kar pa zadeva arhitek- turo in arhitekturno okrasje, jo primerja z arhitekturo Jurijeve kapele na ljubljanskem gradu po načrtih iz 70 let 16. stoletja. Dati- ranje ostaja precej široko: druga polovica 16. stoletja. Posebna pozornost je posvečena sten- skim slikarijam, ki se ikonografsko ne razlo- čujejo dosti od tedanjih poslikav v drugih naših cerkvah. Pisec se sklicuje na ugotovi- tev prof. Steleta, ki se je prvi natančneje ukvarjal s temi slikarijami, da so v Lutrov- ski kleti naslikani zlasti evangelijski prizori, pač v smislu luteranskega nauka. Slike so dokaj redek primer za uporabo oljne tempe- re, niso pa natančneje datirane: po slogu jih avtor označuje kot izrazit primer manieriz- ma v slikarstvu 16. stoletja. Uspešni restav- ratorski posegi so pripomogli do tega, da sli- karije tega edinstvenega renesančnega spo- menika niso popolnoma propadle.

Na kratko se avtor knjižice pomudi nato še pri trgu samem in opiše še tri objekte: žup- nijsko cerkev, Florijansko cerkev in spodnji grad.

Uganka Lutrovske kleti sicer ni razvozla- na, to pa morda le še poveča privlačnost knji- žice, ki bo marsikaterega bralca zvalila na ogled sevniškega gradu in njegove skriv- nostne Lutrovske kleti.

Irena Vilfan

Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867—1968. Ljubljana. Republi- ški svet Zveze sindikatov Slovenije, 1969. Str. 191

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in Republiški svet Zveze sindikatov sta v poča- stitev 50-letnice ustanovitve KPJ — ZKJ, SKOJ in sindikatov izdala Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867 do 1968. Čas, ki ga Oris zajema, so avtorji raz- delili v štiri obdobja. Kronološki oris dogod- kov za prvo obdobje od 1867 do 1918 je pri- pravil Pavel Dobrila, za obdobje od 1918 do 1945 Alenka Nedog in Milica Kacin-Wohinz, za obdobje narodnoosvobodilne borbe 1941 do 1945 Štefka Zadnik ter za obdobje socia- listične graditve 1945—1967 Ivka Križnar in Miroslav Luštek. Avtorji so v predgovoru sami razložili namen tega res nujno potreb- nega priročnika, omenili velike težave, na katere so pri delu naleteli, ter pojasnili kri- terije, za katere so se odločili pri izbiranju dogodkov, ki so jih v kronologiji upoštevali. Posebej se mi zdi vredno poudariti, da so pri Orisu kronologije skušali zajeti pomembnejše dogodke na celotnem slovenskem narodnem ozemlju tudi po letu 1918. To velja predvsem za slovensko ozemlje, ki je po rapalski po- godbi pripadlo Italiji.

Od splošnih pripomb na Oris kronologije kot celote naj omenim, da me zelo moti, da sta avtorici drugo poglavje, ki obravnava dogodke od 1918 do 1941 razdelili v poglavji A in B in sta ločeno prikazali dogajanje na slovenskem ozemlju, ki je ostalo v Jugosla- viji, in na slovenskem ozemlju, ki je pripadlo Italiji, čeprav priznam, da so bili pogoji za razvoj delavskega gibanja v obeh delih raz- lični. Mislim tudi, da avtorje ne bi stalo ve- liko truda in tudi ne bi zavzelo veliko pro- stora, da bi, če ne že pri vsakem poglavju posebej pa vsaj v predgovoru, dodali tudi kratek seznam virov in literature, ki so jih pri sestavljanju Orisa kronologije uporabljali. S tem bi bralcu dali še eno potrebno infor- macijo, kje iskati bolj obširno razlago dogod- kov, ki jih često opisujejo preveč skopo glede na njihov pomen.

Bolj podrobne kritične pripombe bom ome- jila na prvo poglavje, ki zajema čas od 1867 do konca prve svetovne vojne, ker mi je pro- blematika tega obdobja bolj znana. Avtorji sami omenjajo, da je bilo delo pri starejšem obdobju mnogo lažje, ker je to bolj obdelano in so mnogi dogodki ponovno preverjeni. Prav zato je toliko bolj nerazumljivo in ne- odpustljivo, da so mnogi dogodki iz najsta- rejšega obdobja slovenskega delavskega giba- nja obdelani netočno, površno, mnogi pa so enostavno kar izpuščeni. Pri tem opravičilo, da so avtorji imeli omejen prostor, ni spre-

jemljivo, saj bi lahko brez škode izpustili omembno manj pomembnih dogodkov. Tako je omenjena okupacija Bosne in Hercegovine, ki med slabo organiziranim slovenskim delavstvom ni imela odmeva, aneksija Bosne in Hercegovine leta 1908 pa je prezrta kljub širokemu odmevu med slovenskimi socialnimi demokrati.

Ena od nedoslednosti je določanje časovnega okvira dogodkov. Avtor se dostikrat zadovolji le z omembo meseca ali kar leta, drugje pa navede točen datum, v okvir katerega strpa tudi druge dogodke, ki so se zgodili pozneje (glej podatek, da so bili 21. aprila 1884 aretirani Franc Železnikar, Ferdinand Tuma in še nekateri vodilni ljubljanski socialisti). Hudo pomanjkljivo in dostikrat netočno je obdelan čas od 1880 do 1884, to je čas delovanja Franca Železnikarja. Navedena je vrsta netočnih podatkov, tako na primer, da se je javnega zborovanja obrtniško-demokratske skupine v Ljubljani novembra 1880 udeležilo več sto delavcev in obrtnikov, po policijskih poročilih pa udeležba na tem in drugih zborovanjih ni bila večja od 100 do 150 ljudi (mimogrede naj omenim, da je bilo takšnih javnih zborovanj več, nepoučen bralec pa dobi vtis, da je bilo samo eno). Opozorim naj tudi, da je vlada prepovedala v januarju 1872 ustanoviti obrtno društvo (Gewerbeverein) in ne obrtne zadruga.

Znano je, da so stavke prvi in najbolj viden izraz nezadovoljstva osveščenega delavskega razreda. Zato je razumljivo, da jim je v Orisu posvečenega toliko prostora. Vendar če si hočemo o njihovem pomenu in vlogi v razvoju slovenskega delavskega gibanja ustvariti bolj točno sliko, ne bi smeli podatki o njih biti tako splošni. Iz podatka, da so na primer v avgustu 1887 stavkali delavci v Trstu, ne dobimo nobene predstave. Le pri večjih stavkah so navedeni tudi podatki o delavskih zahtevah, trajanju in izidu stavke.

To je le nekaj pripomb na manjše pomanjkljivosti. Bolj pomembno pa je vprašanje kriterija pri izbiri dogodkov, ki so bili uvrščeni v Oris kronologije. Vprašujem se, kako je mogoče, da je vanj zašla omemba enega manj pomembnih člankov Albina Prepeluha-Abditusa Za strankarski zbor, ki je izšel kot obrobna notica v Rdečem praporu julija 1900, ni pa niti z besedico omenjena njegova precej dolga polemika z Etbinom Kristanom o revizionizmu, ki sicer ni vplivala na taktiko JSDS in je bila bolj odmev vzporedne polemike v Nemčiji in Avstriji, bila pa je pomembna stopnja v idejnem razvoju enega kasnejših vodilnih ideologov JSDS Albina Prepeluha. Poleg tega pa so Abditusovi kasnejši članki o nacionalnem vprašanju mnogo zrelejši in pomembnejši.

Še bolj nerazumljivo je, da je ostal neomejen veliki razkol med mladimi in starimi v JSDS, ki je izčrpaval strankine moči in osamil Henrika Tumo, edinega doslednega marksisista v stranki. Tako pa se avtor zadovolji le s tem, da omeni začetek izhajanja glasila »socialistične omladine« revije Demokracija.

Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867—1968 bo gotovo v pomoč pri hitrem in nezahtevnem iskanju informacij. To pa je bil tudi v bistvu namen, ki je vodil naročnika, to je Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije. Obenem pa je tudi opozorilo, da hitro in nenačrtno pripravljanje takšnih publikacij ob raznih obletnicah ne more roditi kakšnega pomembnejšega prispevka k raziskovanju slovenske zgodovine.

Jasna Fischer

Jože Dular, Metliški gasilci, Sto let najstarejšega gasilskega društva na Slovenskem, izdalo in založilo Gasilsko društvo v Metliki, 1969, 116 str.

Ob stoletnici najstarejšega gasilskega društva na Slovenskem je pred letom dni izdalo metliško gasilsko društvo kronološki oris njegovega dela od ustanovitve do danes. Podatke je zbral belokranjski muzealec, profesor Jože Dular, ob izdatni pomoči arhivarja Ivana Drobničiča. Stoletnica metliškega gasilskega društva, oziroma požarne obrambe, kot se je tedaj imenovalo, je hkrati stoletnica vsega slovenskega gasilstva — obletnico smo lani v avgustu dostojno proslavili. Do leta 1869, ko se začenja novejši mestni arhiv, obstajajo le posamezni zapisi za letnice najhujših požarov. Skrb za boljšo obrambo pred uničujočim ognjem je motivirala tudi Metličane, da so si s požarnim redom in požarnimi stražami zagotovili večjo varnost svojega premoženja. Velike zasluge, da velja 18. september 1869 za ustanovni dan slovenskega gasilstva, ima graščak vitez dr. Josip Savinšek, ki je dal v Metliki pobudo za ustanovitev požarne brambe s 27 člani. Zanimiva so njena pravila iz sedemdesetih let prejšnjega stoletja. V tem času je tekel tudi boj, kdo bo poveljnik gasilcev, med narodnjakom Navratilom in nemškutarjem Hessom. Finančne probleme za nabavo prepotrebne opreme so reševali delno tudi z bratovsko blagajnico, kamor so se stekali prispevki vseh članov. Društveno delo je prenehalo med prvo svetovno vojno, ko so mnogi člani padli na bojišču in ko je bil skoraj ves inventar uničen. Po vojni je društvo doživljalo vse spremembe politično-upravnega značaja. Tako so dobili Belokranjci leta 1925 svojo gasilsko župo, z osnovanjem metliškega sodnega okraja za pet let do leta 1936 pa nastane tudi metliška

gasilska župa. Z uveljavitvijo Jugoslovanske gasilske samopomoči, v katero so se najprej včlanjali prostovoljno, kasneje pa obvezno, so gasilci rešili problem preskrbe družinskih članov po smrti njihovega zavarovanca. Važen za medvojno organizacijo je zakon o gasilstvu iz leta 1933, ki ukinja gasilska društva in uvaja gasilske čete, po katerem se tudi metliško društvo preimenuje v gasilsko četo. Za obdobje od leta 1933 do začetka druge svetovne vojne ni arhivskih zapiskov, ker so zgoreli ob sovražnikovem vdoru v Metliko julija 1944. Po italijanski okupaciji je gasilska četa prenehala delovati, nekaj časa v naslednjem letu je obstajala stalna četa v sporazumu z gasilsko službo ljubljanske pokrajine. Med metliškimi gasilci je bilo tudi 6 žrtev italijanskih okupatorjev. 8. septembra 1943 je Bela krajina postala svobodno partizansko ozemlje, vendar je ob sovražnikovem napadu julija 1944 zgorel med drugim tudi gasilski arhiv. Po osvoboditvi so nastale nove perspektive za razvoj društva, vendar je bilo delo ob slabem inventarju in ob pomanjkanju denarnih sredstev skoraj onemogočeno. Od leta 1953 se nato desetletje in več vleče problem novega gasilskega doma, ki so ga Metličani dobili šele ob jubilejni stoti obletnici.

Gvido Stres

Jože Dular, 120 let metliške mestne godbe, izdala in založila Mestna godba v Metliki, 1970, 96 str.

V kratkem časovnem razdobju je letos junija Metlika praznovala tudi častitljivo obletnico — 120-letnico mestne godbe. Leto 1850 omenja drobní zapisek v življenjepisu metliškega župnika Vincenca Vovka, objavljen v Zgodnji Danici leta 1872. Profesor Dular poudarja, da je mogoče godba na pihala obstajala že prej, kar sklepa iz življenjepisa godca Antona Okorna. Tudi arhivski fond za godbo je podobno kot za požarno obrambo ohranjen šele od leta 1869 dalje. Godba je bila v tistem času mestna ustanova, županstvo je imenovalo godbeni komite, godbeniki pa so dobivali občasno skromne plače. Problemi so bili skozi desetletja podobni: denarna sredstva so si največkrat priskrbeli z nabitimi polami in pri mestni občini. V septembru leta 1907 je bil ustanovljen Godbeni klub v Metliki, nastopalj so predvsem v čitalnici. Prva svetovna vojna pomeni podobno kot za gasilce močno cezuro tudi v godbenem delovanju. Po letih premora je bilo treba začeti skoraj znova. Nove državne spremembe so vplivale na spremenjeno strukturo godbenih nastopov. Godbeniki so ohranili nadstrankarski značaj. Po italijanski okupaciji so metliški godbeniki igrali še do decem-

bra leta 1941, ko so se razšli. Mnogi so nato sodelovali z Osvobodilno fronto, nekateri pa so odšli tudi v partizane. Ko je italijanska vojska kapitulirala, so spet vadili in sodelovali na partizanskih praznovanjih. Aprila leta 1944 so bili nekateri mlajši člani dodeljeni novo osnovani godbi glavnega štaba NOV in POS v Črnomlju. V novi Jugoslaviji metliška godba dolgo časa ni mogla polno zaživeti. Leta 1947 so v Metlikj osnovali kulturno-prosvetni svet, ki je med svoje odseke vključil tudi godbo na pihala in orkester pod vodstvom Silva Mihelčiča. Za petdeseta leta skoraj ni ohranjenih kronističnih podatkov, največje težave pa so bile z nabavo uniform.

Obe knjižici sta estetsko zelo okusno opremljeni, priloženega je mnogo slikovnega gradiva in drobnih osebnih podatkov.

Gvido Stres

Poslovilna pisma žrtev za svobodo, druga razširjena in dopolnjena izdaja poslovilnih pisem za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski, izdala Muzej narodne osvoboditve Maribor in Muzej revolucije Celje, založba Obzorja Maribor 1969.

Pred nami je zbornik pretresljivih dokumentov iz naše narodnoosvobodilne vojne. To so poslovilna pisma zavednih slovenskih ljudi iz okupirane slovenske Štajerske, ki so bili z vsem srcem predani osvobodilnemu boju slovenskega naroda in ki niso klonili niti pred nasilno smrtjo.

V uvodu se seznanimo, kako je nastajal zbornik. Ob objavi pisem je urednika vodilo načelo, da je treba objaviti pisma po izvornih ali verodostojnih prepisih brez poseganja v tekst, kakor so jih napisale žrtve za svobodo pred smrtjo. Ob vsakem pismu je objavljen življenjepis avtorja pisma z njegovo fotografijo, če je bila dostopna. Življenjepisi so kratki in vsebujejo le najvažnejše podatke. Ponekod je dodana še usoda svojcev talcev, če so jih Nemci poslali v taborišča. V zborniku je objavljenih 265 poslovilnih pisem; znano pa je, da so v letih 1941—1945, ustrelili (po nemških podatkih) 1590 talcev. Največ žrtev je bilo ustreljenih v letu 1942, največ pa so jih ustrelili v Mariboru in Celju.

Nemci so usmrtilve javno objavljali s posebnimi razglasi. S tem so hoteli preplašiti slovensko ljudstvo in mu zlomiti voljo do upora. Streljanja talcev so bila največkrat potem, ko so partizani izvedli kakšno akcijo in so jih pojasnjevali kot maščevalne akcije. Na razglasih o usmrtilvah se je do 13. maja 1942 podpisoval šef civilne uprave na Spodnjem Štajerskem, od 21. maja 1942 do aprila 1945 pa višji vodja SS in policije v XVIII.

vojaškem okrožju Ervin Rösener. V uvodu se prav tako seznanimo s postopki sodišč, ki so obsojala talce.

Med talci so bili tudi organizatorji osvobodilnega boja v tem delu Slovenije, med njimi narodni heroji Slavko Šlander, Slava Klavora, Franc Vrunč, Jože Hermanko in Jože Kerenčič.

Pisma ljudi, ki jih je nasilna smrt odtrgala od njihovih staršev, otrok, žena in deklet, pričajo o veličini žrtev za svobodo, o moralni moči na smrt čakajočih, ki so tedaj, ko so bili sami v najtežji uri, tolažili in hrabрили druge.

Oglejmo si samo eno od številnih pisem, pismo Antona Bostiča:

Ljuba moja mama, ata in vsi domači!

Prosim, oprostite mi, da sem vam storil toliko gorja, bodite potolaženi, enkrat moramo iti vsi. Sedaj, ko vem, kaj bo z mano, sem že potolažen. Ni sicer lahko pustiti življenje, ki ga pravzaprav še pričel nisem; toda v nadi, da boste že vi in vsi poznejši rodovi živeli življenje vredno človeka, mi daje pogum, da sem pred smrtjo miren. Samo zate mama moja, mi je najtežje!

Ata in mama, oprostite mi vse! In vsi drugi! Kako rad bi videl malo Poldico. Vem, da me čaka, pa Tonita ne bo več! Pozdravite mi tudi Kamnikarjevo Milenko in njene domače! Po srcu je ta deklica tako dobra! Zahvaljujem se vsem za vse!

Še enkrat in zadnjikrat, moji ljubi, ostanite zdravi!

Knjiga je opremljena še s fotokopijami nekaterih poslovnih pisem, nemških in slovenskih razglasov o usmrčitvah in dodane so še slike streljanj talcev idr.

Jože Ožura

Srečko Vilhar - Albert Klun: Narodnoosvobodilni boj Primorcev in Istranov na Sardiniji, Korziki in v Južni Franciji; Knjižnica NOV in POS 36, Nova Gorica 1969, 366 str.

»Narodnoosvobodilni boj Primorcev in Istranov na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji« je sedma knjiga o prekomorcih, ki je uvrščena v »Knjižnico NOV in POS«. V sklepnih besedi avtorja poudarjata, da se je zbiranje gradiva, dokumentov in spominskih zapiskov udeležilo nad 200 nekdanjih političnih preganjancev s Sardinije. Tako je nastalo obsežno monografsko delo o »sardinskih Jugoslovanih«, ki so morali — vsaj nekateri od njih — napraviti po kapitulaciji Italije še dolgo pot prek Korzike v južno Francijo, preden so se vrnili domov. Mestoma sta morala avtorja poseči tudi širše, saj je bil položaj slovenskih in hrvaških inter-

nirancev na italijanskih otokih in kasneje v Franciji neposredno zvezan z vojaško in politično situacijo v Sredozemlju, odbijanje njihovih zahtev po repatriaciji pa odmev zavezniške politike do Jugoslavije in narodnoosvobodilnega gibanja.

V uvodnih poglavjih pišeta pisca o prvih slovenskih »stikih« s Sardinijo. Ugotavljata, da prve internacije Slovencev na Sardinijo segajo v čas prvih dni italijanske okupacije med prvo svetovno vojno. Na istem otoku so Italijani internirali tudi avstrijske vojne ujetnike, ki so se s srbsko vojsko leta 1915 umaknili k morju. Internacije slovenskih in hrvaških izobražencev na Sardinijo so se nadaljevale po razpadu Avstro-Ogrske, ko je italijanska vojska zasedla velik del slovenskega in hrvaškega ozemlja. Istrane in Primorce pa je vojaška oblast pošiljala na Sardinijo tudi v času med obema vojnama in sicer na odslužitev vojaškega roka, čeprav so običajno služili na Sardiniji predvsem obvezniki z juga Italije.

Ob začetku druge vojne so italijanske oblasti Primorce in Istrane uvrščale v posebne delavske bataljone, najprej zato, da bi jih odtrgale iz domačega okolja, kasneje zato, da bi jim preprečile odhod v partizane. Tik pred spopadom z Jugoslavijo so Italijani v Primorski in Istri mobilizirali vse letnike od 1898 in jih posebej označili kot politično sumljive. »Vse do konca 1942 so bili mobilizirani Primorci in Istrani, kakor tudi tisti, ki so bili vpoklicani na redno odslužitev vojaškega roka, če jih le niso poslali na fronto, v ogromni večini razmeščeni po južni Italiji, na Siciliji in Sardiniji,« pišeta avtorja (40). Potem, ko podrobneje zasledujeta pobiranje slovenskih fantov v delavske čete vse do leta 1943, ugotovita, da je bilo spomladi 1943 na Sardiniji že okoli 30 delavskih čet s 7000 možmi, poleg tega pa je bilo na otoku še okrog 6000 Primorcev in Istranov, ki so prišli tja v letih 1938–42. Slednji so bili vključeni v posebne oddelke redne vojske, oboroženi s starim orožjem brez municije. Na otoku je bilo tudi več jugoslovanskih vojnih ujetnikov in političnih zapornikov; Sardinija je bil torej »pravi otok pregnancev«.

S koncentriranjem pregnancev na Sardiniji jih je uspelo italijanskim oblastem razmeroma dobro izolirati in odrezati od domačega prostora. Toda pisca pokažeta na več primerov prodiranja gradiva osvobodilne fronte tudi na južne italijanske otoke (predvsem prek dopustnikov). Vesti o boju v domovini so pregnance spodbudile k organiziranemu političnemu delu; v nekaterih delavskih bataljonih so tako že leta 1942 nastali odbori za boj proti fašizmu. Avtorja se nato ustavita pri procesu proti Ivanu Sivcu in to-

varišem, podrobneje orišeta še pošiljanje novih tisočev pregnancev na Sardinijo spomladi 1943 in njihovo življenje v delavskih četah na otoku, v posebnem poglavju pa se dotakneta še razmerja med pregnanci in jugoslovanskimi vojnimi ujetniki.

Posebno zanimiv je del knjige, ki obravnava življenje pregnancev in ujetnikov na Sardiniji po kapitulaciji Italije. Prevrat v Italiji je Badoglijevo vladno tako rekoč čez noč prestavil v zavezniški tabor, sardinski poveljnik general Basso pa je z Badoglijevo pomočjo in spretnim manevrom uspel pridobiti njihovo zaupanje, italijanska vojska je zadržala oblast na Sardiniji, čeprav je bil otok formalno podrejen zaveznikom. »To je bilo usodno posebno za delavske bataljone,« ugotavljata Vilhar in Klun, »zaradi česar se njihov položaj ni skoraj v ničemer spremenil in v mnogih pogledih celo poslabšal« (104).

Novembra 1943 je štab italijanske vojske premestil s Sardinije na Sicilijo divizijo »Saubauda« in v njenem sklopu tudi 2500 Primorcev in Istranov. Tu so prišli v stik s predstavniki NOVJ, zvedeli pa so tudi za zbiranje prekomorcev v Gravini. Prebiti se na celino pa ni bilo lahko, odhod iz italijanske vojske je pomenil toliko kot dezertiranje. Več primerov ilustrira številne težave vseh, ki so se odločili za pobeg. V NOVJ so se prebili predvsem tisti »Sardinci«, ki so bili s Sardinije tako ali drugače premeščeni na celino ali v njeno bližino (avtorja navajata številko 4000). Na otok je v začetku leta 1944 prišla tudi jugoslovanska vojaška misija in »je Primorcem in Istranom močno dvignila borbeni duh«. Toda tudi po njenem obisku niso pregnanci, ki so se v veliki večini želeli vključiti v NOVJ, mogli zapustiti otoka in oditi prek Gravine v Jugoslavijo. Mnoge so Američani odpeljali na Korziko in od tam v južno Francijo, drugi pa so ostali na otoku vse do druge polovice leta 1945.

V začetku 1944 so preselili na Korziko 6000 pregnancev s Sardinije. Avtorja naglašata, da se je ta selitev začela pripravljati, »ko je bila jugoslovanska misija še na otoku«, sama selitev se je pa takoj začela, »ko so posebne delavske čete zahtevale, naj se jim omogoči odhod v domovino« (148). Obširneje razpravljata o novem položaju pregnancev, o njihovih stalnih konfliktih z italijanskimi oficirji do maja 1944, ko so jih Američani končno zamenjali s svojimi. Več prostora sta odstopila tudi prikazu ustroja slovanskih čet, njihovim nalogam in zavezniškim ocenam njihovega dela. Na Korziki so slovanske čete dobile svoje prve častnike, za katere so Američani organizirali posebne tečaje. Na Korziki se je v »slovanskih« četah tudi okrepilo narodnoosvobodilno gibanje, izdajali so svoj

časopis in organizirali pevski zbor. Ves čas pisca poudarjata, da zavezniki niso bili naklonjeni misli o repatriaciji pregnancev s Sardinije in Korzike. Tudi napori in pobude, ki so prihajali iz Jugoslavije (od NKOJ in IO OF), niso imeli uspeha.

Zadnji del knjige obravnava položaj in delo tistih Primorcev in Istranov, ki so se po uspehi invaziji v južno Francijo z zavezniki preselili iz Korzike v Marseille in njegovo bližino. Tu so prišli neposredno v stik z jugoslovanskim predstavništvom in prenehala je njihova osamelost in izolacija. Pisca pa tudi dokazujeta, kako so zavezniki (avtorja posebej omenjata vlogo ameriškega generala Rataya) zavlačevali z repatriacijo in pišeta o protestih hrvatskih in slovenskih pregnancev in ujetnikov proti zadrževanju. Domov so se vrnili šele v oktobru in novembru leta 1945.

V dodatku sledita še bibliografija virov in literature in seznam padlih in umrlih na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji (avtorja trdita, da obsega seznam približno polovico umrlih pregnancev).

Skrbno napisana knjiga o manj znanem dogajanju naše najnovejše zgodovine je bila nagrajena z »Nagrado vstaje« 22. julija letos.

Peter Vodopivec

Janez Vajkard Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Modernaе. Spremna beseda in redakcija Branko Reisp. Cankarjeva založba, Ljubljana, in dr. Rudolf Trofenik München 1970. Faksimilirana izdaja. Natisnila tiskarna Franz Wolf v Heppenheimu, stavek spremne besede pa je postavila Mohorjeva tiskarna v Celovcu. (8) + 320 + (14) + 63 str., 18 × 28.*

Valvasor, imenitni predstavnik plemiške kulture, mož velike vztrajnosti, delavnosti, sposobnosti in požrtvovalnosti, vreden vsega našega občudovanja, je v zadnjem času deležen vse večje pozornosti naših založnikov. V dobrih dveh letih so izdali kar pet knjig njegovih del (Valvasorjevo berilo, Prizorišče človeške smrti v treh delih, Pasijonska knjižica, Slava vojvodine Kranjske, Izbor ter Topografija Vojvodine Kranjske). Dela, ki so izhajala pred tristo leti in so danes redka ter varno spravljena v knjižnicah, ponovno prihajajo med nas. Zadovoljni listamo po njih in smo vzradoščeni, da je naša zemlja rodila tako pomembnega moža in smo zadovoljni, da moremo v njegovem obsežnem delu najti toliko podatkov o naši preteklosti ter toliko podob naših krajev, ki niso zanimivi samo za strokovnjake, ampak tudi za vse vedoželjne ljudi in ljubitelje starih izročil. Pripravljavci in založniki Valvasorjevih del opravljajo resnič-

no pomembno delo in so zanj vredni vsega našega priznanja.

Topografija sodobne vojvodine Kranjske, ki jo je Valvasor izdal leta 1679, je sodobnica vrste priljubljenih evropskih ilustriranih krajepisov. Tristo dvajset podob gradov, samostanov, trgov in mest na Kranjskem sestavlja neprecenljiv album. Nad dve tretjini slik bolj poznamo po kasnejši objavi v Slavi vojvodine Kranjske. Na podobah, ki jih je večinoma narisal Valvasor sam, na baker so mu jih prenesli njegovi bakrorezci, je bolj opazno dokumentarno prizadevanje kot pa umetniško oblikovanje. Tako so delali tisti čas tudi drugi topografi. Čeprav vlada na slikah puščobna čustvena odsotnost in pogrešamo večjega slikarskega znanja in izrazitosti ter jim manjka marsikaj, kar bi jih trdno uvrstilo med umetniška dela, imajo podobe po toliko letih le svoj čar, predvsem pa jih cenimo zaradi njihove dokumentarnosti. Četudi so avtorji na njih marsikaj po svoje zarisali, more pozoren in kritičen gledalec z njih prebrati mnogokaj. Mnogo objektov, ki so upodobljeni v Topografiji, ni več ali pa so v tristo letih spremenili svojo podobo.

Izid faksimilirane Topografije sodobne vojvodine Kranjske je omogočila mednarodna družčina; München, Heppenheim, Celovec in Ljubljana so mesta, v katerih so knjigo pripravljali in tiskali. Tisk ni najboljši. Nekateri deli podob so zamazani, nekateri pa so prebledeli, ne dovolj ostri. Zakaj je tiskarska barva nekako siva? Ne vemo, zakaj menijo prireditelji Topografije, da je treba faksimile tiskati na rumenkast papir, čeprav nam je vsem znano, da je bil papir tudi pred tristo leti bel.

Topografiji sodobne vojvodine Kranjske, ki ima poleg slik spredaj posvetilo in zadaj indeks podob, je dodan opis Valvasorjevega življenja in dela ter popis upodobitev. Oboje je napisal Branko Reisp. V celem napravi knjiga na bralca najboljše vtis.

Janez Kos

Požgane slovenske vasi. Zbral in uredil Ferdo Godina. Ljubljana, Borec 1970. 366 str. 8°.

Pri založbi Borec je pred kratkim izšla knjižna izdaja reportaž, ki so jih v Nedelj-

skem dnevniku v času od 16. junija 1968 do 29. junija naslednjega leta objavljali štirje avtorji: Dušan Kralj, Marjan Remic, Lojze Jakopič in Ferdo Godina. Zadnji od naštetih avtorjev je zapiske uredil in jim napisal kratek uvod, ki pojasnjuje namen takšnega pisanja. Že pripombe F. Godine lahko razložijo marsikateri nesporazum. Zgodovinarju se nujno vsiljuje vprašanje o zgodovinski resnici reportaž in njihovi vrednosti nasploh. Ločiti moramo dve bistveni stvari. To niso zgodovinsko zanesljivo povzeti dogodki, ki bi vzdržali upravičeno znanstveno kritiko, kar tudi ni bil namen tega dela. Slednje še čaka zgodovinarje in bo mogoče ob skrbni analizi vsega zapisanega. Ker pa tega v veliki večini ni, bo potrebno zahtevno preverjanje ustnega izročila. Za takšno zgodovinsko verodostojno razpravo v omenjenih komentarjih torej manjka kritičnosti in stalne treznosti, ki mora biti prisotna tudi ob tako tragičnih dogodkih, kot je zgodovina požganih slovenskih vasi. Dogodki ob okupatorjevem požigu 38 slovenskih vasi so že obdelani. Zapiski o nekaterih požganih vaseh so opremljeni že z dokaj zanesljivimi podatki in z izčrpnim spremnim gradivom. Na Slovenskem je najbrž še mnogo zaselkov, ki so tudi plačali hud vojni davek, pa širši javnosti še niso znani, ali pa je gradivo o teh dogodkih še spravljen v arhivskih mapah.

Sicer pa je delo izrazito novinarsko v najboljšem pomenu besede. Priobčeni članki pomenijo pogumen poskus poseganja novinarskega peresa v narodnoosvobodilni boj in obveščanja slovenske javnosti preko enega najbolj množičnih občil — časopisa o dogodkih, ki jih v raznih vojaških zgodovinah največkrat potiskamo na stranski tir. Ker je tudi odmev v javnosti že zgodovinsko dejstvo, lahko ob živem zanimanju bralcev rečemo, da se je trud izplačal. Avtorji so ustvarili živ kontakt s prebivalci nekdanj požganih vasi in z njimi, kolikor so bili prisotni ali pa se dogodkov spominjajo, oživljali usodne dogodke. Hkrati pa niso pozabili prisluhniti tudi sedanjim problemom vaščanov.

Skrajni čas je, da tudi pero zgodovinarja poseže v našem zgodovinopisju še neobdelano temo o požganih slovenskih vaseh.

Gvido Stres

SOMMAIRE

- Jože Šorn, Adjoint scientifique à l'Institut historique du mouvement ouvrier, Ljubljana: Trois manufactures de zinc en Slovénie — UDK 622.344.6+669.5(497.12)(091) — p. 129
- Vlado Valenčič, Adjoint scientifique aux Archives historiques de la ville de Ljubljana: Les entrepreneurs de construction à Ljubljana dans la deuxième moitié du XIXe siècle et au début du XXe siècle — UDK 69(497.12) »1850/1900« — p. 135
- Marija Verbič, Conseiller aux Archives de Slovénie, Ljubljana: La révolte des sujets de la seigneurie et des mines de mercure d'Idrija en 1627 — UDK 323.226:323.325(497.12 Idrija) »1627« — p. 147
- Dušan Ludvik, Professeur à la Faculté des Lettres, Ljubljana: Von Aichenberg — un médecin comédien — UDK 792.22:92 Aichenberg — p. 150
- Bogomil Jakopič, Professeur, Ljubljana: Les débuts de l'Institution pour les sourds-muets de Carniole à Ljubljana — UDK 362.42(497.12 Ljubljana (091) — p. 153
- Fran Vatovec, Adjoint scientifique à la Faculté de sociologie, de politologie et du journalisme, Ljubljana: Le Festival de Ljubljana — UDK 061.7(497.12 Ljubljana »1953/1970« — p. 155
- Ferdinand Tancik, Conservateur au Musée National de Slovénie, Ljubljana: Les armoiries dans la chapelle de St. Georges au château de Ljubljana — UDK 929.6:726.52:728.81/497.12 Ljubljana) — p. 158
- Božo Račič, Directeur en retraite, Ljubljana: Les »lustres« de paille — UDK 398.34(497.12 — 12) — p. 170
- Informations sur l'activité de nos établissements et de nos sociétés — UDK 061.055 — p. 173
- Publications nouvelles — UDK 930(048.1) — p. 178

